

**Jednota marxismu leninismu
a odpovědnost sociologie**

Význam společenských věd při budování socialismu neustále roste. Tato vědní oblast se stává stále významnější společenskou silou, základem vědeckého řízení uskutečňovaného komunistickou stranou a socialistickým státem. Prostřednictvím organizace, vzdělávání a výchovy dalekosáhle ovlivňuje společenskou aktivitu pracujících. Hraje významnou úlohu v třídně ideologickém zápase.

Ve všech těchto směrech bylo již dosaženo řady úspěchů. Nároky však neustále rostou. Stejně jako pro hospodářskou oblast a další oblasti společenského života i pro společenské vědy platí, že musí podstatně zvýšit ideově teoretickou a metodologickou úroveň (kvalitu) své činnosti, systematicky a těsně spojit své výzkumy s praktickými požadavky strany, státu, revolučního zápasu, vedoucí úlohy dělnické třídy, rozvíjení zákonitostí budování vyspělé socialistické společnosti. V zájmu kvality a praktické účinnosti vědy musí být také zdokonalena organizace a řízení vědeckovýzkumné práce, zvláště vytvářením tvůrčí atmosféry ve vědě a orientací na komplexní integrované zkoumání a na nejzávažnější stránky, jádro procesů.

Tvůrčí, novátorský, smělý a současně zásadový leninský přístup je nutný zvláště v takových oblastech, které rozhodujícím způsobem podmiňují další pokrok společnosti, které mají bezprostřední význam pro posilování vedoucí úlohy dělnické třídy a komunistické strany ve společnosti. V takových oblastech je více než kdekoli jinde nutná intenzifikace vědecké činnosti, jednoznačný rozchod se scholastickým teo-

retizováním a jednostrannou empirickou deskripcí a ilustrativností, s kompilativností, povrchností. K tvůrčí atmosféře ve vědě přispívá, jestliže jsou odlišné názory hodnoceny konečnými podle své praktické efektivity, podle přínosu k profesionální úrovni výzkumu, k nesmiřitelnému boji proti jakýmkoliv ústupkům od marxismu-leninismu, proti pravicovému i „levicovému“ oportunismu.

Přísné dodržování vědecké úrovně výzkumu znamená konkrétně prosazovat metodu třídně politické analýzy, politické stranickosti jako výraz a současně předpoklad vnitřní jednoty, integrity marxismu-leninismu. Ochrana jeho teoretické a společenské ucelenosti je spjata s jeho neustálým obnovováním v historickém vývojovém procesu [Gedö 1970]. Existuje internacionální odpovědnost za včasné, hluboké, tvůrčí řešení hlavních problémů socialistické výstavby a revoluční praxe, za účinné překonávání pozic, které jsou odtrženy od reálných palčivých problémů, zaměřují se na problematiku okrajovou a málo účinné formy jejího řešení.¹

Význam jednoty marxismu-leninismu

Zvýšení úrovně a účinnosti vědeckého výzkumu není možné, neklade-li se dostatečný důraz na jednotu marxismu-leninismu a významný přínos vědeckého komunismu.² Rozvoj teorie nebyl nikdy uskutečnitelný takovou „sociologizací“ vědeckého komunismu a historického materialismu, která porušovala integritu marxismu a jeho základní principy. To se týká také vztahu sociologie, vědeckého ko-

¹ V pravicově oportunistickém i levičácko-dogmatikém zkrselení jsou stanoviska klasiků marxismu hodnocena jako „abstraktní“, je podceňován význam leninského obohacení marxismu, teoretických hodnocení a praktické činnosti mezinárodního dělnického a komunistického hnutí.

² Význam vědeckého komunismu, který se zejména v Sovětském svazu prudce rozvíjí, není vždy plně doceněn. Uplatňuje se nadále pozitivistická představa „jednotné vědy“, jsou konstruovány všeobecné filozofické závěry (například o rostoucí úloze subjektu „jako takového“).

munismu a politické ekonomie jako vědy o sociálně ekonomických vztazích.³

Úkol konkrétně a intenzivně analyzovat sociálně třídní subjekt rozhodujících aktivit v naší společnosti je totožný s úkolem soustavně a energicky zjišťovat předpoklady rozvoje úlohy dělnické třídy v socialistické společnosti. Komplexnost v marxistickém slova smyslu je komplexností dialektickou, tj. sleduje nejružnější stránky procesu, zejména však vyděluje jeho jádro, hlavní vedoucí stránku záporné jednoty. Reaguje na stupeň sociální jednoty dosažené budováním (vybudováním) rozvinuté socialistické společnosti, který v mnohem vyšší míře, než tomu bylo kdykoli dříve, předpokládá duchovně konkrétní uchopení celků, systémů, rychlé přechody od čistých abstrakcí rozčleňujících skutečnost k celistvé, dialekticko-materialistické interpretaci. Tento přístup je nutný i pro překonání pozůstatků neopozitivistického, umrtvujícího rozčleňování skutečnosti na skladebné, izolované prvky, uspořádané na základě prosté sumace.

Náročné, syntetické poslání má filozofie. Ve středu jejího zájmu jsou dnes sociálně filozofické problémy rozvinuté socialistické společnosti, reálná dialektika společenských procesů a sociálního rozvoje, teorie dialektiky socialismu, vztahy vědy a společenských procesů.

Dialektické zákony jsou obecné. V socialismu se nově konkretizují, získávají nový, zvláštní obsah, význam, smysl s tím, jak se v závislosti na rozvoji společnosti rozvíjejí a kvalitativně proměňují různé kategorie. Zákonitosti jsou vědomě usku-tečňovány na základě vědecké politiky a prostřednictvím uvědomělé, organizované masové tvořivosti; zůstávají však objektivní. Zvláštní význam nabývá nový druh rozporů. V té souvislosti se také připomíná význam kategorií souladu — nesouladu. Vzhledem k složitosti struktury a dynamiky současných procesů, k dialektice rozvoje světového systému socialismu a světového revolučního procesu je důsledné, soustavně uplatňování teorie, metodologie, principů a kategorií historic-

kého materialismu vysoce aktuální. Do popředí vystupují problémy kvalitativních změn a dějinné kontinuity, úlohy subjektivního faktoru.

Stoupá pozornost věnovaná dialektice jako duši marxismu a všech věd i zájem o metodologické problémy společenských věd. Filozofie usiluje o to, aby plnila své poslání pohotověji a na vyšší úrovni. Je třeba na jedné straně důsledněji zobecňovat nejnovější údaje společenských a přírodních věd a na druhé straně aplikovat filozofická zobecnění na empiricky shromážděný materiál [Vysokij 1975].

Je nutné čelit některým obrozujícím se naturalistickým koncepcím pronikajícím z přírodních věd.

V. I. Lenin vysoko hodnotil mezi jiným kategorii společensko-ekonomické formace: „Marx skoncoval s názorem, že společnost je mechanickým shlukem individuí, připouštějícím jakékoli změny z vůle vrchnosti... vznikajícím a měnícím se náhodně, a první postavil sociologii na vědeckou základnu tím, že stanovil pojem společensko-ekonomické formace jako souhrnu daných výrobních poměrů, a že zjistil, že vývoj těchtoto formací je přírodně historickým procesem“ [Lenin 1952:150]. Na přesném výkladu této problematiky závisí i vyřešení úkolů, jež těsně souvisí s problémy podstaty a kritérií stadia rozvinutého socialismu: role „osobnostního“ prvku v procesu tvorby materiálně technické základny; rozvoje společenských vztahů a tzv. „individualizace“; struktury a specifických rysů socialistického životního způsobu; procesů sociálního řízení atd.

Problém uvědomělé tvořivosti pracujícího lidu, zvláště dělnické třídy, je spjat s vědeckým objasněním zákonitostí světového revolučního procesu a zvláště zákonitostí budování rozvinuté socialistické společnosti, tj. s vědeckým komunismem. Vědecký komunismus konkretizuje významnou tematiku objektivních a subjektivních činitelů společenského rozvoje, jejich dialektické podmíněnosti i prostupování ve vrcholném stadiu rozvoje společ-

³ Různí českoslovenští autoři poukázali již vícekrát na problematičnost názorů o tom, že politika vítězné dělnické třídy se již nemusí řídit zákony ekonomického pohybu (názory objevující se zejmé-

na v souvislosti s rozbořením vertikální a horizontální diferenciace a mobility), že nadále bude hrát úlohu jen politická vůle a vědomí (například vědecké).

nosti, ve stadiu budování rozvinutého socialismu a přípravy přechodu ke komunismu. Je vědou převážně „o subjektivním faktoru vývoje soudobé společnosti“, o revoluční činnosti dělnické třídy a jejich spojenců⁴, i když jej pochopitelně na subjektivní momenty redukovat nelze.⁴ Právě vědecký komunismus se v struktuře společenských věd zabývá analýzou a syntézou současných sociálně politických procesů, mezi jiným stále rostoucím podílem pracujících mas, jmenovitě dělnické třídy, na tvorbě současných dějin, třídním bojem, postupným rozvojem sociální rovnosti, zákonem nevyčerpatelného společenského (i vědeckého a technického) pokroku společnosti a osobnosti [Kuryljov 1972 : 84, 26, 33, 10]. Rozvoj vědeckého komunismu vyžaduje ještě mnohem důslednější aplikaci teorie dialektiky na přechod od kapitalismu ke komunismu, prohloubení teorie a metodologie zkoumání rozvinutého socialismu, úzké spojení s politicko-ekonomickými rozborů těchto procesů.⁵

Některé aktuální metodologické principy a kategorie marxismu-leninismu

Všechny velké, principiální úkoly, které ukládají komunistické strany v současném období v zájmu zvýšení kvality a účinnosti uplatnění vědy při zjišťování mechanismu působení a využívání zákonitostí rozvoje socialistické společnosti, jsou spjaty s reálným humanismem, reálnou demokracií komunistické politiky. Směřují k hlavnímu cíli, tj. k soustavnému zvyšování úrovně práce, společenské aktivity, k prožití plného života. To zdůraznil i L. I. Brežněv na XXV. sjezdu KSSS: „strana a stát potřebují výzkum problémů spojených především s všestranným rozvíjením a řízením výroby, potřebují doporučení, která by umožnila podstatně zvý-

šit efektivnost výroby“ [Zpráva 1976]. Zvyšování intenzity, efektivity výroby pomocí vědecko-technického pokroku, nových úrovní organizace práce a řízení, rozvoje aktivity pracujících, je spjato se zdokonalováním systému společenských vztahů, s prohlubováním a zdokonalováním socialistického vlastnictví,⁶ socialistické demokracie, kulturně ideové výchovy, socialistického životního způsobu, s formováním nové úrovně jednoty společnosti, její sociálně třídní struktury, nové úrovně rozvoje každého jedince, s novými podobami aktivní účasti v sociální integraci země socialismu, ve světovém revolučním procesu. Všechny tyto úkoly jsou konečkonců podmíněny účinností, s níž bude rozvíjena vedoucí úloha dělnické třídy a komunistické strany ve společnosti.

Problém komplexnosti, tak často připomínaný v nejrůznějších souvislostech, je účinně řešen, jestliže je respektováno vymezení marxismu-leninismu jako vědeckého komunismu v širším slova smyslu a vědeckého komunismu v užším slova smyslu jako teorie, hluboce analyzující růst úlohy subjektivního faktoru v současné epoše. Velmi nás poškozuje takové pojetí komplexnosti, které fakticky představuje pouhou sumaci částí (vystupujících jako izolované, inertní faktory), popřípadě redukující objektivní dialektiku na vztah systému a částí.

Nové úrovně vzájemného pronikání různých stránek společenské praxe a také překonávání izolovaného postupu jednotlivých vědních disciplín a dědictví pozitivismu, to vše vede k růstu významu systémové analýzy v sociologii a jiných vědách [Aktualnyje 1975 : 53]. Systémový přístup, užití kategorie systém, struktura, funkce, kongruence (popřípadě dekompozice) faktorů, tvoří dnes jeden z nejdůležitějších

⁴ A. K. Kuryljov například uvádí: „zákonů vědeckého řízení sociálních procesů jsou přísně objektivní, i když to jsou zákony odvozené, protože jejich vznik je podmíněn hlubšími, ekonomickými procesy, dialektikou vývoje společnosti jako celku“ [Kuryljov 1972 : 83].

⁵ Problém vztahu historického materialismu, vědeckého komunismu a sociologie (politické ekonomie) je někdy zlehčován jako pouhá záležitost konvenčního odlišení a falešných kompetencí, úzce profesionálních hašteření, zvláště neúnosných v podmínkách vyžadujících náročné syntézy. Takový přístup však představuje pouze opačnou krajnost vůči povrchnímu odbornickému lokalismu. Ve skutečnosti se tím ztěžuje teoretický a politický

úkol maximálně soustředit, zefektivnit výzkum procesů, zvláště pak jsou ohrožovány takové obory, jako je historický materialismus a vědecký komunismus, a tím trpí i kvalita syntéz.

⁶ Jak zdůraznil například H. Meissner v referátu na X. kongresu IPSA v Edinburghu, zřejmě závislost rostoucí životní úrovně obyvatelstva na pracovních výsledcích silně „přispívá k tomu, aby si lidé stále více uvědomovali, že všechny rozhodující výrobní prostředky jsou vlastnictvím všeho lidu... Bez ohledu na všechny další ekonomické podněty, stává se toto vlastnické myšlení, tato vlastnická uvědomělost rozhodující motivací ekonomického chování lidí ve výrobním procesu“ [Meissner 1976 : 50].

aspektů dialekticko-materialistické metody. Dialektika však není a nikdy nebyla na tento přístup a na tyto kategorie redukovatelná. Takový systémový přístup, který se chová lhostejně k bohatství principů, zákonů a kategorií dialektiky, se vystavuje nebezpečí, že zjednoduší pravidla vědecké teorie a metodologie. Není jisté možné říkat, že vědci, kteří používají tyto kategorie jako momenty dialektiky, zaměňují dialektický materialismus za systémově strukturální metodu [Kosičev 1971 : 184, 185]. Současné však není možné dialektiku na „systémovou filozofii“ redukovat, tj. fakticky přecházet na pozice A. Laszla a jiných pozitivisticky orientovaných entuziastů systémového přístupu [Laszlo 1973 : 83 an.].⁷

V každém jednotlivém výzkumu, tj. v každé jeho etapě a stránce, nemusí ovšem být veškerá bohatost dialektiky využita, musí však být beze zbytku využity všechny stránky, které jsou pro danou oblast závažné, přičemž je nutné respektovat okolnost, že jejich závažnost nemusí být vždy na první pohled zřejmá.

Dialekticko-materialistický výklad systému zahrnuje jednotu logického a historického, tj. logické je chápáno jako koncentrovaný výraz historického, abstrahujícího od nepodstatných, nahodilých, zvláštních, dočasně působících vývojových přeměn a postupů, jako vyjádření procesu v jeho nejrozvinutější podobě. Komplexní hledisko v systémovém přístupu umožňuje sledovat všechny faktory, které v procesu působí, určit jejich místo a význam v systému. V dialektickém pojetí komplexnosti je kladen důraz na úlohu systému, celostnosti, nejvýznamnějších komponent celku, na odhalení těch komponent, s nimiž je existence celku, systému především spjata. Jde o určení nejpodstatnějších (nutných, obecných, opakujících se, vnitřních) vzájemných funkčních spojení, zákonitostí, o vyjasnění rozporů v těchto funkcích jako zdrojů (popřípadě brzdících elementů) rozvoje systému, všestranného a rychlého rozvoje všech rozhodujících stránek. Abychom plně pochopili každý jev a

stránku skutečnosti, musíme určit jejich specifiku tím, že poznáme zvláštnosti strukturních a procesních rozporů jako zdrojů a základny vývoje, zvláště pak že postihneme hlavní stránku rozporu, základní vývojovou tendenci v rozporném vztahu. Rozpoznání objektivní determinace je předpokladem rozvinutí akcí subjektu řídicích a výkonných aktivit, rozvinutí hlavní stránky rozporů (jedná-li se o rozpory neantagonistické). Jak se zdůrazňuje v úvodníku časopisu *Sociologičeskije issledovanija*, „zvláště velký význam pro další rozvoj systémového přístupu má zdůvodnění principu kvalitativní svéráznosti zkoumaného celku, jeho neredukovatelnosti na sumu částí, a dále sledování procesu diferenciace a integrace v procesu rozvoje systému“ [Aktualnyje 1975 : 5; Afanasjev 1973 : 134].

Vznik, upevňování a růst jednoty společnosti na základě společenského vlastnictví a prohlubující se jednoty zájmů napomáhá řešení socialismu vlastních rozporů, což zpětně upevňuje sociální rovnost a jednotu. Filozofická kategorie jednoty a boje protikladů se uplatňuje obecně. V podmínkách socialismu se ozvláštňuje díky společenské jednotě vyjadřované sociologickou kategorií sociální jednoty. Dochází ke specifickému projevu těchto obecných dialektických zákonitostí. Mylný názor, že kategorie relativnosti jednoty a absolutnosti boje protikladů se nedá aplikovat na sociální jednotu socialismu, vedl k pokusu formulovat koncepci „jednoty a boje rozdílů“, „dvou dialektik“ [Dejiny 1976 : 235, 236]. Ve skutečnosti jsou rozpory i v socialismu nevyhnutelné, vyjadřují jeho podstatu, jsou stimulem jeho rozvoje.

Pouhá nedialektická logika při analýze a řešení složitých problémů rozvoje socialismu nepostačuje. „V živé, rozvíjející se socialistické společnosti se nemůže stát, že by byly vyřešeny všechny otázky, že by nebylo potřebné hledat lepší řešení“, jak zdůraznil L. I. Brežněv. „Budování socialismu a komunismu má svou dialektiku: sám vývoj neustále nastoluje nové

⁷ Při redukci dialektiky na obecnou teorii systémů, teorii informací, kybernetiku, teorii her atd., se sleduje starý pozitivistický program redukce filozofie na konkrétní vědy „s tím rozdílem, že

jako takové vědy se nyní vyčleňují vědecké disciplíny charakterizující současnou etapu vědeckotechnické revoluce“ [Achlibinskij 1974 : 134].

úkoly; čím vyšší úroveň dosáhne, tím vyšší požadavky jsou kladeny na stranu, stát, všechny pracující v zájmu zabezpečení přesného, organizovaného chodu složitého mechanismu hospodářského a společenského života země.“ [Brežněv 1972 : 444; Suslov 1967 : 30]. Také v socialismu je jednota nového a starého, pokrokové a zaostávající stránky v novém relativní a jejich boj absolutní; nelze se tvářit tak, jako by neexistovaly protikladné tendence.

Pouze metafyzická metoda pojímá věci a procesy izolovaně, vytrhává je ze souvislosti, chápe je ahistoricky, ignoruje jejich vnitřní rozpornost. Oblíbenou teorií metafyziků je teorie rovnováhy faktorů, sil. V této teorii se popírá boj protikladů, jednostranně se zdůrazňuje smířování, stírání rozporů, absolutizuje se rovnováha. Je příznačné, že právě E. Bernstein zdůrazňoval: „Nezastávám názor, že boj rozporů je hybnou silou jakéhokoli vývoje. Společné působení příbuzných sil je též velkou hybnou silou vývoje.“ (Očerki iz istorii i teorii socializma. Moskva 1902. Cit. podle [Dejiny 1976 : 225]). S obcházením objektivních rozporů, s jejich redukcí na pouhé chyby a omyly a na druhé straně s poukazy na rostoucí sociální jednotu, ovlivněnou oblastí vědy a techniky, zejména například oblastí formalizace, matematické logiky apod. se setkáváme dodnes. Rovnováha však ve skutečnosti vzniká tehdy, kdy nové ještě nemůže přemoci staré a staré již nemůže potlačit nové. Jde tudíž o specifickou etapu boje protikladných stránek, nikoli o jejich trvalé smíření.

Dialektika se brání eklekticismu, vyhledává rozhodující článek v kauzální souvislosti, zkoumá jeho rozpornou podobu. Rozpor je vzájemné působení, podmiňování, vytlačování, vylučování a prostupování, je to vztah jednoty a boje vznikajícího ze vzájemného proniknutí nerovnocenných protikladů (např. nového, starého). Rozdílný vývoj obou stránek rozporu vede k převaze jedné z nich, k roztržení jednoty, ke vzniku nové kvality, nové rozporné jednoty. Rozpory určují nejen pohyb a vývoj, ale i specifickou kvalitu systému, jeho struktury, jeho relativní

stability (relativní rovnováhy vzájemného působení mezi protiklady).

Objektivní rozpor (neboť nejde o pouhý protiklad kontradiktorních pojmů) a jeho teorie je pramenem veškeré dialektiky (K. Marx), je jádrem dialektiky (V. I. Lenin) [Philosophisches 1975 : 245, 246]. Rozpor je jednotou protikladného a protikladné samo je „tím, co v sobě samém obsahuje jedno a své jiné, sobě a jemu protikladné“ [Philosophisches 1975 : 246].

Každý rozpor je spjat, prolíná se, působí navzájem s jinými rozpory, je zprostředkován jinými protiklady. Ani v boji protikladů nejde o pouhou mozaiku, ale o mnohotvárnost, v níž určující vliv mají základní procesy. Projevuje se v něm dialektika hlavních (a vedlejších), obecných (a zvláštních), vnitřních (a vnějších) rozporů.

Rozhodující význam pro vymezení systému má základní (určující) rozpor, vyjadřující jeho podstatu, ovlivňující dalekosáhle všechny jeho vnitřní rozporné komponenty. S. Stěpanjan charakterizoval (ve svých studiích o rozporech z r. 1947 a 1955) základní rozpor socialismu jako rozpor mezi rostoucími materiálními (i duchovními) potřebami pracujících a dosaženou úrovní rozvoje materiální výroby [Stěpanjan 1947]. V tomto smyslu byl také formulován základní ekonomický zákon socialismu. Hlavní rozpor je takový jev či proces, který má prvořadý význam na určitém stupni vývoje. Vývoj a řešení vnitřních rozporů není možné bez poznání jejich souvislostí, vzájemného působení a přechodu k vnějším rozporům, které v konkrétní situaci mohou dočasně nabýt i rozhodujícího významu.

Rozvoj socialismu ztělesňuje vyšší typ sociálního pokroku. Je nutné ofenzivně demonstrovat jeho přednosti, neustupovat v ničem buržoazním myšlenkovým schématům. Současně však je nezbytné střízlivě a věcně posuzovat dialektický charakter takové historické vymoženosti, jakou je hluboká sociální jednota socialistické společnosti, respektovat reálné rozpory, soustavu rozporů pro socialismus typických.

Při výstavbě socialismu jsou překonávány antagonistické rozpory předchozí společnosti, nerovnoměrnost vývoje. Po-

krok je plánovitý, uskutečňuje se vtahováním nejširších mas lidu do společenské aktivity, což zpětně podněcuje zrychlování tempa rozvoje. Vztahy přátelské vzájemné spolupráce a pomoci, které se neustále prohlubují, se však nerozvíjejí mimo soustavu konkrétních rozporů. Přeceňování nebo zveličování, ale i podceňování nebo opomíjení rozporů v socialismu konečnou výstupuje ve stejné důsledky, tj. v jejich opožděné a nedůsledné řešení, které podvazuje efektivnost postupu, tempa rozvoje.

V socialistické společnosti se setkáváme s rozpory neantagonistickými, musíme však čelit i určitému vlivu rozporů antagonistického typu. Strážlivý a realistický přístup vyžaduje, aby byly přesně postiženy pozůstatky předchozího antagonismu, tj. maloměstské buržoazní přežitky ve způsobu práce, života i v myšlení, jež se buržoazní politika neustále znovu pokouší svým politicko-ideovým a morálním vlivem oživit. I když nositeli těchto přežitků jsou pouze jednotlivci z různých skupin a vrstev, vyžaduje jejich řešení rozhodný boj a trvalou pozornost.

Jiným typem rozporů jsou rozpory objektivního procesu rozvoje (například mezi úrovní výrobních sil a výrobních a sociálních vztahů; mezi materiálně technickou základnou a sociálně ekonomickými poměry; mezi úrovní hmotných a kulturních statků a společenskými a osobními potřebami lidových mas; mezi různými potřebami a potřebou svobodné, tvůrčí práce; mezi ekonomickou základnou a sociálně třídní strukturou; mezi rozvojem výrobních sil a formami organizace a řízení; mezi rozvojem základny a politické a kulturně ideologické nadstavby; mezi objektivními podmínkami společenského rozvoje a rostoucí úlohou subjektivního faktoru). Další rozpory plynou ze subjektivně podmíněných nedostatků, tj. z nedostatků v činnosti organizací a institucí, z porušování právních a morálních norem, z narušování ekonomické, výrobní a pracovní disciplíny, z nízké úrovně účasti vzniklé narušováním objektivně působících zákonitostí společenského rozvoje atd. Zatímco rozpory objektivního procesu jsou nutné, nevyhnutelné, jsou hybnou silou vývoje, nahodilé rozpory plynoucí

ze subjektivních chyb působí proti hybným silám společenského rozvoje.

Existují rozpory mezi trvale spjatými stránkami socialistických vztahů (jako například mezi direktivním řízením a dalšími ekonomickými hybnými silami, mezi demokracií a centralismem, mezi důvěrou a úctou k lidem a náročností vůči nim apod.) a rozpory, které jsou ovlivňovány a formovány stále novými, náročnějšími úkoly, jež budování socialismu přináší. Jevy, které ještě nedávno sloužily jako stimul rozvoje, ztrácejí tuto schopnost a mohou se naopak stát brzdou. V rámci socialistických vztahů vznikají rozpory mezi starým a novým i uvnitř nového. Může vzniknout nesoulad jako „druh rozporu — takový stav, kdy jedna stránka, protože sama zaostává, brání rozvoji druhé, anebo kdy každá z navzájem spjatých stránek má v určitém vztahu na druhou stránku stejný vliv, tj. brání jejímu rozvoji, i když v jiných vztazích se mohou i vzájemně podporovat“ [Dejiny 1976 : 196].

Složitou povahu mají rozpory plynoucí z mezinárodního postavení socialistických zemí, kde vzájemně působí rozpory neantagonistické, spjaté s upevňováním jednoty světového socialistického systému, a rozpory antagonistické, doprovázené třídním bojem protichůdných formací. Jak se zdůrazňuje v publikaci *Dějiny marxistické dialektiky*, ve skutečném vývoji socialistické společnosti podstatně ovlivňují jeho průběh vnější rozpory spojené s bojem dvou protikladných sociálních soustav, rozpory, které mají antagonistický charakter [Dejiny 1976 : 246] (na rozdíl od představ o jejich čisté podobě).

Rostoucího významu nabývá také rozpor mezi organizovanou společností a poznatelnou, ale nepoznanou přírodou, přírodou přizpůsobovanou uvědoměle, ale také s některými dosud nepředvídatelnými následky lidským účelům.

Podstata rozporů určuje formy jejich řešení. Rozpory v socialistické společnosti se řeší rychleji a snadněji, jsou v procesu svého vzniku včas odhalovány a překonávány. Podléhají obecné dialektické zákonitosti, tj. vyvíjejí se a řeší bojem, střetnutím protikladných tendencí. Charakter a formy tohoto boje a překonávání jsou

však vždy specifické. V neantagonistických rozporech socialismu existuje vedle protikladné pozice základní společný zájem, rozpory jsou řešeny uvědomělou akcí subjektu, širokou škálou prostředků. Během vývoje tak ztrácí na ostrosti, řeší se v rámci systému, zvyšují jeho stabilitu.⁸

Obsah i formy vývoje rozporů a jejich řešení jsou spjaty s upevňováním sociální jednoty na základě socialistického vlastnictví, a to působením nadstavby, socialistického státu a především vedoucí úlohy strany. Pomocí ideové výchovy, přesvědčování, forem organizace a řízení, které zahrnují i donucení v zájmu socialismu, se rozvíjí tvořivá, uvědomělá, plánovitá, disciplinovaná činnost lidu jako základ rozvoje a řešení socialismu vlastních rozporů. Proti smířlivým postojům vůči nedostatkům, vůči starému, se všestranně využívá věcná, zásadová masová kritika a sebekritika. To ovšem neznamená, že rozpory jsou řešeny bez obtíží, bez střetání zájmů, bez konfliktů. Vědecká a pružná politika, respektující vedoucí úlohu dělnické třídy a komunistické strany, spojuje vědecké poznání se strategickým uměním, nachází optimální, nejlepší způsoby překonávání starého novým a v rámci nového pak optimální způsoby spojování protikladů v zájmu posílení nového (například ve vztahu totožnosti a rozdílnosti, jednoho a mnohého, části a celku apod.). Osvědčuje schopnost vědecky vyjádřit a politicky zabezpečit společensky nejzávažnější zájmy a potřeby, čelí voluntarismu a konzervatismu a včasnými i důslednými opatřeními umožňuje harmonický, trvalý rozvoj společnosti, a tím i každého jedince.

Vzájemné působení jednotlivých stránek rozporu (na základě shodných zájmů) neznamená v žádném případě eklektickou rovnost. Základní společenské zájmy se vždy upevňují rozvojem hlavní stránky rozporného vztahu. Problémy se řeší nikoli za pomoci teorie rovnováhy, ale rozvojem vedoucí úlohy dělnické třídy a komunistické strany, prohlubováním socialistické státnosti, rozvíjením demokratického centralismu atd.

Oproti eklektické sumativní (aditivní, přiřazovací) metodě pozitivismu, pracující s umrtvenými, absolutizovanými abstrakcemi a jejich kombinováním a řazením, představuje dialektika metodu, která chápe samu abstrakci faktorů jako sice nutný, ale současně přechodný, dílčí moment celkového procesu jednání i poznání. Redukce veškerého poznávacího procesu na tento moment, absolutizace přetržitosti, metoda kombinací, řazení a průměrů umrtvených entit (navíc pouze z určitých sfér) podporuje spekulativní, konstruovaná „řešení“, znemožňuje postižení nejdůležitějších souvislostí, spojení a vazeb, jejich vnitřní (rozporné) povahy. Odvádí pozornost od hlavních problémů k vedlejším, okrajovým, přičemž se však vyvolává a udržuje zdání (dokonce vyšší) exaktnosti, vědecké přístnosti a objektivnosti.

Jak zdůrazňoval V. I. Lenin, „ten, kdo řeší dílčí otázky bez předběžného řešení obecných, ten určitě bude na každém kroku nevědomky narážet na tyto obecné otázky. A narážet na ně slepě v každém jednotlivém případě znamená odsuzovat svou politiku na pouhé kolísání a bezprincipiálnost“ [Lenin 1958 : 363]. Není náhodou, že V. I. Lenin zdůraznil bezprostřední souvislost tohoto postupu s kvalitou politického jednání. Charakteristické pro eklekticismus je právě to, že neukazuje zřetelně souvislost s politickými procesy, které jsou těsně spjaty s vedoucí úlohou dělnické třídy a zvláště komunistické strany ve společnosti (namnoze představované hrubou abstrakcí jako „decizní sféra“).

Velice složité nároky přináší překonání metafyzické konstrukce objevující se někdy při objasňování dialektiky výrobního způsobu, například ve zjednodušování úlohy živé práce a výrobních (zvláště vlastnických) vztahů.

Marxistické pojetí výrobních sil rozlišuje přírodní výrobní síly, tj. například půdu, přírodní látky, energii (které se ovšem stávají výrobními teprve začleněním do společenského výrobního procesu), a společenské výrobní síly, pracovní sílu výrobce, kolektivní sílu práce vznikající z její kooperace a dělby, sílu strojových soustav, technologie, přírodní, technické a

⁸ Charakteristiku rozporů za socialismu uvádí např. P. N. Fedosejev v práci XXIV. sjezd KSSS

i osnovnyje napravlenija issledovanij v oblasti obščestvennyh nauk. Kommunist 1972, č. 1, s. 74.

společenské vědy atd. V boji proti různým zjednodušením je nutno znovu zdůrazňovat Marxovu a Leninovu myšlenku, že „první výrobní silou všeho lidstva je dělník, pracující“ [Lenin 1955 : 359]. Koope- race, dělba práce a koneckonců způsob, jakým si bezprostřední výrobce přivlastňuje rozhodující výrobní podmínky, to vše má značný vliv na základní výrobní sílu, zmnožuje její výrobní schopnost, schopnost produkovat věci i sociální vztahy. Současně jde o momenty vztahů vznikajících mezi účastníky výrobního procesu, o momenty výrobních vztahů, o vlastnictví jako základní vyústění a předpoklad výrobních vztahů.

Vztah pracovní síly a výrobních prostředků vyjadřuje hlubší, sociálně ekonomickou souvislost, tj. za kapitalismu nadvládu kapitalistických výrobních poměrů, za socialismu trvalé prohlubování procesu, kdy každý výrobce jedná objektivně (díky socialistické organizaci) a uvědoměle, podle svých možností s ohledem na podstatné, dlouhodobé zájmy všech dalších výrobců ve společnosti, všech pracujících. Vztah k věcem tudíž vyjadřuje vztahy mezi lidmi v procesu výroby, vztahy mezi lidmi v procesu výroby jsou pak základem veškeré soustavy sociálních vztahů, od sociálně třídních, přes politické až ke kulturně ideologickým a mravním. V tomto smyslu odlišuje vztah bezprostředního výrobce a výrobních prostředků jednotlivé společensko-ekonomické formace. Na jednotu obou základních stránek výroby, tj. technicko-ekonomické a sociálně ekonomické, na odlišnost, ale i vzájemné podmiňování a postupování stránek výrobních sil a vztahů také ukazuje Leninova formulace, charakterizující cíl proletářského socialismu jako (nikoli rovnost malovýrobců, ale) zespolečenštěnou velkovýrobu [Lenin 1956 : 453].

Společensktí vědci v socialistických zemích si dnes uvědomují silněji než kdykoli dříve význam jednoty materiálně technické základny a systému sociálně ekonomických vztahů, sociálně ekonomické podstaty této základny, dalekosáhlého vlivu vztahů mezi lidmi v procesu výroby. Tyto vztahy nejsou pouhou formou, tj. arénou působení inertních hybných činitelů (zvláště technických), jsou samy zdrojem

výrobní a sociální (politické, ideové, mravní) síly. Rozmnožení, účinné využití pracovních, materiálních a přírodních zdrojů výroby je těsně spjato s maximálně možným uspokojováním materiálních a duchovních potřeb společnosti, zvláště s rozvojem postavení výrobců ve sféře průmyslu a bezprostředně navazujících sektorů, s rozvojem vedoucí výrobní a sociální úlohy dělnické třídy, s vytvářením podmínek pro osvobozenou, tvořivou práci. Základním předpokladem a výrazem naplňování této stěžejní potřeby je prohlubování socialistického vlastnictví jako sociálně ekonomického procesu, opírajícího se o právně politické normy a garance.

Koncepce, které jsou nesený mylnou představou o vztahu materiálně technické základny a sociálně ekonomických styků, které vědomě či fakticky zlehčují organické spojení rozvoje této základny a socialistického vlastnictví, úlohu výrobních vztahů a ekonomického determinismu v marxistickém smyslu pro rozvoj společenských vztahů, brání procesu intenzifikace vědního postupu.

Jak upozorňují rozborý sovětských vědců a jak naznačují některé mezinárodní diskuse, jednostranná absolutizace materiálně technické základny redukuje její rozvoj jen na technické, technologické, vědní parametry, tj. fakticky na kvantitativní hlediska (absolutní ukazatele růstu a přepočet na hlavu). Tím se současně od- děluje vývoj techniky a vědy od živé práce, od sociálně ekonomických forem styků výrobců. Objevují se pak problematické úvahy o stupni rozvoje materiálně technické základny socialismu (a širěji o stupni rozvinutosti socialismu), o úrovni materiálně technické základny vytvořené současným kapitalismem (jako postačující pro socialismus či dokonce převyšující současnou materiálně technickou základnu socialismu) atd. Materiální a organizační předpoklady (rozvinutost, koncentrovanost, centralizace a v dílčím smyslu i programování a řízení) vzniku materiálně technické základny socialismu jsou zaměřovány za její reálné zformování, možné pouze v sociálně ekonomických poměrech socialismu. Význam těchto vztahů, zvláště vlastnických, pro samo utváření techniky, technologie, pro přeměnu vědy ve výrobní

silu atd., je necitlivě přehlížen, sklouzává se k technicismu, dává se zadostiučinění buržoazní teorii konvergence systémů.

Marxistická teze, že typ přivlastňování určuje typ výrobních vztahů, není také totožná s představou o sumativní povaze stránek výrobních vztahů, s pojetím vlastnictví jako jedné z těchto stránek a již vůbec nic nemá společného s polemikou, která se obrací proti „redukci“ soustavy výrobních vztahů na „pouhé vlastnictví“. V takovém případě je zcela povrchně chápána samotná Marxova kategorie vlastnictví, je oddělována od výrobních vztahů (dualistickou dezinterpretací), nechápe se jako jejich předpoklad. Vlastnictví je buď spojováno s poměrem k věcem (objevil se i názor, který přesouvá důraz na vztah k věcem spotřebitelské povahy), či naopak jsou vztahy mezi lidmi oddělovány od vztahů k věcem. K. Marx, jak známo, rozuměl vlastnictvím v ekonomickém slova smyslu chování individua, zejména produkujícího a reprodukujícího se „pracujícího subjektu“ v rámci vztahů vznikajících z působení na přírodu (výrobních), tj. chování vůči jiným lidem v procesu výroby a prostřednictvím těchto vztahů (širších a užších — profesionálních) pak vůči věcem. Vztahy vůči věcem pomáhají zprostředkovávat vzájemné vztahy formující ekonomickou strukturu a struktury profesí. Základní, podstatné rysy tohoto vztahu (jednání) jsou vyústěním, projevem (účinkem) soustavy vztahů (výroby, rozdělení, oběhu, spotřeby výrobní i sociální a osobní) a současně jejím předpokladem, většinou zakotveným v zákonech, v právním řádě země, garantovaným mocí státu. Vlastnictví jako ekonomickou skutečnost však nelze redukovat na jeho právní výraz, popřípadě na sumu jednotlivých elementů výrobních vztahů. Takový přístup je častý tam, kde se apriori znevažuje rozhodující výrobní síla, tj. úloha živé práce (v kapitalismu a socialismu zvláště úloha dělnické třídy) a vzestup výroby se spojuje s izolovanými faktory

techniky, organizace práce (v technickém smyslu), vědy a řízení. Pro přístup, který plně docenuje rozhodující význam bezprostředních výrobců, zvláště v průmyslu, však nejen není lhostejný vztah výrobců k věcným složkám výroby, popřípadě různým institucím (například vědy, práva apod.). V hluboké analýze a politickém řešení sociálně ekonomických poměrů (například v neustálém zdokonalování sociální organizace a řízení, těsně spjatém s rozvojem socialistického vlastnictví) se naopak spatřuje rozhodující předpoklad rozvoje výroby i společnosti. Tento předpoklad je trvalý, neboť jde o živý proces proměňujících se, zdokonalujících se výrobních poměrů.

Konkrétní rozbor procesu přivlastňování a prosazování podstatných a dlouhodobých zájmů pracujících má značný význam nejen z hlediska potřeby překonat povrchní pojetí statusu, stratifikace a mobility, tj. i překonat kontinualismus, deskripci a subjektivismus.⁹ Má velký význam proto, že specifická podoba přivlastňování je rozhodujícím zdrojem i projevem existujících rozdílů, zvláště pak rozdílů třídních. Také status a životní dráhy jednotlivců je možné (a ostatně nezbytné) zkoumat tak, aby bylo zřetelné, jakým způsobem na ně působí (jak je organizuje, utváří) existující třídní struktura socialismu, založená na rozdílech v podobách přivlastňování základních výrobních prostředků. Dělbá práce v technickém a zvláště sociálně ekonomickém smyslu je podmíněna rozvojem výrobního způsobu vcelku, výrobních a vlastnických poměrů zvláště, a zpětně sociálně ekonomické poměry spoluutváří. Zdůrazníme-li překonání staré a zformování nové dělby práce, míříme tím k jádru problému, tj. k formám součinnosti výrobců bezprostředních a dalších, produktivních i bezprostředně neproduktivních pracovníků, k formování jednotného pracovníka komunistické společnosti (nositele bezprostřední, současně však tvůrčí činnosti, nasycené nakupenou a zevšeobec-

⁹ Buržoazní ideologové a pravicoví oportunisté se vždy snažili především znevážit význam vlastnictví pro rozvoj výroby, pro sociální diferenciaci, pro společenský pokrok. Koneckonců jim šlo o to, aby se proletariát smířil s buržoazní společností a odložil své nenávislné představy [Marx, Engels 1958 : 457]. Část buržoazních ideologů a oportunistů tvrdí, že změny vlastnictví jsou nevýznamné, protože ne-

ovlivňují směr technického a vědeckého pokroku. Vlastnictví samo je účinky rozvoje vědy a techniky neustále proměňováno, takže vzniká „depersonalizované korporativní vlastnictví a limitované podílení se na pravomoci nad organizovanou prací“ [Dejiny 1976 : 260, 261; Marcuse 1966 : 9, 10]. S prvky tohoto názoru musíme v sociologii důsledně zápasit.

něnou výrobní a sociální zkušenosti dosa-
vadních generací výrobců, která má po-
dobu technického a sociálního vědění).

Obtížnost převodu teoretického jazyka
do jazyka empirického výzkumu (opera-
cionalizace a měření) vede k redukci celé
tematiky na sledování určitých, snáze po-
stižitelných aspektů (například kombinací
ukazatele profese, vzdělání, kvalifikace,
důchodu, způsobu reprodukce pracovní
schopnosti v mimopracovní době, popří-
padě vědomí těchto snadno postižitelných
stránek a jejich dynamiky, či sledování
životních, zvláště pracovních osudů jed-
notlivců). Jestliže jsme však zatím neroz-
pracovali prostředky dokonalejšího pře-
vodu, je nutné mít neustále na paměti
zmiňené zjednodušení a jednoznačně vy-
loučit nepřiměřené generalizace. Opera-
cionalizace rozvinutých kategorií je ná-
ročná, je původní tvůrčí výzkumnou prací,
před níž nelze ustupovat, aniž bychom
riskovali únik k dualistickému pojetí vzta-
hu teorie a empirie.

Marxističtí sociologové, vědečtí komu-
nisté, historičtí materialisté pojednávají
o společenských jevech a procesech využí-
vajíce kategoriálního rámce společensko-
ekonomické formace. Tuto kategorii je
nutné důsledně aplikovat nejen na vývoj
předkapitalistických formací, ale i na nej-
rozvinutější stadia současného kapitalis-
mu, zvláště v souvislosti s vědeckotechnic-
kou revolucí. Množství nových poznatků
o minulosti a nejbližší budoucnosti lid-
stva, o hybných silách, formách pokroku
a revolučních skoků, je nezbytné zvlád-
nout tak, aby byly postiženy rozhodující
hybné síly rozvoje, bezprostřední výrobci,
pracující třídy a jejich úloha. Znamená to
dále rozpracovávat sociálně ekonomický
determinismus, určující roli materiální vý-
roby, ekonomické základny, třídního po-
hybu a třídního boje jako hybné síly po-
kroku [Aktualnyje 1976 : 11].

S názorem, že ekonomický determinis-
mus je vlastně příznak dogmatismu, tj.
s kritikou ekonomického a třídního „re-
dukcionismu“, jsme se setkávali v letech
krize také v Československu. Takový pří-
stup se projevil negativně v hypostazování
autonomy sociálně třídní i politické a
ideologické struktury, v subjektivistické
interpretaci jejich vazeb a zvláště vnitř-

ních vývojových rozporů. Eklecticismus se
projevoval nejen při úvahách o vztazích
ekonomiky, sociální struktury, politiky a
kultury, ale také při úvahách o vnitřním
uspořádání těchto systémů, například při
charakteristice složek sociální struktury a
politiky (v ústupu od dialektických hledi-
sek, akcentujících úlohu tříd a třídně po-
littické moci, k hrubě abstraktním katego-
riím sociální skupiny, vrstvy, občana, člo-
věka apod.). Politika byla zbavována svého
objektivního ekonomického a třídního
obsahu, řízení bylo redukováno na záleži-
tost úzkých (a úzce pojatých) kvalifiková-
ných, vzdělaných, odborných „elit“, redu-
kováno na (ospravedlňovanou) manipula-
ci. Místo hlubokých analýz zákonitostí
rozvoje sociálně ekonomické formace so-
cialismu se objevovaly povrchní přístupy,
vycházející z buržoazních sociologických
zdrojů, z koncepce „primární“ a „sekun-
dární“ kultury; pojem kultury, zbavený
svého skutečného obsahu (oddělený od
třídní ideologie a ekonomické základny),
se postupně měnil v ústřední sociologic-
kou kategorii.

Problém kultury, kulturních tradic, ná-
rodního dědictví atd. je skutečně hoden
zvláštní pozornosti. V některých případech
byl neúměrně podceňen. Mýlná představa
o povaze kategorie formace (zejména o je-
jích skladebných prvcích jako „činitelích“)
může být inspirací k takovému spojení
„čistého modelu formace“ s živou reali-
tou, v němž zaniká dialektika výrobního
způsobu a do popředí je vysouvána pro-
blematika historického základu či zákoni-
tost kulturní difúze. Historický základ
představuje vše, co nahromadily dějiny,
ve skutečnosti se však někdy líčí jako zá-
klad geografický, biologický a kulturní,
přičemž výklad není daleko od současných
podob buržoazního naturalismu a antro-
pologismu. Místo pojmu základna, nad-
stavba, společenské bytí a společenské vě-
domí se setkáváme s formulacemi, které
„vedle“ výrobního způsobu představují
právě takový historický základ jako kar-
dinální, aktivní, mnohostranně působící
složku. Podobně se zachází s kategorií
kulturní difúze.

Společensko-ekonomická formace je ži-
vou, mnohostrannou skutečností, v níž
rozhodujícím zdrojem vývoje a pokroku

je dialektika výrobního způsobu, vztahy základny a nadstavby, bytí a vědomí společnosti. Společenskou aktivitu nelze zkoumat mimo základní kategorii historického materialismu, vytržením procesu kultury z kontextu této kategorie. Nároky na komplexní zkoumání jsou zvláště vysoké vzhledem k růstu významu procesů vzdělání, kvalifikace a k všeobecnému vzestupu kulturnosti práce a života, jak je přináší za určitých společenských podmínek vědeckotechnický rozvoj.

Některé konkrétní úkoly sociologického výzkumu

Sociologický výzkum je nesporně důležitým příspěvkem k řešení vnitřních a vnějších, nových a starých, objektivních i ze subjektivních chyb vznikajících rozporů ve vývoji socialismu.

Sociologie měla vždy třídní a stranický charakter. Marxistická sociologie slouží pokrokovým obsahem své třídní a stranické orientace rozvoji tvůrčích sil socialistické společnosti, zformování materiálně technické základny nové společnosti, zdokonalování ekonomických (vlastnických) vztahů, prohlubování socialistického charakteru práce, rozvíjení stejnorodé sociálně třídní struktury na základě posilování vedoucí úlohy dělnické třídy, zvyšování úrovně sociálního plánování a prognózování, a tím i posilování prvků společenské samosprávy, rozvoji funkcí pracovních kolektivů ve společnosti, formování veřejného mínění, výchově mas atd.¹⁰

Praktická účinnost sociologie je zabezpečována její stranickostí a třídností, tj. maximální účinností jejího vědeckého postupu, kvalitou výzkumu a expertíz, které poskytuje, jinak řečeno, odborností, profesionalitou práce. Zjednodušování úkolu v podobě předkládání všeobecných pravd, komentování a empirického ilustrování známých či triviálních skutečností či požadavků a představ neslouží zájmům rozvoje společnosti. Příslušné stranické dokumenty ukládají sociologii, aby v rámci vědecké dělby práce maximálně konkrétně

i všestranně postihovala specifické problémy, jimž se věnuje, ukazovala i nové významné stránky procesů, rozporné tendence, nevyřešené problémy.

Stejně, jako v každém jiném oboru, má teorie a metodologie v sociologii tři vzájemně spjaté úrovně: sociologie užívá obecné teorie a metodologie filozofické, historikomaterialistické, zvláštní teorie a metody společenských věd, jmenovitě vědeckého komunismu, a jedinečné teorie a metody pouze jí vlastní (neexistují ovšem jinak než v dialektické souvislosti se zvláštními a obecnými). Rozhodující úlohu v této struktuře mají obecné (popřípadě zvláštní) teorie a metody, tj. teorie a metoda historického materialismu a vědeckého komunismu a politické ekonomie [Aktualnyje 1975 :3], které jsou však ozvláštňovány a představovány v jedinečných souvislostech s organizujícím jádrem, sociologickou teorií a metodologií.

Metodologie v sociologii musí přesně vyjadřovat obecné, zvláštní a jedinečné vlastnosti a rysy sociologické teorie, a to na všech úrovních sociologické práce, včetně dílčího empirického výzkumu. Jen tak se lze vyhnout pozitivistickému zjednodušování skutečnosti na straně jedné a spekulativnímu teoretizování na straně druhé.

V diskusi marxistů nezískala podporu stanoviska, která odtrhávala sociologii od filozofie, konkrétně od historického materialismu. Problémy vznikající při praktické aplikaci teorie a metod historického materialismu je však nutné řešit důsledně, rozhodně a houževnatě. Podporu nezískala ani stanoviska, která programově redukovala sociologii na „empirickou teorii“. Marxisté si uvědomují dialektický charakter vztahu teorie a empirie a nepřipustí snižování váhy empirických výzkumů, které lze účinně zabezpečovat jen účinným, náročným rozvojem teorie.

Při diskusích o teoretické a metodologické koncepci sociologie vznikly a dosud nejsou vyřešeny problémy, zda obecné (popřípadě zvláštní) metody a teorie, jak

¹⁰ Buržoazní sociologie projevuje svou reakční podstatu snahou oslabovat význam rozhodujících společenských procesů, které prokazují úpadkový charakter kapitalistické společnosti. Na prvním pohled je málo ambiciózní, strážlivá až skeptická. Ve

skutečnosti má ambice popřít závěry vědecké filozofie, sociologie a ekonomie, vytvářet alternativu marxistické ideologie. Tuto funkci se pokouší plnit stále soustředěněji a cílevědoměji.

je využívá sociologie, jsou prostě k jedinečným teoriím a metodám sociologie „přizpůsobeny“, či zda jsou sociologii ozvlášťňovány, takže lze o nich hovořit jako o obecných součástech sociologie, o „obecné sociologii“. Jinými slovy, zda je historický materialismus synonymem obecných teorií a vědecký komunismus zvláštních teorií (a pochopitelně i metod) v sociologii. Část vědců se přitom domnívá, že historický materialismus není jen obecnou (sociologickou) teorií, ale zahrnuje i speciální teorie, včetně teorie sociálních skupin, osobností, institucí apod. Většina však sdílí stanovisko, že speciální (zvláštní, dílčí) sociologické teorie týkající se prvků společenské struktury (skupin, institucí) je účelné vyčlenit v rámci dělby vědecké práce, neboť i v praktickém procesu jde o prvky významné a současně velmi složité, relativně autonomní, s významným celospolečenským dosahem. Tato „autonomita“ neznamená roztržku, neboť je dialektikou jedinečného, zvláštního a obecného, znamená však nové možnosti duchovních konkretizací.¹¹

Vědecký komunismus ozvlášťňuje, tj. „zprostředkuje“ obecné teorie a metody jedinečnému sociologickému zkoumání studiem nejvyšší vývojové úrovně společnosti, tj. přechodu od kapitalismu ke komunismu. Uvedli jsme již kriticky, že úloha vědeckého komunismu není dosud některými sociology docenována, a to ani tam a poté, kdy byla tato třetí součást marxismu-leninismu formálně institucionalizována. V. J. Jelmejev poukázal například na to, že „jednotliví naši sociologové jaksi zapomínají na existenci tohoto zvláštního, středního, zprostředkujícího článku ve zkoumání naší společnosti, kterým je teorie vědeckého komunismu“ [Jelmejev 1972 : 173]. S obdobnou nejasností se

setkáváme při charakteristice profesionalisty sociologa v Československu.

Problémy existují ovšem i proto, že (podobně jako při řešení vztahu k historickému materialismu) sám vědecký komunismus dále rozvíjí své postavení v systému vědeckého výzkumu, prohlubuje vědeckokomunistické teorie a metody. Konkrétně jde zejména o specifikaci pojetí sociálně politické zákonitosti přechodu ke komunismu, přičemž považujeme za účelné soustředit pozornost zvláště na úlohu dělnické třídy, pochopitelně neoddělitelnou od politických institucí, procesů, zákonitostí. Z tohoto hlediska musí být také posuzován celkový proces přechodu ke komunismu, nemá-li být pouhou sumací závěrů historického materialismu, sociologie a různých dílčích věd (například teorie státu a práva, politické ekonomie, psychologie aj.).¹²

Otevřeným problémem, který je nutno řešit důsledným uplatněním materialistické dialektiky, zůstává pojetí relativní autonomie a prostupování historického materialismu, vědeckého komunismu a sociologie, jinak řečeno význam přínosu sociologie pro vědecký komunismus a historický materialismus (popřípadě další obory), problém konkrétnosti vztahu obecného, zvláštního a jedinečného uvnitř sociologie. Žádný vědní obor by neměl být „sociologizací“ odveden od stěžejních úkolů, které musí plnit. Současně je však potřebné zvyšovat filozofickou, vědecko-komunistickou a sociologickou úroveň všech oborů společenských věd (tedy i obhacemné ze strany politické ekonomie).

Vzrůst komplexnosti, složitosti a prostupování sfér společenského života neklade tedy nároky pouze na další hromadění empirických údajů, ale na jejich teoretické a stále náročnější metodologické vyhledá-

¹¹ I pro tyto naše úvahy je trvale podnětná Leninova polemika proti eklekticismu, uplatňovanému Trockým a Bucharinem. Jak ukazuje V. I. Lenin, „i to, i ono, na jedné straně, na druhé straně – takové je Bucharinovo teoretické stanovisko. A právě to je eklekticismus. Dialektika vyžaduje, aby se všestranně uvážily vzájemné vztahy v jejich konkrétním vývoji, a ne aby se vytrhával kousek toho i kousek onoho“ [Lenin 1955 : 89].

¹² Stanovisko, že vědecký komunismus je marxistickou politickou sociologií (a že historický materialismus zahrnuje obecnou marxistickou politickou sociologii) zastává například A. K. Bélych [1972 : 67, 68], kdežto stanovisko, že se neredukuje na teorii

socialistické politiky, ale že je konkrétní sociologií přechodu, zastává například K. Bovin [1968 : 54] či A. A. Fedosejev [1974 : 14]. Problém ovšem není především v tom, že se Bélychovým přístupem „příliš politizuje společenský život za socialismu“, jak uvádí A. A. Fedosejev [1974 : 15], ale v tom, že není komplexně analyzována vedoucí úloha dělnické třídy při budování rozvinuté socialistické společnosti. Není také uzavřena diskuse, zda vědecký komunismus je obecnou politickou teorií marxismu-leninismu, jádrem a výchozí obecnou teorií současných konkrétních politických věd. Zde se například liší stanovisko F. M. Burlackého od stanovisek A. K. Bélycha.

vání, shromažďování a třídění. Nároky na metodologii i metodiku konkrétní, dílčí vědy rychle rostou jak ve smyslu důkladného osvojení obecných a zvláštních teorií a metod filozofie a vědeckého komunismu, tak ve smyslu obecné, zvláštní a jedinečné úrovně v rámci relativně autonomního systému konkrétní dílčí vědy.¹³

Ve vědeckém výzkumu rychle roste význam precizních hypotéz, tj. obecných poznatků jasně, účelně pro danou sféru přetlumočených. Současně však nelze žádné konkrétní sociologické zkoumání odtrhnout od analýzy vycházející z obecnější disciplíny. Pokud obecnější disciplína takový rozbor bezprostředně neposkytuje, a to není řídký případ, musí výzkumník tuto mezeru sám zaplnit, což je úkol poměrně náročný. Vyplňování mezer i nápravu chyb v dělbě vědecké práce nelze zaměňovat s nároky, jež přináší vždy a nezbytně sama konkrétnost, tj. s okolností, že obecnější pojmy a kategorie (i formule zákonitostí) získávají v sociologii specifický, tj. nový obsah. Tento nový obsah umožňuje proniknout do jádra, podstaty ucelené, relativně autonomní jednotky nejen na mikroúrovni ale i na makroúrovni, postihnout hlouběji strukturu a dynamiku, vnitřní i vnější rozporné vztahy, tendence, zákonitosti, bližší a vzdálenější perspektivy.¹⁴

Existuje řada specifických sociologických metodologických problémů, jichž se tu nedotýkáme a které uceleně shrnuje úvodník časopisu *Sociologičeskije issledovaniya* (od možností a specifiky měření, přes zjišťování faktů, k zobecňování, interpretaci, vztahu empirie a teorie). Existují specifické problémy v metodikách a technikách: vliv metodik a technik na sběr, zpracování a uchování (zvláště prvotní) informace; zesílení komplexního principu ve výzkumech a rozšíření arzenálu metodických prostředků, hlavně o matematickou, korelační analýzu, taxonomii, komparaci, což vyžaduje novou úroveň organizace a plánování a kľa-

de vyšší nároky na teorii a metodologii; tendence k formalizaci a matematizaci, při nichž jazyk formulí jako pomocný jazyk nesmí vytlačit vlastní jazyk dané oblasti; nesprávné tendence odvozovat závěry pro makroprocesy z mikroprocesů a nerozpracovávat metodický aparát zkoumání makroprocesů; potřeba velkorozměrových, reprezentativních zkoumání včetně mezinárodních komparací, zvláště objektivizovaného, institucionalizovaného chování, pomocí různých metodik a technik; využívání statistiky a současně kritika úzce technicko-ekonomické interpretace základních kategorií; vytvoření banky sociologických informací atd. [Aktualnyje 1975 : 7, 8]. Tyto závěry a doporučení mají velký význam také z hlediska potřeb rozvoje československé sociologie.

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Naučnoje upravlenije obščestvom* (Opyt sistemnogo issledovaniya). Moskva, Politizdat 1973.
- Achlibinskij, B. V., Krainskaja, E. B., Sičivica, O. B., Štoff, V. A.: *Ponjatije „sistema“ a jeho metodologičeskije značeniye*. In: Metodologičeskije aspekty materialističeskoy dialektiki. Leningrad, LGU 1974.
- Aktualnyje zadači issledovaniya problem naučnogo kommunizma*. Naučnyj kommunizm, č. 2, 1976, Moskva, Vysšaja škola.
- Aktualnyje zadači razvitiya metodologii i metodiki sociologičeskich issledovaniy*. Sociologičeskije issledovaniya č. 3, 1975.
- Bělych, A. K.: *Upravlenije i samoupravlenije*. Leningrad 1972.
- Bovin, K.: *K postanovke sociologičeskich problem politiki*. Socialnyje issledovaniya, vyp. 2, Moskva 1968.
- Brežněv, L. I.: *Projevy a statě, část I*. Praha, Svoboda 1972.
- Brzezinski, Z.: *Between Two Ages, America's Role in the Technotronic Era*. New York, The Viking Press 1970.
- Dejiny marxistickéj dialektiky* (Leninské období). Bratislava, Pravda 1976.
- Fedosejev, A. A.: *Politika kak objekt sociologičeskogo issledovaniya*. Leningrad, LGU 1974.
- Gedö, A.: *K filozofické aktualnosti leninismu*. Otázky míru a socialismu č. 12, 1970, s. 71.
- Jelmejev, V. J.: *Naučnyj kommunizm i metodologičeskije osnovy planirovaniya i prog-*

¹³ Poměrně časté je stanovisko vyjádřené A. A. Fedosejevem, že existují „tyto úrovně zkoumání: obecně sociologická (z pozice historického materialismu), specificky sociologická (z pozice vědeckého komunismu), dílčí sociologická (z pozice jednotlivých společenských věd) a nakonec konkrétně sociologická (z pozice empirického zkoumání různých společenských jevů“ [1974 : 15].

¹⁴ Na význam takového přístupu upozorňoval V. I. Lenin, který jako vulgarizaci marxismu a výsměch dialektickému materialismu odmítá snahy získat odpověď na konkrétní otázky prostým logickým rozvinutím obecné pravdy. Zdůrazňoval současně, že poznat předmet znamená uchopit jej, prozkoumat ze všech stránek, v jeho spojeních i zprostředkovaných [Lenin 1952 : 290].

nozirovanija občestvennogo progressa pri socializmu. In: Problemy naučnogo kommunizma, vyp. VI. XXIV. sjezd i aktualnye problemy naučnogo kommunizma, Leningrad 1972.

Kosičev, A. D.: *Velikij istoričeskij opyt i revol'ucionnoje tvorčestvo narodnyh mass.* Filosofskije nauki, 1971, č. 5.

Kuryljov, A. K.: *Některé metodologické otázky teorie vědeckého komunismu.* In: K předmětu a aktuálním úkolům vědeckého komunismu. VŠP ÚV KSČ, 1972.

Laszlo, E.: *Systems Philosophy. Survey of Evolving Paradigm of Contemporary Thought.* Proceedings of the XVth Congress of Philosophy, 1973, Vol. I. Sofia 1973.

Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 1.* Praha, Svoboda 1951.

Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 3.* Praha, Svoboda 1952.

Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 12.* Praha, SNPL 1956.

Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 15.* Praha, SNPL 1958.

Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 29.* Praha, SNPL 1955.

Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 32.* Praha, SNPL 1955.

Marx, K., Engels, B.: *Spisy, sv. 4.* Praha, SNPL 1958.

Marx, K.: *Kapitál. Sv. 1.* Praha, SNPL 1954.

Marcuse, J.: *Socialist Humanism?* In: Fromm, E. (ed.), *Socialist Humanism*, New York, Doubleday 1966.

Meissner, H.: *The Dialectics of Politics and Economics in the Construction of the Advanced Socialist Society in the GDR.* In: Contributions by Scientists of the German Democratic Republic to the Xth World Congress of the International Political Science Association, Potsdam 1976.

Opara, S.: *Problemy teorii rozvoju społecznego. Ideologia i polityka.* Miesięcznik poświęcony problemom szkolenia partyjnego, Nr. 9, 1975.

Philosophisches Wörterbuch. Herausgegeben von Georg Klaus und Manfred Buhr. 11. Auflage, Leipzig, VEB Bibliographisches Institut 1975.

Stěpanjan, C.: *O rozporech v socialismu.* Pravda, 20. srpna 1947.

Stěpanjan, C. A.: *Protivorečija v razvitiji socialističeskogo občestva i puti ich preodolenija.* Voprosy filosofii č. 2, 1955.

Suslov, M.: *Velikij Oktjabr i mirovoj revol'ucionnyj process.* Moskva 1967.

Touraine, A.: *La société post-industrielle.* Paris 1969.

Na rubeže dvouh pjatiljetok: perspektivy našej raboty. Voprosy filosofii č. 1, 1976.

Vědecký komunismus. Praha, Svoboda 1973.

Vysokij dolg sovětskich filosofov. Red. stat Pravdy, 19. září 1975.

Zpráva ÚV KSSS XXV. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu a další úkoly strany ve vnitřní a zahraniční politice. Rudé právo, 25. února 1976.

Резюме

Форманек М.: Единство марксизма-ленинизма и ответственность социологии

Значение общественных наук в строительстве развитого социалистического общества непрерывно возрастает. Общественные науки добились ряда успехов, но непрерывно возрастают и требования. Помимо прочего все общественные науки должны отдавать себе отчет в идейно-теоретическом и методологическом уровне своей работы, особенно в тех сферах, которые имеют непосредственное значение для усиления руководящей роли рабочего класса и коммунистической партии в обществе. В этом направлении существует все возрастающая классовая, партийная и интернациональная ответственность.

Повышение уровня и эффективности научных исследований немислимы без достаточного упора на единство марксизма-ленинизма и на значительный вклад научного коммунизма. Никогда невозможно было осуществить развитие теории путем такой «социологизации» научного коммунизма и исторического материализма, которая нарушала целостность марксизма и его основные принципы. Особое значение имеет последовательное применение теории, методологии, принципов и категорий исторического материализма.

Значительная часть статьи посвящена некоторым наиболее важным методологическим принципам и категориям марксизма-ленинизма. Внимание уделяется сравнению элективного и диалектического понимания комплексности, проблеме переоценки системного подхода с точки зрения диалектики. Особый упор сделан на отношение между ростом и укреплением единства социалистического общества и решением свойственных социализму противоречий, прежде всего основного противоречия социализма. Содержание и формы развития противоречий и их решение связано с укреплением социального единства на основании социалистической собственности, и с помощью надстройки, социалистического государства и особенно руководящей роли партии.

В дальнейшей части статьи рассматривается диалектика производительных сил и производственных отношений, в особенности, собственности в качестве результата и предпосылки производственных отношений. Умножение и эффективное использование трудовых материальных и естественных ресурсов производства тесно связано с максимальным возможным удовлетворением материальных и духовных потребностей общества, в частности, с развитием положения производителя в сфере промышленности и связанных с ней секторов, с развитием ведущей производственной и социальной роли рабочего класса, с созданием условий для освобожденного творческого труда. Основной предпосылкой и выражением этой основной потребности является углубление процесса социалистической собственности в качестве социально-экономического процесса,

опирающегося на правовые и политические нормы, гарантии и институты. Сложность перевода языка теории на язык эмпирических исследований ведет иногда к упрощению тематики и сведению ее к наблюдению над определенными, относительно легко уловимыми аспектами.

В части о категории общественно-экономической формации подчеркивается, что многочисленные новые данные о прошлом и ближайшем будущем человечества, а главное о современных движущих силах, о формах прогресса и революционных скачков, необходимо обработать таким образом, чтобы были отражены решающие движущие силы развития, непосредственные производители, трудящиеся массы и их роль. Статья подчеркивает, что общественную активность нельзя исследовать вне основной категории исторического материализма, отрывая процесс культуры от контекста этой категории.

В заключительной части статьи рассматриваются некоторые конкретные задачи социологического исследования. Указывается на три взаимосвязанных уровня социологической теории и методологии, на решающую роль теории и метода исторического материализма и научного коммунизма (политической экономики). Требования к методологии и методике конкретной частной науки быстро возрастают как в плане фундаментального усвоения общих и частных теорий и методов философии и научного коммунизма, так в плане отношений между общими, частными и единичными уровнями в рамках относительно автономной системы конкретной частной науки.

Summary

Formánek M.: Unity of Marxism-Leninism and Responsibility of Sociology

The contribution of social sciences in building up a developed socialist society is steadily growing in importance. A great many successes have been achieved in their field — yet claims continue to increase. Social sciences must substantially reconsider the ideationally theoretical and methodological levels of their activity, particularly in areas of direct significance for strengthening the leading role of the working class and the communist party in society. In this respect there exists a growing class, party and international responsibility.

The level and effectiveness of scientific research cannot be increased unless sufficient stress is laid upon the unity of Marxism-Leninism and the relevant contribution of scientific communism. The development of theory has never been realizable on the basis of a „sociologization“ of scientific communism and historical materialism impairing the integrity of Marxism and of its fundamental principles. A consequential, systema-

tic application of the theory, methodology, principles and categories of historical materialism is of particular importance.

A substantial part of the paper is devoted to certain extremely important methodological principles and categories of Marxism-Leninism. Attention is paid to the comparison of the eclectic and the dialectic conception of complexity, to problems connected with the dialectical revaluation of the system approach. Special stress is laid on the relation between the growth and consolidation of the unity of socialist society on the one hand, and the solution of contradictions intrinsic to socialism — particularly of the basic contradiction of socialism — on the other. The content and forms of the development of contradictions and their solution are connected with the strengthening of social unity on the basis of socialist ownership — through the intermediary of the superstructure, the socialist state, and primarily the leading role of the party.

The paper goes on to discuss the dialectics of productive forces and relations, especially ownership as the basic issue and precondition of production relations. The increase and effective utilization of working, material and natural resources of production are closely connected with the maximum possible satisfaction of the society's material and spiritual needs, especially with the development of the producer's position in the sphere of industry and the sectors directly adjoined hereto, with the development of the leading role of the working class both in production and in society, with the creation of conditions for liberated, creative work. The basic precondition and expression of this pivotal need is the intensification of the process of socialist ownership as a socio-economic process based on legal-political norms, guarantees, institutions. The difficulty of translating the theoretical language into the language of empirical research sometimes contributes to a simplification of the entire thematic area by reducing it to the examination of certain more easily apprehensible aspects.

In the part referring to the category of the socio-economic formation, stress is laid upon the fact that the recently acquired ample knowledge concerning the past and the nearest future of mankind and, in particular, the contemporary motive forces, forms of progress and revolutionary leaps must necessarily be mastered in a way enabling us to comprehend the decisive motive forces of development, immediate producers, working classes and their role. Emphasis is also laid on the fact that social activity cannot be examined outside the basic category of historical materialism, by separating the process of culture from the context of this category.

In concluding, the paper discusses some concrete tasks of sociological research.

Poznámky ke kritice některých levičáckých koncepcí revoluce

Organickou součástí světového revolučního procesu, boje za osvobození lidstva od ekonomického, sociálního, politického i kulturního útlaku parazitními vykořisťovatelskými třídami a za upevnění socialistického společenství je ideologický boj, jehož význam narůstá přímo úměrně růstu intenzity objektivních revolučních procesů i pokusům světové reakce vytvořit „ideologickou protiváhu“ marxisticko-leninské teorie a komunistické společenské praxe. Na poradě komunistických a dělnických stran v roce 1969 konstatoval L. I. Brežněv, že „není možné zvítězit v boji proti imperialismu, dosáhnout upevnění jednoty našeho hnutí a všech protiimperialistických sil, nerozvineme-li co nejaktivnější ofenzivu proti buržoazní ideologii“ [Mezinárodní 1970 : 185].

Na XXV. sjezdu sovětských komunistů byla tatáž myšlenka opakována se stejnou naléhavostí: „V boji světových názorů nemůže být místo pro neutrální postoje a kompromisy. Zde je nutné projevoval vysokou politickou bdělost, vyvíjet aktivní, operativní a přesvědčivou propagandistickou práci a včas se postavit proti nepřátelským ideologickým diverzím“ [XXV. 1976 : 67].

Buržoazní ideologie již dávno zařadila do svého arzenálu zbraní ideologické diverze pokusy o „vyvrácení“ marxistické teorie revoluce s plným vědomím, že právě teorie revoluce tvoří spolu s teorií třídního boje a diktatury proletariátu součást centrálního ideového komplexu marxismu-leninismu. Ideologická ofenziva marxisticko-leninské teorie musí proto nutně zahrnout i tento soubor teoreticky složitých a prakticky mimořádně závažných otázek.

V této studii chceme ukázat a z marxistických hledisek analyzovat některé typické koncepty buržoazní sociologie a charakteristické přístupy některých nemarxistických autorů k fenoménu sociální revoluce. Pro soudobou buržoazní sociologii — po letech okázalého ignorování problematiky sociální revoluce, která byla traktována jako v podstatě okrajová a nepříliš zajímavá součást „komplexnější“ problematiky „sociální změny“¹ — je spíše charakteristický růst zájmu o studium revoluce, který se i navenek projevuje v růstu počtu publikací pojednávajících přímo o revoluci. Hannah Arendtová, jedna z nejvýznamnějších buržoazních autorů, kteří se zabývají fenoménem revoluce, vysvětluje tento růst zájmu lapidárně: „V zápase, který dnes rozděljuje svět a v němž je příliš mnoho v sázce, zvítězí zřejmě ti, kteří pochopí revoluci“ [Arendt 1963 : 8]. Třídní ideologická motivace vzrůstajícího zájmu o revoluci je tedy zřejmá: proti marxisticko-leninské teorii, jejíž integrální a podstatnou složkou je právě teorie revoluce, musí být postavena jako účinná ideologická protiváha „teorie“ revoluce, rozpracovaná z pozic vládnoucí buržoazní třídy. V buržoazních teoriích revoluce, které jsou ve svých konkrétních formách svázány s řadou dalších teoretických konstrukcí, například s teorií konvergence, s teorií „sociální transformace“ kapitalismu, s teorií lidového kapitalismu atd., se snad v nejmarkantnější formě projevuje nezastřeně apologetický ráz oficiální buržoazní sociologie a politické vědy. „Studium“ a „výzkum“ revoluce přestal být zejména v posledních desetiletích věcí soukromého zájmu jednotlivých ba-

¹ Lze se o tom přesvědčit nahlédnutím do oficiálních učebnic sociologie, zejména učebnic americké provenience. Například James A. Quinn ve své více než 400stránkové učebnici věnuje sociální revoluci celkem jeden (!) odstavec [Quinn 1963 : 115]. W. F. Ogburn a M. F. Nimkoff ze 650 stran věnují revoluci jedinou stránku [Ogburn — Nimkoff 1964].

jiní traktují revoluci jako typ „nonkonformního chování“ atd. Pro tyto akademické přístupy je nadto typické, že se charakteristika sociální politické revoluce, včetně jejího základního hodnocení jako jevu „sociální dezorganizace“, přenáší z učebnice do učebnice — dokonce i s doporučenou četbou (Sorokin, Edwards, Brinton).

datelů, ale stal se náplní činnosti řady specializovaných institucí. Ve Spojených státech jde například o *Hooverův institut války, revoluce a míru*, o *Ruský institut Kolumbijské univerzity*, o *Ruské výzkumné středisko Harvardské univerzity*, o *Středisko mezinárodních výzkumů Princeton-ské univerzity* atd. Již z názvů samých, ale daleko markantněji z literární produkce těchto institucí je zřejmé jejich základní zaměření; neskrývaný, aktivní antikomunismus a antisovětiismus, jen zčásti zakrývaný sociologickou a politologickou frazeologií.

Na zdánlivě opačném pólu širokého spektra buržoazních a nemarxistických přístupů k revoluci pak stojí maloburžoazně radikální, levičácké a kvazimarxistické koncepce, které deformují původní Marxovo a zejména Leninovo pojetí revoluce, ztotožňující je s koncepcí ozbrojeného boje jako jediné možné a jediné adekvátní formy „třídního boje“. Tato pojetí (na příklad u Fanona a Debraye) nezřídka vycházejí ze značně subjektivistických interpretací výsledků a procesů národně osvobozenecých hnutí v Africe, Asii (zejména v Číně a Vietnamu) a Latinské Americe (zejména na Kubě, v Brazílii, Bolívii a Peru). Objektivně však, přes svůj vnější levičácký radikalismus, orientovaný zejména proti politické strategii a taktice jak mezinárodního komunistického hnutí, tak jednotlivých konkrétních komunistických a dělnických stran, tato pojetí slouží téměř základnímu cíli — aktivní polemice s marxistickou teorií revoluce, s revoluční praxí dělnického hnutí a s politickým programem výstavby socialismu v zemích socialistického společenství.

Základní rozdíl mezi oficiální buržoazní apologetikou a maloburžoazním radikalismem pak z teoretického a prakticko-politického hlediska spočívá v tom, že zatímco první orientace pokládá sociální revoluci v soudobém světě za naprosto neúnosnou, neadekvátní formu společenské změny, protože všech základních cílů postulovaných revolučními teoriemi minulosti, včetně marxismu, prý bylo ve vyspělých kapitalistických zemích dosaženo,² pak druhá

orientace považuje revoluci v její redukované formě násilného, ozbrojeného povstání za jediné možný způsob řešení rozporů a konfliktů soudobého světa.

Je ovšem třeba mít na paměti, že tyto dvě linie reprezentují dva póly jakéhosi ideologického kontinua nemarxistických koncepcí (včetně přístupů reformistických a revizionistických), jež v té či oné míře reagují na objektivní problém revoluční změny daného, tj. buržoazního společenského uspořádání. Z dějin mezinárodního dělnického hnutí víme, že ještě za Marxova a Engelsova života se začaly objevovat reformistické koncepce, například v programové studii E. Bernsteina, K. Schramma a K. Hochberga v roce 1879, které doporučují „změnit revoluční strategii“ na strategii oportunního kompromisu. E. Bernstein ve své práci *Předpoklady socialismu* z let 1897—1898 vypracoval revizionistickou doktrínu, která znamená uvědomělý rozchod se všemi centrálními idejemi vědeckého socialismu, v první řadě pak s teorií revoluce. Není bez zajímavosti, že myšlenkový postup a způsob argumentace, které Bernstein volí, jsou zcela identické s postupem a argumentací, s nimiž se setkáváme u soudobých revizionistů — například u E. Fischera, R. Garaudyho aj. Bernstein se snaží „dokázat“, že „tradiční marxistická doktrína“ neodpovídá změnám objektivním podmínkám a že tedy její důsledná aplikace může vést jen k neúspěchu hnutí, k tomu, že nebude schopno přiměřeně reagovat na novou historickou situaci. Reagování „přiměřeným způsobem“ je ovšem podle Bernsteina důsledné odmítání „intransigentní“ (nesmlouvavé, nekompromisní) taktiky, jež je nejúplněji teoreticky vyjádřena právě v koncepci proletářské revoluce, a její nahrazení taktikou a strategií politického kompromisu, jímž prý jediné lze dosáhnout podstatných reforem. Bernstein neváhá argumentovat příklady z dějin dělnického hnutí: charisté prý byli prototypem nesmlouvavého radikalismu, jenž však ničeho reálného nedosáhl, zatímco oportunisté (označení samo nabylo jednoznačně pejorativního významu až později) dosáhli v letech 1867

² Tak například R. Daniels píše: „Budeme-li uvažovat v souladu s požadavky formulovanými v *Komunistickém Manifestu*, pak Velká Británie a Skan-

dinávie téměř v úplnosti realizovaly cíle proletářské revoluce“ [Daniels 1962 : 71].

a 1884 volebního práva. Chce-li dělnické hnutí dosahovat úspěchů — a každé hnutí úspěch nezbytně potřebuje —, musí opustit „radikalistické sektářství“ atd. Víme, že bernsteinovská revize marxismu byla revizí a opuštěním všech základních principů marxistické teorie, principů filozofických, sociálně politických, ekonomických i ideologických. Nejinak je tomu v soudobém revizionismu: všechny jeho varianty zdůrazňují požadavek „modernizace“ marxismu, což reálně neznamená nic jiného než zbatit marxismus jeho revoluční podstaty a proměnit jej v nějakou formu pravicového oportunismu, reformismu a politického kompromisnictví. I když je konkrétní argumentace jistě v mnohém odlišná od dílčích argumentů bernsteinovského revizionismu, sociálně politický smysl zůstává nezměněn.

Soudobý revizionismus se většinou opírá o argumentaci založenou na konstatování sociálně ekonomických důsledků vědeckotechnické revoluce a požaduje „přizpůsobit“ marxismus „nové epoše“, kterou v dějinách lidstva reprezentuje právě vědeckotechnická revoluce. Zcela otevřeně formuloval v souvislosti s marxistickou teorií revoluce toto pojetí Roger Garaudy, který tvrdí, že vědeckotechnický pokrok vylučuje nutnost socialistické revoluce, o čemž údajně svědčí vývoj Spojených států: zde prý je možno dnes dosáhnout zásadních reforem, jež „lze realizovat, aniž budou uváděny v pochybnost hlavní zásady a zákony dosavadního režimu“. ³

Podobně jako u Bernsteina nacházíme i u dnešních revizionistů pokusy „teoreticky“ zdůvodnit protirevoluční pozici kritikou filozofických a sociálně politických principů marxistické teorie revoluce. I když pravicový reformismus původně vzniká v rámci dělnického hnutí a „vychází“ z marxistické teorie, objektivně se sblíží a v mnoha ohledech přímo ztotožňuje se soudobým buržoazním reformismem a s řadou transformačních teorií, jejichž počátek lze hledat už ve dvacátých letech našeho století. Rozbor těchto koncepcí, jež jsou vždycky svou podstatou objektivně

protirevoluční, i když mnohy o problematice sociální revoluce explicitě vůbec nemluví, je věnována v soudobé marxistické literatuře řada studií. Jejich skutečnou podstatu otevřeně vyjádřil například západoněmecký autor F. Sternberg, který má za to, že mezi vědeckotechnickými a sociálními revolucemi neexistuje principiální rozdíl: právě tak jako první průmyslová revoluce nutně vedla ke vzniku klasického kapitalismu, stejně tak „druhá průmyslová revoluce“ nutně vede ke vzniku „industriální společnosti“ — a to bez sociální revoluce, která je svou podstatou zcela zastaralá. ⁴

Industriální společnost (eventuálně post-industriální společnost) je prostě „ideálním stavem“, jehož dílčí vady krásy lze poměrně snadno odstranit „promyšleným reformním úsilím“...

Celý komplex konvergenčních teorií, jež dnes tvoří jádro buržoazní ideologie ve vztahu k marxistické teorii revoluce, byl již nejednou z různých hledisek analyzován. Zmiňujeme se o nich proto, abychom zdůraznili širší souvislosti naší analýzy. Podobně je tomu i s oním zmíněným „druhým pólem kontinua“ nemarxistických teorií revoluce, totiž s levičáckými koncepcemi revoluce; speciální práce jsou věnovány kritické analýze trockistického pojetí revoluce a zejména dnes mimořádně aktuální maoistické teorii a praxi, která zvláště silně poškozují světový revoluční proces. L. I. Brežněv na XXV. sjezdu KSSS konstatoval, že „nyní již nestačí říci, že maoistická ideologie a politika jsou neslučitelné s marxisticko-leninským učním. Maoistická ideologie a politika jsou totiž marxisticko-leninskému učení přímo nepřátelské“ [XXV. 1976 : 12].

Tato studie je věnována kritickému posouzení tří významných reprezentantů levičáckých protimarxistických koncepcí revoluce: F. Fanona, R. Debraye a H. Marcuseho. Francouzský teoretik a revoluční bojovník Franz Fanon nepatří ani do kategorie salónních teoretiků revoluce, ani do kategorie anarchistických „aktivistů“. Jeho aktivní účast v alžírském národně

³ Srv. R. Garaudy [Garaudy 1969 : 40–59]. Podrobnou marxistickou kritiku viz v kolektivní práci československých a sovětských autorů [Současný 1973 : 277 an.].

⁴ F. Sternberg [1961 : 333]. Srv. marxistickou analýzu v práci G. I. Ivanova [Sociálnaja 1975] dále H. Meissner [1975] a jiné.

osvobozeneckém hnutí sehrála významnou a historicky pokrokovou úlohu. Lze říci, že „chyby Fanonovy jsou chybami bojovníka, který celý svůj život věnoval revoluci“... „Mýlil se, ale napsal o problémech, jimiž se protřpěl v revolučním boji, píše vášnivě a bez ohledu na své osobní zájmy“, zjišťuje J. Krasin [Krasin 1975 : 12].

Máme-li obecně charakterizovat základní pozitivní Fanonovy koncepty, pak je to 1. vášnivý antikolonialismus a ostrý odsudek „metropole“, 2. zásadně kladné hodnocení role socialistických zemí v národně osvobozeneckém zápase afrických zemí, 3. odpor vůči všem formám rasismu, a konečně 4. formulace problému tříd jako klíčového problému revolučního hnutí v Africe.

Z těchto základních předpokladů Fanon vychází, když přistupuje k analýze revolučního národně osvobozeneckého hnutí v Africe. Už sama vnitřní rozpornost teoretických východisek nutně poznamenává i metodu Fanonovy analýzy, jež je vůbec nejslabší složkou celé jeho koncepce. Pomineme-li už, že marxistická dialektika je Fanonovi zcela cizí, lze obecně říci a konkrétně doložit, že Fanon pracuje toutéž moralizující metodou, která je tak typická pro buržoazní akademické myšlení. Tím nemá být ani zdaleka řečeno, že Fanon je snad nějakým plagiátorem běžných buržoazních teorií. Není tomu tak ani po stránce obsahové, ani pokud jde o ideové politickou orientaci. Akademický způsob myšlení a jeho tendence zobecňovat i tam, kde zobecňovat nelze, se však v jeho metodě projevuje jednoznačně. Svě úvahy a svá schémata revolučního boje totiž považuje za platné pro celou Afriku, jako by šlo o zobecňující zkušenosti revolučního boje všech afrických zemí. Téměř žádné ze svých tvrzení však nedokládá historickými fakty, které naopak jsou v mnoha případech v přímém rozporu s nimi. Stejně tak uvažuje o třídách v Africe — o dělnické třídě obecně, o inteligenci obecně, o buržoazii obecně, o lumpenproletariátu obecně, aniž bere v úvahu specifika jednotlivých zemí a vnitřní diferenciaci těchto tříd. Waddis oprávněně konstatuje, že Fanon pracuje spíše na základě intuice než

na základě seriózní empirické a historické analýzy [Waddis 1975 : 55]. Tím je ovšem dáno, že Fanonovými schématy naprosto nelze vysvětlit změny, k nimž došlo například v Egyptě, Alžírě, Mali, Guineji, Ghaně, Kongu (Brazaville), Tanzánii, Súdánu, Zambii, Ugandě a dalších zemích.

Jádro Fanonova díla spočívá ve zkoumání role, kterou hrají jednotlivé třídy v procesu revolučního osvobození afrického kontinentu. Východiskem jeho úvah na toto téma je analýza násilí jako — podle jeho názoru — hlavního a rozhodujícího prostředku jak kolonialismu, tak i revolučního osvobozeneckého boje. Jakkoli je v právu, postihuje-li násilnický charakter kolonialismu, přece jen nevidí, nebo z hlediska svého schématu nechce vidět, že kolonialismus je sice *především* násilí, ale že nejde *vždycky* jen o násilí fyzické: kolonialismus totiž používá fyzického násilí k tomu, aby dosáhl určitých ekonomických efektů, přičemž ne vždycky používá jenom násilí fyzického. Celý koloniální systém je přece budován jak na násilném — tedy vojenském a policejním — uchvácení afrických teritorií, tak na soustavě ekonomických **prostředků, tj.** na nucené práci, na soustavě daní, na nucené migraci, na uzurpaci půdy, na řízení výsadby určitých kultur a zákazu pěstování jiných, dále ovšem na promyšleném vyvolávání vzájemného rozkolu mezi kmeny, kmenovými náčelníky, na využívání soustav tzv. nepřímého řízení atd.

Rozpornost, pro Fanonův způsob myšlení a argumentace tak charakteristická, se projevuje i v tom, že na jedné straně nepřipouští — v obecné tezi — jinou cestu než cestu ozbrojeného boje, při konkrétní úvaze však konstatuje, že „dnes naprosto jistě víme, že použití síly v Alžírě bylo nezbytné. Jiné země však přivedly své národy k téměř výsledkům politickou činností a osvětovou prací, kterou řídila strana“ [Waddis 1975 : 154]. Fanon ovšem nemá na mysli komunistické strany, nýbrž velké strany národně osvobozeneckého boje. Historická zkušenost ukazuje, že řada afrických zemí skutečně dosáhla osvobození buď v podstatě jednorázovým ozbrojeným aktem (Egypt 1952, Zanzibar 1964), nebo dlouhodobým ozbrojeným bojem (sedmiletá válka v Alžírě, mnohaletá

válka v Angole, Guineji Bissau, Mozambiku, Nambii aj.). Nicméně — při vši vážnosti a hluboké účtce k revolučnímu ozbrojenému boji afrických národů — platí, že ozbrojená vystoupení byla charakteristickým rysem pouze pro *menšinu* afrických kolonií, a sám tento fakt popírá Fanonovo tvrzení, že „ozbrojený a otevřený boj je jedinou cestou vpřed“ [Waddis 1975 : 49].

Z Fanonovy premisy, že jedinou adekvátní formou revolučního boje je ozbrojené násilí, vyplývá cestou prosté logické dedukce, že vůdčí silou revoluce může být jen ta část společnosti, ta společenská třída, která nejen v revolučním aktu, ale ani v dlouhodobém vyčerpávajícím boji nemá co ztratit. Touto silou je rolnictvo: „Nacionalistické strany,“ píše Fanon, „obvykle neberou v úvahu rolnictvo. Je však zcela zřejmé, že v koloniích jsou revoluční pouze rolníci — protože oni nemají co ztratit a získat mohou všechno. Hladový zemědělec, který stojí mimo třídní systém (?), jako první ze všech vykořisťovaných dospívá k závěru, že pouze násilí přináší plody“ [Fanon 1966 : 48]. Právě proto rolníci tvoří „jedinou živelnou, revoluční silu země“. Je ovšem pravda, že pro Evropana nepředstavitelně těžké sociální, ekonomické a politické postavení afrického rolnictva, představujícího základní masu obyvatelstva, je významnou motivační silou a je mimo pochybnost, že úspěch revoluce závisí na tom, do jaké míry se na ní budou právě rolníci aktivně podílet.

Fanon ve svém pojetí rolnictva zaměřuje několik aspektů celé věci — objektivní postavení, motivaci k revoluci, stupeň uvědomění a schopnost vést revoluci. Marxistická teorie dávno vědecky dokázala, že *sama bída* není dostatečnou motivační silou vedoucí k trvalé, dlouhodobé a aktivní účasti na revolučním boji. Ani specifika afrických společenství, ani obrovská početnost a neuvěřitelná bída rolnických mas v Africe nevyvracejí marxistickou tezi, že *žádný „rolnický socialismus“* nebo dokonce *„rolnická revoluce“* v moderním slova smyslu nejsou možné. Poučení, jež odvodil Engels ze studia německé selské války, Marx z třídních bojů ve Francii v padesátých letech minulého století a z Pařížské komuny v roce 1871

a Lenin z analýzy rolnictva jako spojence proletariátu v revoluci, platí a Fanonovou koncepci zůstala nedotčena.

Nikoli logika věcí, ale logika Fanonova výkladu pak nutně vede k *odmítnutí revoluční role městského proletariátu*. Fanon píše: „Nebude žádným zveličováním, jestliže poznamenejme, že proletariát tvoří to jádro obyvatelstva kolonií, jež je nejvíce zhýčkáno koloniálním režimem. Rodící se proletariát zaujímá poměrně privilegované místo. V kapitalistických zemích proletariát nemá co ztratit, získá však nakonec všechno. V koloniích by proletariát všechno ztratil. Tvoří tu část utlačeného národa, jež je absolutně nezbytná pro bezchybné fungování koloniální společnosti a je tedy nezaměnitelná. Zahrnuje průvodčí tramvají, taxikáře, horníky, dokaře, tlumočníky, zdravotní sestry atd. A právě tyto elementy tvoří „buržoazní“ část koloniálního systému“ [Fanon 1966 : 83]. Fanon pak odvozuje dalekosáhlé závěry o odborovém hnutí, které se ocitá ve slepé uličce proto, že nemůže formulovat sociální požadavky proletariátu, „aniž by šokovalo zbývajících část národa“. Proto *skuteční* revolucionáři prý odcházejí z měst na venkov, přecházejí od „neužitečné politické práce ve městech“ na venkov, kde „politika vystupuje nikoli jako prostředek ukolébání a mystifikace, ale jako jediný způsob zintenzívnění boje“, atd. Pozitivně (a opět pozoruhodně rozporně) hodnotí Fanon pouze fakt, že městský proletariát je uvědomělejší, ale žádný závěr z toho nevyvozuje, oceňuje naopak lumpenproletariát, protože „tato horda hladových lidí, vyrvaná i s kořeny ze svého kmene, tvoří jednu z nejživelnějších a nejradikálnějších revolučních sil kolonií“ [Fanon 1966 : 102].

Ve skutečnosti je africký proletariát — obdobně jako evropský — bez ohledu na kulturní a teritoriální specifika spjat s nejpokrokovějšími formami výroby, je zapojen do zbožních a tržních vztahů, má — stručně řečeno — všechny *objektivní předpoklady* pro to, aby si osvojil skutečnou revoluční *ideologii*, bez níž není revolučního vítězství. V afrických podmínkách je nadto boj proletariátu za jeho *vlastní* práva *vždycky* objektivně bojem proti

imperialismu a kolonialismu (což o rolnictvu vždycky neplatí).

Pokud jde o Fanonovo stanovisko k „národní buržoazii“, používá i zde své běžné generalizující metody — mluví o „národní buržoazii“ nediferencovaně, a to jak pokud jde o jednotlivé země, tak pokud jde o rozdíly mezi jednotlivými zeměmi. Fanon má nepochybně pravdu v tom, že africká buržoazie se podstatně liší od „klasické“ buržoazie evropských zemí tím, že vznikla v závislosti na koloniálním systému, že nikdy nedospěla k tomu, aby sama podnikala: „Psychologie národní buržoazie“, píše, „to je psychologie obchodníka, nikoli psychologie toho, kdo řídí hospodářství... buržoazie je ekonomicky bezmocná, není schopna vybudovat společnost založenou na kapitalistických společenských vztazích, ačkoli se pokládá za vládnoucí třídu“ [Fanon 1966 : 133]. Africká buržoazie je „parodií na buržoazii, která není schopna vytvořit složitou buržoazní společnost“. Odtud pak Fanonovi plyne jednoznačný závěr, že buržoazie může plnit jen roli prostředníka zahraničního kapitálu a bohatnout na úkor vlastního lidu. I když má Fanon pravdu v tom, že africká buržoazie je mimořádně slabá a závislá, neznamená to, že její roli v národně osvobozenckém hnutí je možno posuzovat takto paušálně. Určitá část národní buržoazie právě proto, že si zachovává rysy buržoazie, se dostává do historicky paradoxní, i když pochopitelné situace: má totiž zájem na exploataci vlastních pracujících a právě proto má současně zájem nejen na kontrole trhu, ale i na rozvoji vlastní ekonomiky co možná málo závislé na zahraničním kapitálu. Tím se ovšem dostává nejen do „tradičního“ antagonistického konfliktu s vlastním proletariátem, ale i s velkým monopolním kapitálem zahraničním, takže je objektivně, *silou svého postavení* a z něho vyplývajících zájmů, přímo vtažena do revolučního zápasu o národní nezávislost. Zvláště po získání nezávislosti může tato část buržoazie sehrát historicky pokrokovou roli, jak to ostatně dokazují zkušenosti z vývoje v Africe samé. Fanonův nediferencovaný přístup k africké národní buržoazii zastírá možnosti, které tato buržoazie má jak v období boje proti

kolonialismu, tak po získání nezávislosti.

Snad ještě rozpornější osobností než Franz Fanon je Régis Debray, jehož popularitu v určitých intelektuálních, studentských a politických kruzích založilo nevelké publicistické dílo nazvané *Revoluce v revoluci* [Debray 1970].

Základní Debrayova teze, premisa celé koncepce, je jednoduchá a prostá: je to onen „revoluční redukcionismus“, jehož podstatou je redukce všech možných forem revolučního boje na formu jedinou — na formu ozbrojeného boje, v tomto konkrétním případě na formu *partyzánské války*. Debray formuluje některá pravidla partyzánské války, jež sama o sobě nejsou bez zajímavosti, zkoumá strategii a taktiku partyzánského boje, sleduje vztah partyzánů k místnímu obyvatelstvu atd.; zejména však zkoumá průběh kubánské revoluce, aby odvodil „zásadní poučení“, jež lze stručně formulovat takto: *vítězství revoluce je možné bez komunistické strany* v „její tradiční podobě“.

Útok proti „tradičním“ komunistickým stranám vede Debray ve třech základních rovinách: 1. v rovině odmítání politických, zejména parlamentních forem revolučního boje, 2. v rovině kritiky trockismu a 3. v rovině kritiky reálného socialismu, tedy zemí socialistické soustavy. Jedinou „pozitivní alternativou“ přístupů komunistických stran, tvrdí Debray, je odmítnout „nepravé otázky“, to jest otázky *parlamentního boje, ideologické výchovy a ideologického působení* a obecně pak *otázku strany jako nezbytného předvoje revolučního hnutí*, a položit otázky jiné, „nové“. Těmito novými otázkami jsou otázky ozbrojeného partyzánského boje, v němž „není místo pro ideologický poměr k revoluci“. Shrnutí: v Debrayově zkrácené optice maloburžoazní radikála jsou komunistické strany ve své „tradiční podobě“ hlavní brzdou skutečného revolučního hnutí prostě proto, že ozbrojený boj nepokládají za jedinou efektivní formu revolučního boje.

Nebudeme opakovat abecedu marxistické teorie revoluce. Poznamenáme toliko, že skutečný marxista, jak zdůraznil Lenin [1956 : 208—219] se nezříká žádné formy revolučního boje, tedy ani formy partyzánské války. Co však marxismus, a tedy

i „tradiční“ komunistické strany odmítají, je *apriorní* preference jedné formy boje bez ohledu na konkrétní historickou situaci.

Debray je přesvědčen — a to je další rovina jeho teoretické argumentace —, že skutečně revoluční myšlení, jehož produktem je prý pak spisek *Revoluce v revoluci*, se v soudobém světě prosadí v procesu jakési „difúze“, již nemohou zabránit ani „tradiční“ komunistické strany, ani *evropská socialistická soustava*. Charakteristika evropského reálného socialismu, kterou podává Debray, si ovšem ani trochu nezadá s vulgárními protikomunistickými výpady západní buržoazie, ani s maoistickou argumentací. Marxismus se v socialismu podle něho stal opět klasickým falešným vědomím, protože se prý stal „dogmatem, předmětem víry, plodícím jako jeho historičtí předchůdci svou ortodoxii, svoje rituály, svoje encykliky a svá konkláve, svou mravnostní policii a své předpisy o tom, co je dovoleno a co není dovoleno myslet — to všechno ostatně ve stále neduživějším a trapnějším provedení“ [Debray 1970 : 137].

Vyvracet tento typ argumentace, který ostatně i v našich poměrech známe velice důvěrně z šedesátých let, nemá smysl. Všimněme si však, že klasická marxistická poučka o tom, že krajní pravice a krajní „levice“ jsou vzájemně organicky spjaté, opravdu není jen obrazem. Skutečnost, že doslova téže argumentace používají antikomunista Brzeziński i radikál Debray, je nade vše výmluvná.

Třetí rovina Debrayovy argumentace je o to zajímavější, že se Debray snaží svou vlastní „důslednou linii“ odlišit od trockismu a od politické praxe trockistických skupin v západních zemích. Debray, dlužno říci, trockismus kritizuje ostře a nemilosrdně, řadí jej do kategorie „sabotérů revoluce“ atp. Smysl Debrayovy analýzy trockismu však bohužel není v tom, aby ukázala, jak trockistický extremismus poškozují skutečné zájmy revolučního hnutí, nýbrž v tom, aby demonstrovala, že mezi trockismem a „reformismem“ „tradičních“ komunistických stran je „překvapivá shoda názorů“, protože obě tyto linie „si podávají ruce, aby společně odsoudily

partyzánskou válku, brzdily ji nebo sabotovaly“ [Debray 1970 : 36]. Debrayovým východiskem je apriorní tvrzení, že současné komunistické strany jsou neschopny a snad dokonce neochotny vést ozbrojený zápas, partyzánskou válku: „Strany přece žijí na zemi a podléhají tvrdým skutečnostem dialektiky tohoto světa. Jestliže se rodí, mohou také umírat, a pak se mohou znovu zrodit v jiných podobách“ [Debray 1970 : 97]. Touto „novou podobou“ je podle Debraye vznik strany v rámci partyzánské vojska, jakýsi spontánní proces ustavování postupného revolučního předvoje v průběhu partyzánské války, kdy se masy učí marxismu vlastní akcí a kdy jejich nejlepším učitelem je nepřítel... Shrnutí: nikoliv politická avantgarda formuje vojenskou organizaci, ale naopak, vojenská organizace a ozbrojený boj rodí politickou avantgardu.

Pomineme-li Debrayovu dezinterpretaci poněkud výjimečné situace na Kubě, je na první pohled patrné, že kromě odporu k „tradičním stranám“ hraje v Debrayově koncepci rozhodující roli *redukce revolučního procesu na ozbrojený partyzánský boj*. Potvrzuje to i Debrayův názor na události v Chile. Chilskou komunistickou stranu řadí Debray k těm stranám, které chovají „otevřené nepřátelství k ozbrojenému boji“. Ani po Allendově vítězství ve volbách v roce 1970 — jak dokazuje Debrayův rozhovor s prezidentem Allendem — Debray nezměnil své stanovisko, že *ještě* ozbrojený boj může „zásadně změnit“ strukturu státního aparátu.

Dnes již známe dočasně tragický osud chilské revoluce. A víme také, že Allendovi a chilským komunistům nebylo nic vzdálenějšího než váhavý oportunismus, z něhož Debray obvinil, jak jsme viděli, právě chilské komunisty. Už v prosinci 1970 napsal Luis Corvalán ve své analýze situace v Chile, kde proti levicové vládě stála buržoazie disponující prostředky masové komunikace a těšící se podpoře amerického imperialismu: „To znamená, že chilský lid a jeho vláda na jedné straně a imperialismus a oligarchie na straně druhé vstupují do období nepřetržitých soubojů. Právě proto není vyloučena možnost, že v budoucnosti lid *bude nucen*

přejít k té či oné formě ozbrojeného boje“
[Corvalán 1970 : 4].⁵

Ve světle historických událostí je zřejmé, že strategie i taktika chilských komunistů i Allendovy levicové vlády byly správné. Vojenský převrat z 11. září 1973 demaskoval světový imperialismus, jemuž je každý prostředek dobrý k zastavení revolučního procesu, i když probíhá v rámci buržoazně demokratických státně institucionálních forem. Není dnes nejmenších pochyb o tom, že by chilská revoluce byla rozdracena daleko dříve, kdyby se řídila radikalistickými recepty „nové levice“. Chilský lid získal — spolu s revolučním hnutím celého světa — tragickou zkušenost, která však nemluví ani zdaleka ve prospěch Debrayovy koncepce. „Chilská tragédie“, řekl L. I. Brežněv na XXV. sjezdu KSSS, „rozhodně nevyvrátila názor komunistů, že jsou různé cesty revoluce, včetně cesty pokojné, existují-li pro to nezbytné podmínky. Naléhavě však připomněla, že revoluce se musí umět bránit. Učí, že je třeba zachovávat bdělost vůči současnému fašismu a intrikám zahraniční reakce, vybízí k posílení mezinárodní solidarity se všemi, kdo se rozhodnou jít cestou svobody a pokroku“ [XXV. 1976 : 28–29]. Chilská revoluce, i když — bohužel — s tragickým akcentem, plasticky ukázala správnost leninského učení o nezbytnosti volit pro každou vývojovou fázi revoluce adekvátní formy třídního boje. To ovšem ani zdaleka neznamená potvrzení avanturistických představ o samospasitelnosti jediné formy třídního boje, formy ozbrojeného násilí.

Z koncepcí France Fanona a Régise Debraye vysvítá jak vnitřní rozpornost radikalistických teorií revoluce, tak objektivní rozpornost jejich společenské funkce: na jedné straně stimulace „radikálního myšlení“ tzv. nové levice a ostré odmítání současného stavu, na druhé straně retardační funkce ve vztahu k marxismu-leninismu a zejména k socialistickému společenství a komunistickému hnutí.

Mezi vůdčí ideology tzv. nové levice a

zejména radikálního studentského hnutí patří vedle Fanona, Debraye a zčásti i Sartra zejména Herbert Marcuse. Vliv Marcuseho na studentské hnutí koncem šedesátých let byl nepochybně značný, jakkoliv je zřejmé, že na jedné straně byla řada jeho idejí vulgarizována, protože vznikla v poměrně náročném teoretickém kontextu, a na druhé straně nejednoznačnost jeho vyjádření umožňovala nejružnější interpretace. K Marcusemu se hlásí jak vůdcové studentského hnutí šedesátých let — Rudi Dutschke, Daniel Cohn-Bendit, Marie Saviová, Wolfgang Lefèvre a jiní, tak některé vůdčí osobnosti boje amerických černochů — Stokely Carmichael a po jistou dobu i Angela Davisová.

Marcuseho koncepce je působivá mimo jiné tím, že vychází z předpokladu „velkého odmítnutí“, totiž z předpokladu „totální“ negace soudobé industriální společnosti, která produkuje „jednorozměrného člověka“, jenž svou vlastní aktivitou reprodukuje systém sice vnějškově „demokratický“, svou podstatou však hluboce represivní. To je také základní charakteristika soudobého kapitalismu, kterou Marcuse podává hned v úvodu své knihy: „Schopnosti (intelektuální i materiální) soudobé společnosti nesrovnatelně vzrostly; to znamená, že míra panství společnosti nad osobností je nesrovnatelně větší než kdykoli v minulosti. Naše společnost se odlišuje tím, že vítězí nad odstředivými společenskými silami pomocí Techniky, nikoliv Teroru, protože se opírá o dvojí základnu — o nesrovnatelně vzrostlou efektivitu a rostoucí životní úroveň“ [Marcuse 1964 : 9]. Pro soudobou společnost je prý zejména charakteristické, že je schopna „zadržovat sociální změny“, přičemž podle Marcuseho soudu je tato schopnost „snad nejunikátnějším výsledkem, jehož dosáhla rozvinutá industriální společnost“ [Marcuse 1964 : 11].

Celá Marcuseho koncepce kritiky soudobé společnosti (všimněme si už Marcuseho terminologie — soudobá, industriální, vyspělá společnost, společnost blahobytu

⁵ Analýza událostí v Chile ukázala, že revoluční síly nevyužily všech možností ozbrojeného boje v zájmu ochrany revoluce.

atd.) je založena na jeho již dříve formulované *teorii potřeb*, odvozené z pozdních prací Freudových.⁶

Z předpokladu represivního charakteru všech společností a celé naší dosavadní kultury plynou pro Marcuseho dva závěry. Především se „vysvětluje“ v buržoazní ideologii interpretovaný domněle „typický“ průběh všech revolucí, které končí svým vlastním thermidorem. K Sorokinovu instinktivistickému a Brintonovu kvazihistorickému výkladu přistupuje Marcuseho psychoanalytický „výklad“. Jeho jádro spočívá ve Freudově koncepci vzpoury synů proti otcům, tedy na Oidipovském komplexu. Druhý závěr z premisy o obecně represivním charakteru všech společností a celé kultury je pak nabíledni: „... skutečná revoluce musí být zcela jinou „negací“, než je negace Hegelova a dokonce Marxova, protože musí být *negací veškeré represivnosti*, musí být *odmítnutím každé kontinuity s minulostí*, protože musí být *revolucí v oblasti lidských potřeb*: „Individua reprodukuji ve svých vlastních potřebách represivní společnost, dokonce i v průběhu revoluce, a právě tato kontinuita dosud zabraňovala skoku od kvantitativní ke kvalitativní svobodné společnosti“ [Marcuse 1969 : 68].

Zde pak začne Marcuse odvíjet vizi své „utopicko-neutopické“ společnosti založené na „kvalitativní diferenciaci socialistické společnosti“, jejíž podstata je v „esteticko-erotické dimenzi“.

Marcuseho teoretická východiska jsou typickým příkladem psychologismu v sociologii, totiž redukce jevů speciálně a specificky společenských na předpokládané „psychické konstanty“, v tomto případě odvozené z Freuda. Marxistická teorie společnosti ovšem nepopírá existenci takových „konstant“ (i když je chápe obsahově odlišně), jež odlišují člověka jako druh animálního světa, avšak nepovyšuje je na výkladový princip. Psychickými konstantami totiž nelze vysvětlit ani specifický, konkrétně historický průběh sociálních procesů, ani to, co je v dějinách opakovatelné a zákonité.

Marcusemu nelze upřít — a v tom je

nepochybně silná stránka jeho koncepce a zdroj její popularity — schopnost vidět řadu negativních jevů soudobého kapitalismu, poměrně přesně je pojmenovat, demaskovat mechanismy zotročení člověka vykořisťovatelským systémem a poukázat na řadu myšlenkových stereotypů, jež člověka svazují, aniž by si to mnohdy uvědomoval. Avšak vzhledem k teoreticko-metodologickému východisku, jež volí, jeho kritická analýza soudobého kapitalismu ústí v zcela falešné závěry. Důsledkem totální manipulace je podle něho to, že „tytéž třídy, které byly v minulosti absolutní negací kapitalistického systému, se do něho ve stále vyšší míře integrují“ [Marcuse 1964]. A toto tvrzení platí podle Marcuseho především o dělnické třídě, která již není schopna splnit svou historickou roli. Tu a tam sice Marcuse připouští, že dělnická třída stále ještě svým objektivním postavením, svou rolí ve výrobním procesu, faktem svého vykořisťování a zejména svou početností může být „historickým činitelem revoluce“, ale taková „uznání“ jsou jen důsledkem — jak uvidíme — neschopnosti „nové levice“ v úplnosti proletariát zastoupit. Ortel však již byl vyneset: dělnická třída proto, že sdílí stabilizační potřeby systému, je do něho eo ipso integrována a změnila se „v konzervativní, ba kontrarevoluční sílu“ [Marcuse 1969 : 16].

Ti, kdo jsou integrováni do systému, soudí Marcuse, nemohou být revoluční silou proto, že *subjektivně* nepocítují potřebu radikálního převratu, ačkoliv *objektivně* nutnost takového převratu je zjevná. Systém tedy může být zlomen jen zvnějšku, to jest těmi, kdo jsou „na okraji systému“, těmi, kdož do systému nejsou integrováni buď objektivně, nebo subjektivně. Objektivně nejsou do systému integrováni ti, „jejichž životní potřeby nemůže uspokojit ani vysoce vyvinutý kapitalismus a které uspokojit nechce“, subjektivně pak ti, kteří „diky svému postavení a výchově mají ještě přístup k faktům a ... uvědomují si neustále se zostřující rozpor a cenu, kterou tak zvaná společnost blahobytu požaduje na svých obětech“ [Marcuse 1969 : 55]. K první kate-

⁶ Srv. zejména Marcuseho [Marcuse 1965], kde je systematický výklad celé koncepce.

gorii patří především tzv. *podprivilegovaní* „outsideri systému“ — v USA zejména národnostní a etnické menšiny, jež sice nemají revoluční uvědomění, ale tvoří reálnou masovou základnu současného boje v třetím světě a potenciální základnu boje v zemích vyspělého kapitalismu. K nim pak (v různých obdobích s různými akcenty) Marcuse přiřazuje osoby trvale nezaměstnané, zchudlé rolníky, ty, kteří jsou drženi ve vězeních a psychiatrických léčebnách, a tu a tam i část lumpenproletariátu. Do druhé kategorie pak náleží především značná část inteligence, zejména technické, a především ovšem studentské mládeže.

Co lze k Marcuseho koncepci dodat, je-li její sociologická a sociálně ekonomická základna tak vratká, jak naznačeno? Bylo by možno argumentovat reálnými fakty třídního boje proletariátu, bylo by možno detailně analyzovat reálné změny, jež proběhly v kapitalistické společnosti, bylo by možno zkoumat příčiny neúspěchu studentských revolt atd. To všechno již bylo kvalifikovaně marxisticky provedeno. Základní argument proti své koncepci však nabízí Marcuse sám ve své výchozí premise: platí-li univerzální zákon, že „synové“ přebírají roli „otců“ — a podle Marcuseho tento zákon platí —, na základě čeho Marcuse odvozuje, že právě tato generace synů učiní onen kýžený akt „velkého odmítnutí“ a že nezradí svou vlastní revoluci? Snad proto, že má „pocit svobody“ a že svou „revoluci“ uskutečňuje ve všech oblastech — sexuální, intelektuální, morální i politické? Ale jak dlouho ji bude uskutečňovat a s jakým efektem?

Marcuseho teorie je jednou z těch koncepcí, které svým pseudoradikalismem a antikomunismem *objektivně stabilizují systém, proti němuž verbálně bojují*. Nечceme nijak snižovat reálnou roli mládeže a studentské opozice v revolučních přeměnách současného světa. Ostatně Lenin již v roce 1903 analyzoval možnosti i meze studentských hnutí a ukázal, že „studentstvo a obecně intelektuální prostředí sociální protiklady a rozpory vnímá rychleji než příslušníci dělnické třídy“, že je „schopno odrážet a vyjadřovat obecnější sociální procesy třídního boje“ [Lenin 1953 : 39]. Řešit základní sociální pro-

tiklady současné epochy však studentstvo samo nemůže, tak jako samo ani v minulosti nikdy nemohlo rozhodnout o výsledku revolučních zápasů. Marcuseho teorie je tedy velkou utopií, a to bez ohledu na to, kolik lidí v ni uvěřilo. Objektivně je pak teorií protirevoluční a protidělnickou, svým způsobem elitářskou.

* * *

Studie je věnována kritickému rozboru několika reprezentativních levičáckých protimarxistických koncepcí revoluce, které reprezentují přístupy založené na maloburžoazním radikalismu a levičáckém sektářství, jež vzniká mimo rámec současných komunistických stran a je vědomě orientováno proti nim. Když Lenin analyzoval proletářskou revoluci jako světový proces, zdůrazňoval nejednou jeho složitost i vnitřní protikladnost. Revoluční boj proletariátu je svou podstatou srážkou sil, které představují minulost — buržoazii, kapitalismus a vykořisťování, a sil, které představují budoucnost — společnost svobodně se rozvíjejících lidí bez vykořisťování a politického útisku, socialismus a komunismus. Celosvětový revoluční proces však zasahuje a aktivizuje i řadu neproletářských, poloproletářských a maloburžoazních vrstev obyvatelstva, které se na čas spojují s revolučním hnutím proletariátu, v určitých momentech jej podporují, v jiných se od něj odklánějí nebo dokonce aktivně proti němu bojují. Tento složitý a rozporný fakt nelze obejít. Maloburžoazní vrstvy totiž do revolučního boje proletariátu vnášejí celou svou rozpornou mentalitu, všechny své předsudky a všechny své slabosti — anarchismus, netrpělivost, ultrarevoluční nálady, nestabilitu, kolísavost, váhavost a náladovost. „Bolševismus vyrostl, zocelil se a vytvořil v dlouholetém boji proti *maloburžoaznímu revolucionářství*, které nemá daleko k anarchismu nebo od něho leccos přijímá, které se ve všem podstatném odchyluje od podmínek a potřeb důsledného proletářského třídního boje,“ napsal Lenin [Lenin 1955 : 25]. Maloburžoazní mentalita pak nachází svůj výraz v *maloburžoazní ideologii*, v rozporných koncepcích, většinou ultraradikálních a „ultrarevolučních“. Role těchto ideologií je v současném světě

značná a nezbytnost jejich marxistické analýzy je podtržena a znásobena tím, že silně ovlivňují značnou část mládeže na Západě a určitou část obyvatelstva, zejména inteligence, v zemích tzv. třetího světa.

Maloburžoazně radikalistická koncepce se opírá jednak o jakousi „diagnózu“ stavu vyspělých socialistických společností, jednak o „zobecnění“ výsledků revolučních procesů probíhajících v zemích Asie, Afriky a Latinské Ameriky. Vzájemně se tyto koncepce liší jak formou svého vyjádření — od teoretických analýz typu Marcuseho „jednorozměrného člověka“ až k jakýmsi návodům k revoluční akci typu Debrayovy „revoluce v revoluci“, tak svým prakticko-politickým zaměřením — od kritiky soudobého imperialismu a kolonialismu až po krajně anarchistické výzvy k teritoriálním akcím. Současně však vykazují několik shodných rysů, zejména: verbální přihlášení se k marxismu, přičemž samo pojetí „marxismu“ je v těchto koncepcích značně neurčité, nejednotné, rozplzlé a vulgarizující; radikální odmítnutí tzv. oficiálního marxismu, tj. marxisticko-leninské ideologie socialistických států; více či méně ostrou kritiku reálného socialismu; nesouhlas s ideologií a politikou západních komunistických stran, které jsou kritizovány jako „málo revoluční“; odmítnutí vedoucí role dělnické třídy v revolučním procesu jak v kapitalistických zemích, tak v zemích třetího světa.

Je vcelku pochopitelné, že „marxismus“ těchto koncepcí má širokou škálu „obměn“ od anarchisticko-blankvistické interpretace revolučního hnutí proletariátu až po maoistický výklad perspektiv soudobého světa, který prý nevyhnutelně musí skončit „všeobecným chaosem“ a válkou. Jádro marxistické ideologie, jímž je teorie vedoucí role proletariátu v historickém procesu revoluční přeměny světa, teorie diktatury proletariátu a teorie a zobecněná praxe výstavby beztřídní společnosti, v těchto koncepcích ovšem vědomě chybí, nebo — častěji — je vědomě popíráno. Z tohoto hlediska — přes všechna ujišťování o „modernizaci marxismu“ atd. — jsou tyto koncepce nejen nemarxistické, ale přímo protimarxistické. Politická pra-

xe na nich založená pak většinou oslabuje revoluční hnutí, škodí úsilí dělnické třídy o dosažení jejich jak blízkých, tak perspektivních cílů. Mnohdy se setkáváme — a to je jen vnější výraz hluboké vnitřní rozpornosti maloburžoazních koncepcí a hnutí — s tragickými individuálními osudy těch, kteří jsou hluboce subjektivně přesvědčeni o správnosti svého usilování o revoluční nápravu světa, avšak objektivní výsledky jejich činnosti (zejména teoretické, ale nejednou i praktické) se obracejí mnohdy proti nim samým.

Literatura

- Arendtová, H.: *On Revolution*. New York, The Viking Press 1963.
- Corvalán, L.: *Chile: Moci se chápe lid*. Otázky míru a socialismu č. 12, prosinec 1970.
- Daniels, R.: *The Nature of Communism*. New York 1962.
- Debray, R.: *Revoluce v revoluci? Ozbrojený boj a politický boj v Latinské Americe*. Praha, Svoboda 1970.
- Dokumenty moskevské porady komunistických a dělnických stran*. Praha, Svoboda 1969.
- Fanon, F.: *The Wretched of the Earth*. (Předmluva J. P. Sartre). New York, Grove Press 1966.
- Garaudy, R.: *Le grand tournant du socialisme*. Paris 1969.
- Chinoy, Ely: *Society*. New York 1962.
- Ivanov, G. I.: *Social'naja suščnost' teorii konvergencii*. Moskva, Izdatel'stvo političeskoi literatury 1975.
- Krasin, J.: Předmluva ke knize Jack Waddis, *New Theories of Revolution*; ruské vyd.: „Novyje“ teorii revolucii. Moskva 1975.
- Lenin, V. I.: *Spisy*. Sv. 7. Praha, SNPL 1953.
- Lenin, V. I.: *Spisy*. Sv. 11. Praha, SNPL 1956.
- Lenin, V. I.: *Spisy*. Sv. 31. Praha, SNPL 1955.
- Marcuse, H.: *One-Dimensional Man. Studies in the Ideology of Advanced Industrial Societies*. Boston, Beacon Press 1964.
- Marcuse, H.: *Socialism in the Developed Countries*. Referát z r. 1964 (Korčula), cit. podle J. Waddis [1975].
- Marcuse, H.: *Triebstruktur und Gesellschaft*. Frankfurt a. M. 1965.
- Marcuse, H.: *Psychoanalýza a politika*. Praha, Svoboda 1969.
- Marcuse, H.: *An Essay on Liberation*. London, Allan Lane 1969.
- Meissner, H.: *Teorie konvergence a realita*. Praha, Svoboda 1975.
- Ogburn, W. F. — Nimkoff, M. F.: *A Handbook of Sociology*. London, Routledge and Kegan Paul Ltd. 1964.
- Quinn, J. A.: *Sociology. A Systematic Analysis*. New York, J. B. Lippincott Comp. 1963.
- Současný pravicový revizionismus. Kritická*

analýza. Ved. aut. kol. J. D. Modržinskaja. Praha, Svoboda 1973.

Sternberg, F.: *Wer beherrscht die zweite Hälfte des 20. Jahrhunderts?* Köln-Berlin (West) 1961.

Waddis, J.: „Novyje“ teorii revoljucii, Moskva 1975.

XV. sjezd KSSS. Zpráva ÚV KSSS a další úkoly strany ve vnitřní a zahraniční politice. Praha, Svoboda 1976.

Резюме

Гоушка П.: Замечания к критике некоторых левацких концепций революции

Автор ставит перед собой цель рассмотреть и проанализировать с марксистской точки зрения некоторые типичные мелкобуржуазные радикальные, левацкие и псевдомарксистские концепции революции. Обычно эти концепции исходят из субъективистской интерпретации результатов и процессов национально-освободительных движений в Африке, Азии и Латинской Америке и, несмотря на свой внешне левацкий радикализм, объективно направлены против политической стратегии и тактики международного коммунистического движения. Основное различие между официальной буржуазной апологетикой и мелкобуржуазным радикализмом с теоретической и практической политической точки зрения заключается в том, что в то время как первая ориентировка считает социальную революцию в современном мире неадекватной и нежелательной формой общественных перемен, вторая ориентация содействует ослаблению революционного фронта, полагая революцию в ее упрощенном понимании в качестве одной лишь вооруженной классовой борьбы за единственно возможный способ решения противоречий и конфликтов современного мира.

Эти концепции отличаются друг от друга как по форме своего выражения — начиная с теоретических анализов типа «одномерного человека» Маркузе и кончая своего рода «рецептами» революционных действий типа «революции в революции» Дебрэ, — так и своей практической-политической направленностью — начиная с критики современного капитализма и колониализма и кончая крайне анархистскими призывами к террористическим действиям. Однако в то же время у этих концепций есть и некоторые общие черты. Это в особенности афиширование на словах своей принадлежности к марксизму, радикальный отказ от

т. наз. официального марксизма, т. е. марксистско-ленинской идеологии социалистических стран и более или менее острая критика реального социализма, отрицание руководящей роли рабочего класса в революционном процессе.

Summary

Houška J.: *Comments on the Criticism of Some Leftist Conceptions of Revolution*

The aim of the present paper is to point out and to analyze from Marxist points of view some typical petty bourgeois radical, leftist and quasi-Marxist conceptions of the revolution. As a rule, these conceptions proceed from substantially subjectivistic interpretations of the results and processes of liberation movements in Africa, Asia and Latin America. In spite of their outward leftist radicalism, these movements are objectively oriented against the political strategy and tactics of the international communist movement. From both the theoretical and the practically political point of view, the basic difference between official bourgeois apologetics and petty-bourgeois radicalism consists in the fact that, while the first orientation holds the social revolution in the present world to be an inadequate and undesirable form of social change, the second orientation is objectively aimed at weakening the revolutionary front, since it regards revolution in its reduced form of a forcible, armed class struggle as the only possible way of solving the contradictions and conflicts of the world of our time.

These conceptions differ from each other, on the one hand, in the form of expression — from theoretical analyses of the type of Marcuse's „one-dimensional man“ to a kind of instigations to revolutionary action of the type of Debray's „revolution in revolution“, and, on the other hand, in their practically political orientation — from the criticism of present-day imperialism and colonialism to extremely anarchist provocations to terroristic actions. Simultaneously, however, they manifest a number of coincident traits involving particularly the verbal avowal of Marxism, a radical rejection of the so-called official Marxism — i. e. of the Marxist-Leninist ideology of socialist countries —, a more or less sharp criticism of real socialism and the refusal of the working class' leading role in the revolutionary process.

I. Člověk jako celistvý systém

Již dávno před Marxem se filozofové, psychologové i pedagogové pokoušeli odhalit podstatu člověka. Největších úspěchů v tomto směru dosáhli francouzští osvícenci a materialisté osmnáctého století, kteří formulovali myšlenku, že člověk je produktem svého prostředí a podmínek; sociální prostředí však chápali jen jako modifikaci lidských myšlenek, vášní, zážitků. A tak se vytvořil začarovaný kruh: člověk, jeho myšlení a city jsou produktem prostředí, a prostředí je výplodem právě těchto lidských citů a myšlenek.

O „koncepte člověka“ není nouze ani v současné buržoazní filozofii a sociologii.

Není tomu tak dávno, co americký časopis *Social Research* [1973 : 375—563] otiskl soubor statí věnovaných problémům člověka, které obrazy současného stavu buržoazní vědy v této oblasti. Stati analyzují vzájemné vztahy sociálních a biologických faktorů v individuálním rozvoji člověka i propojení historických, ekonomických a psychologických aspektů jeho sociální struktury, psychogeneze atd.

Cílem těchto prací bylo najít základní východiska a metodologické principy systémového přístupu k výzkumu člověka v jeho trojím aspektu: jako bytosti biologické, jako bytosti uvědomělé, schopné užívat řeči, a jako člena společnosti.

Tohoto cíle ve skutečnosti dosaženo nebylo: celá věc se totiž nakonec zredukovala na úvahy o nedostacích toho či onoho jednostranného přístupu k člověku.

Laureát Nobelovy ceny D. Ledenberg ve své statí připomíná, že zkoumání biologie člověka zůstává vzhledem k medicínské orientaci vědy o člověku daleko pozadu za potřebami současné doby. Tato orientace však zase naráží na spoustu etic-

kých a logických problémů v experimentálních výzkumech člověka, na politicky a psychologicky nebezpečné důsledky těchto výzkumů. D. Ledenberg se staví proti univerzalizaci genetického poznání, pokud je toto poznání poznamenáno tím „nejvážnějším“ omylem — tj. fatální představou, že geneticky určený povahový rys nelze už v průběhu individuálního života jednotlivce změnit. Je ale možno překonat některé genetické úchytky. Ledenberg však pokládá představy inženýrské genetiky, podle nichž bude naše geny brzy ovládat „inženýr“, za fantazii — pokud je zde ještě třeba se vypořádat s těžko překonatelnými obtížemi i etického rázu.

D. Ledenberg se vyslovuje pro vytvoření nového interdisciplinárního programu vědeckého zkoumání člověka, ve kterém budou čistě biologické výzkumy spojeny se zkoumáním vztahů mezi jeho biologickou stránkou a zkušeností sociální, specificky lidskou. Avšak za tyto všeobecné požadavky D. Ledenberg nejde.

Psycholog profesor Jankelevič pojednává o nemístnosti protikladů mezi duchem a tělem, genotypem a prostředím, objektem a subjektem, přirozeným stavem a vzděláním. Jako koncepci umožňující integrovat různé jevy lidského života předkládá své pojetí „sepětí s rozvojem“ (svjazi s razvitijem), kde je rozvoj chápán jako „na zkušenosti závislé kontinuum“. Jinými slovy, rozvoj člověka je podmíněn jeho osobní zkušeností. Jestliže prostředí (okolí) není specificky organizováno, nemusí zkušenost geneticky založené vlastnosti zformovat. D. Jankelevič nakonec dochází k freudistickému chápání člověka: tvrdí, že charakterové rysy spjaté se silou „ego“ a jejich rozvoj závisí na prožitých zkušenostech, i když nepopírá, že v utváření

* Podle originálu *Čelovek kak sistema i sistema dejatelnosti čeloveka* otištěného v časopise *Sociologičeskije issledovanija* 1976, č. 4.

a rozvoji charakterových rysů hrají svou roli i některé sociální instituce.

Politolog profesor D. Kateb vyjadřuje znepokojení nad procesem dehumanizace člověka, který v naší době probíhá. Souvisí s přelidněním, se sestrojením umělého mozku, se zdokonalováním zbraní určených k vyhlazení lidstva. Také biologie a chemie se podílejí na dehumanizaci (prodloužení života, transplantace orgánů, potraty, psychogenní a psychotropní léky, genetické inženýrství atd.). Lidé se mění v objekty, význam života se zmenšuje. D. Kateb se vyslovuje pro humanizaci člověka i vědy o něm, aniž však navrhuje jakoukoli reálnou cestu, která by k tomu cíli vedla.

Někteří západní filozofové pokládají tělesnost, somatickou stránku člověka, za základní znak jeho osobnosti, a také za základ její identifikace. K tomu se vyjadřuje například profesor Cambridgeské univerzity B. Williams: „Kritérium tělesné identifikace přijímám jako něco, co se rozumí samo sebou“ [Williams 1973]. Williams sice upozorňuje, že toto kritérium nelze aplikovat na všechny bohatě rozrůzněné projevy lidské osobnosti, ale zdůrazňuje, že tělesná identita je základní podmínkou identifikace osobnosti.

B. Williams zcela ignoruje determinovanost „projevů života“ osobnosti sociálně ekonomickými a společenskými podmínkami, jejichž rozbor pokládá za „zbytečný“ a „negativní“ aspekt filozofické analýzy.

Je známo, že také K. Marx a B. Engels zavrhnuli abstraktní pojmání člověka jako „člověka vůbec“, stojícího mimo dějiny. V jejich učení je člověk chápán vždy konkrétně, vždycky náleží k historicky podmíněnému sociálnímu celku — společenské formaci, sociálnímu kolektivu —, k třídě, národu atd. Člověk je vždy součástí nějakého systému sociálních vztahů.

Marxismus-leninismus nepopírá biologickou stránku člověka. Sociální stránka člověka nevznikla a nerozvinula se „znenadání“, na pustém místě, ale byla podmíněna určitými biologickými předpoklady. Jinak řečeno, člověk je biosociální systém.

Z biologického hlediska jde o „autoregulační systém nejvyššího stupně, který

se sám udržuje, obnovuje, napravuje a zdokonaluje“ [Pavlov 1951 : 188]. Komponenty člověka jako biologického systému jsou buňky, tkáně, orgány a systémy orgánů, které plní v organismu určité funkce.

Nicméně biologická stránka člověka není determinující. Zděděné biologické predispozice nepochybně hrají určitou roli při utváření některých sociálních a psychologických znaků osobnosti, o žádné osudové předurčení však zde nejde a jít nemůže. Biologická stránka člověka představuje pouze materiál sloužící k jeho stálé konkretizaci, k formování jeho společenských znaků a schopností. Přetvoření tohoto materiálu v člověka je výsledkem působení sociálních faktorů, především pak pracovní a výrobní činnosti.

V jistém smyslu práce vytvořila člověka. Člověk není člověkem proto, že se skládá z orgánů, tkání, buněk, že dýchá plicemi a krmí své děti mlékem, ale proto, že je schopen pracovat, myslet, mluvit, zhotovovat pracovní nástroje, aby jimi přetvořil okolní svět, přírodu — proto, že je schopen v pracovním procesu, v průběhu svého života navazovat společenské vztahy s jinými lidmi.

A nejen to: i mnohé biologické (anatomicko-fyziologické) znaky člověka (vertikální způsob chůze, tvar hlavy, stavba obličeje atd.) mají svůj původ z velké části v sociálním, kolektivním životě lidí. Biologická stránka člověka je neoddelitelná od jeho stránky sociální, a naopak. Avšak právě to lidské v člověku je sociálního původu.

Každý jednotlivec nabývá své lidství nikoli tím, že se narodí, nikoli na základě biologické přirozenosti, ale v procesu činnosti, práce, učení, ve světě přetvářeném nesčetnými lidskými generacemi.

Je známo, že chování zvířat v jejich interakci s prostředím je „naprogramováno“ především na základě genetické informace, která přechází z pokolení na pokolení. Zvířata si nevyměňují informace, které získala v průběhu svého života — nepočítáme-li sem přímou nápodobu a některé velmi primitivní obměny signálů upozorňujících na nebezpečí a na jiné změny situace.

Při formování člověka má rozhodující význam informace sociální, nikoli zděděná. Specifický nadindividuální systém informací zajišťuje hromadění a uchovávání důležitých poznatků, které ovlivňují chování jednotlivců a jejich předávání z generace na generaci. Zároveň zajišťuje i výměnu poznatků mezi lidmi téže generace.

„Specifičnost druhu homo sapiens,“ píše akademik N. P. Dubinin, „je dána tím, že vzhledem k vědomí má tento druh — na rozdíl od zvířat — vedle genetického programu ještě jeden program, který determinuje jeho rozvoj ve všech následujících generacích. Tento druhý program lze nazvat programem sociální dědičnosti“ [Dubinin 1971 : 36].

Objektem „sociální dědičnosti“ jsou především informace ztělesněné v pracovních nástrojích a jiných předmětech člověkem vytvořené „druhé“ přirozenosti; jsou uchovávány v dokumentární formě (tj. v knihách, novinách, časopisech, archívech atd.), ve formě umělecko-symbolické (tj. v literárních a jiných uměleckých dílech) a v ústním podání. Zejména v důsledku toho, že díky informacím dědí každá další lidská generace materiální i duchovní hodnoty dosažené generacemi předcházejícími, je zbavena nutnosti začínat v oblasti poznání i praxe vždy znovu od začátku.

Rozhodujícím faktorem při formování člověka, jeho kvalit, vlastností a schopností je aktivita spojená s přetvářením světa, jenž ho obklopuje. Je to především tato činnost, která přináší člověku „skutečné lidství“. V tomto světě však nemůže člověk působit sám pro sebe, izolovaně.

Vztah člověka k světu je vždy prostředkován jeho vztahy k druhým lidem, k těm, kteří již odešli ze scény dějin, i k těm, kteří na ni dosud vystupují. Ovšem, čím jsou vztahy člověka k okolnímu světu i k jiným lidem hlubší a aktivnější, tím bohatší je také jeho vnitřní svět, tím složitější a pestřejší jsou jeho životní projevy.

Nezbytnými složkami osobnosti jsou i její psychické rysy. Při plnění určitých sociálních funkcí projevuje osobnost svou povahu, vůli, zájmy a potřeby, rozumové schopnosti, znalosti, vědomí i uvědomělost, hodnotové orientace a světový názor.

Konkrétní člověk, kterého K. Marx chápal jako osobnost, se vyznačuje především určitými sociálními znaky, které jsou vlastní všem lidem bez rozdílu: schopností pracovat, myslet a mluvit. Kromě toho má člověk i znaky zvláštní, které se vyskytují u všech členů dané sociální společnosti [národnosti, národa, třídy, pracovní skupiny atd.).

Každý konkrétní člověk je dále носителеm takových vlastností, které ho charakterizují jako individualitu. Tato individualita se projevuje také ve stupni rozvoje společenských a individuálních znaků člověka. Každému je například dána schopnost pracovat, ale realizace této schopnosti je u různých lidí různá.

Nakonec se člověk jako individualita liší od ostatních lidí jen jemu vlastním spojením a vzájemným působením individuálních znaků a znaků, které jsou všem lidem společné.

A tak „individuum je *společenská bytost*. Jeho životní projev — i když se třeba nejvíce v bezprostřední formě *společného*, s druhými zároveň vykonávaného životního projevu — je proto projev a potvrzení společenského života“ [Marx 1961 : 95].

Společenský život je však velmi složitý a rozmanitý. Každá společensko-ekonomická formace představuje neobyčejně složitý sociální organismus, v němž se spojily v jeden celek historicky determinovaný způsob výroby hmotných statků, specifická politická organizace společnosti, zejména státní zřízení, sociální instituce, a ideje různého druhu — politické, estetické, náboženské, morální atd.

Mnohotvárnost společenského života přirozeně vede ke stejné tak mnohotvárným projevům činnosti, vlastností a znaků osobnosti.

Určité sociální celky (třídy, národy atd.) jsou nositeli sociálních vztahů různého druhu — třídních, národnostních a jiných. Třídní, národnostní a jiné znaky osobnosti vznikají především v těchto společnostech.

Specifická interakce sociálních, psychologických a biologických znaků vytváří strukturu osobnosti a jejich projevy v činnosti člověka jsou její funkce. Svou jednotností, vzájemným působením a fungováním, svou

koordinací a subordinací tvoří tyto komponenty¹ určitý specifický celek, osobnost jako systém.

Osobnost jako celistvý systém je proměnlivá a dynamická. Mění se a rozvíjí v souvislosti s rozvojem společnosti, sociálního prostředí.

Při odhalování sociální podstaty člověka ukázali K. Marx a B. Engels i základní tendenci jeho rozvoje — tj. neustálé prohlubování a obohacování lidské osobnosti, spojené se zdokonalováním společenských vztahů, s technickým a duchovním pokrokem.

Svobodný rozvoj a co nejplnější využití všech možností člověka v jejich dokonalé harmonické jednotě, co nejlepší, nevy nucené (tj. přirozené a navyklé) využívání sil a schopností každého jednotlivce v zájmu společnosti a tím i v zájmu člověka samého — to je „cílem o sobě“ lidských dějin, který je dosažitelný jedině v komunistické společnosti.

V komunismu „začíná rozvoj lidských sil, který je sám sobě účelem, pravá říše svobody“, utvářejí se podmínky „lidské přirozenosti nejdůstojnější a nejprůměrnější“ [Marx 1956 : 368], formuje se nová osobnost, pro kterou je hmotné bohatství jen prostředkem k co nejplnějšmu projevu a rozvoji tvůrčích schopností. Zde sama osobnost, všestranně a harmonicky rozvinutá, spojující v sobě intelektuální vyspělost, vysokou mravní úroveň a fyzickou dokonalost, bude největším bohatstvím společnosti. Místo ekonomického bohatství vládnoucích tříd a chudoby velké části pracujících v podmínkách kapitalismu, jak napsal K. Marx, v komunismu „nastupuje *bohatý člověk a bohatá lidská potřeba*. Bohatý člověk je zároveň člověk potřebojící totalitu lidského životního projevu. Je to člověk, v němž jeho vlastní uskutečnění existuje jako vnitřní nutnost, jako *nouze*“ [Marx 1961 : 102].

Socialistická revoluce je důležitým krokem na těžké a strastiplné cestě lidstva k této pravé svobodě. Tato revoluce dává pracujícímu člověku k dispozici všechny materiální a duchovní hodnoty, navždy končí s rozdělováním lidí na vykořisťo-

vatele a vykořisťované, obnovuje jednotu člověka a společnosti, která byla narušena třídním antagonismem.

„... Nejdůležitějším výsledkem uplynulých šedesátí let,“ řekl L. I. Brežněv ve Zprávě ÚV KSSS na XXV. sjezdu strany, „je sovětský člověk. Člověk, který dokázal uhájit i v nejtěžších bojích svobodu, kterou si vybojoval, člověk, který utvářel budoucnost a přitom nelitoval sil a přinášel všemožné oběti. Člověk, který prošel všemi zkouškami, sám se k nepoznání změnil, sloučil v sobě ideové přesvědčení a nezdolnou životní energii, kulturu, vědomosti a schopnosti jich používat. Je to člověk, který jako zapálený vlastenec vždy byl a bude důsledným internacionalistou.“ [XXV. sjezd ... 1976 : 79].

V podmínkách socialismu ovšem ještě neexistuje úplná ekonomická rovnost všech: ještě přetrvávají podstatné rozdíly mezi lidmi žijícími ve městě a na vesnici, mezi dělníky a rolníky, mezi lidmi pracujícími duševně a fyzicky. Při budování komunismu se tyto rozdíly stírají, nastává úplná ekonomická a sociální rovnost lidí. S výstavbou rozvinutého komunismu bude uskutečněn vznešený princip „každý podle svých schopností, každému podle jeho potřeb“. Člověk získává skutečnou svobodu jako pracovník, jako tvůrce materiálních a duchovních hodnot. Až bude osvobozen od každodenních starostí o kousek chleba, získá dosud nevidané možnosti k rozvíjení své připravenosti pro výrobu, k zvýšení své intelektuální úrovně, k tvůrčí duševní činnosti i k dosažení fyzické zdatnosti. Práce, v níž se organicky pojí fyzické a duševní schopnosti člověka, se stane jeho první životní potřebou. Génus člověka, jeho rozum pronikne do nehlubších tajů vesmíru, jeho působení na přírodu přesáhne hranice Země a nabude kosmických rozměrů.

Překonáním podstatných sociálních rozdílů získají všichni lidé možnost kvalifikovaně a s maximálním využitím sil a schopností řídit společenské záležitosti, ekonomický, sociální a duchovní život.

V komunismu získá osobnost nejen ekonomickou a sociální svobodu, ale i svo-

¹ Polský sociolog Jan Szczepański nazývá tyto skupiny komponentů biogenními, psychogenními a sociogenními. Jejich integrace, vzájemné přispě-

bení a vazby utvářejí osobnost. Viz [Szczepański 1966].

bodů mravní. Zachovávaní vznešených principů komunistické morálky a pravidel skutečného lidského soužití se pro člověka stane něčím samozřejmým a běžným. Naučí se plně ovládat své chování a přizpůsobovat je zájmům druhých lidí, celé společnosti.

Harmonie zájmů jednotlivce a společnosti povede pak k tomu, že svoboda každého člověka bude výrazem svobody společnosti jako celku.

2. Systém činnosti člověka

Podstata člověka jako celostního systému, jeho vlastností a charakteristické rysy se projevují v různých druzích jeho činnosti.

Zakladatelé marxismu-leninismu přistupovali k lidské činnosti historicky, zkoumali její obsah i formy, její orientaci v nerozlučném sepětí s konkrétními historickými podmínkami, s charakterem společenského zřízení, s úrovní, stupněm jeho rozvoje. Zvláště zdůrazňovali návaznost a přerušovanost životní činnosti člověka, její stálou reprodukci na novém kvalitativním základě. Každá lidská generace jednak pokračuje za úplně změněných okolností v tradiční činnosti, jednak úplně změněnou činností modifikuje staré okolnosti [Marx, Engels 1962 : 59].

Problém činnosti člověka nebyl dosud v naší sociologické literatuře dostatečně zpracován. Velmi pozoruhodný a zajímavý je pokus M. S. Kagana [Kagan 1974], který jako jeden z prvních aplikoval ve zkoumání člověka systémový přístup. Ve shodě s tímto přístupem považuje člověka za integrovanou jednotu, systém čtyř vzájemně propojených základních druhů činnosti: přetvářející, poznávací, hodnotově orientované a komunikační [Kagan 1974 : 53—80]. Později k nim ještě připojuje pátý druh činnosti — činnost estetickou, ve které, jak uvádí, se organicky prolínají a překrývají všechny čtyři předcházející typy [Kagan 1974 : 121].

Na základě uvedené koncepce zkoumá M. S. Kagan řadu dalších důležitých aspektů životní činnosti člověka (psychiku jako řídicí podsystém lidské činnosti, lidskou činnost a kulturu, konkrétního člověka jako subjekt činnosti).

Kniha zaujme čtenáře především svou nadprůměrnou úrovní, polemickým charakterem, snahou zkoumat akutní, sporné otázky, svým živým jazykem a hlubokou erudicí autora.

Nelze nesouhlasit s M. S. Kaganem, že činnost je způsob lidské existence a že v souvislosti s tím člověk sám vystupuje jako bytost jednáající (homo agens) [Kagan 1974 : 5]. Není také pochyb o tom, že lidská činnost je historický jev, že vzniká, mění se a zdokonaluje ruku v ruce s rozvojem sociálních vztahů, že subjektem činnosti je člověk a že jejím neodlučitelným charakteristickým znakem je aktivnost [Kagan 1974 : 42—46].

Přesto však řada tezí obsažených v knize M. S. Kagana nutně vyvolává námitky. Je to především jeho klasifikace základních druhů činnosti.

Tak může sotva být správné, vyčleníme-li přetvářející činnost jako jeden ze základních druhů lidské činnosti. Podle našeho názoru je přetváření nezbytnou součástí každé činnosti, zejména pokud máme na mysli opravdu činnost a nikoli prosté jednání zaměřené k nějakému cíli, například obeznamování se s něčím, přizpůsobování, uspokojování základních potřeb atd. Vždyť základním cílem činnosti, o kterém M. S. Kagan píše a na kterém trvá, je ovládnutí, a to předpokládá především její aktivní, předmětně přetvářející charakter.

Na tuto okolnost obzvlášť důrazně poukazuje A. N. Leontjev. Přesvědčivě charakterizuje činnost, kterou chápe jako především přetvářející, předmětnou, jako základ osobnosti. „... Reálným základem osobnosti člověka je nejen souhrn jeho vztahů ke světu, svou povahou společenských, ale i vztahů, které realizuje svou činností, přesněji řečeno, souhrnem svých různých činností“ [Leontjev 1975 : 183].

Dále má sotva nějaký smysl vyčlenit jako jeden ze základních druhů lidské činnosti komunikaci člověka s druhými lidmi a vzájemnou výměnu informací, jak to činí M. S. Kagan. Především musíme vycházet z toho, že ne každá komunikace slouží k výměně informací. Kromě toho je komunikace neodlučitelným znakem každé lidské činnosti — výrobní, duševní, společenské. Jak už bylo řečeno, člověk

není žádný sociální atom, izolovaný od druhých lidí, ale sociální, společenská bytost. Proto je činnost bez komunikace prakticky nemožná — chápeme-li ji na jedné straně jako kontakty člověka s věcmi, a na druhé straně jako kontakty člověka (kolektivu) s jinými lidmi (kolektiv).

Nemůžeme souhlasit ani s Kaganovým vyčleněním hodnotové orientované činnosti jako jednoho ze základních druhů činnosti člověka, vedle činnosti přetvářející a poznávací [Kagan 1974 : 63 an.].

Ve skutečnosti se hodnotové orientace osobnosti utvářejí bezděčně: jejich formování, zaměření a intenzita nejsou výsledkem uvědomělého úsilí (alespoň v období formování osobnosti), nejsou formou cílevědomé činnosti osobnosti. Navíc vystupují jako určitá „osa vědomí“, která usměrňuje vnímání osobnosti i její poznávací a praktickou činnost. Sam pojem hodnotové orientace byl vytvořen proto, aby umožnil přesnější výklad příčin lidské činnosti. Stanovení „hodnotově orientované činnosti“ jako samostatného druhu nebo typu činnosti nás znovu uvádí do bludného kruhu.

Je pravda, že M. S. Kagan na několika místech hovoří o vzájemných vztazích mezi znalostmi a hodnocením, ale nakonec je rozděluje.

Základní druhy lidské činnosti, s nimiž se v pojednání M. S. Kagana setkáváme, mají stejný význam. Historický přístup však vyžaduje, aby byl mezi rozličnými druhy lidské činnosti objeven typ základní, geneticky prvotní, na kterém by se zakládaly, narůstaly, a z kterého by vyplývaly a vytvářely se další druhy lidské činnosti. Takovým základním druhem činnosti je činnost materiální, výrobní.

Podle K. Marxe a B. Engelse je materiální činnost takovou formou činného uplatnění, „na které závisí veškerá ostatní činnost: duchovní, politická, náboženská atd.“ [Marx, Engels 1962 : 84].

Klasikové marxismu-leninismu prohloubili a obohatili feuerbachovské chápání smyslově předmětné činnosti tím, že ji pozvedli na úroveň společenské praxe, která v sobě zahrnuje nejen vlastní materiální, výrobní činnost, ale i činnost so-

ciálně politickou, směřující k přetvoření společenských a politických vztahů.

Tato činnost je spjata se začleněním člověka do určité třídy, sociální skupiny, s obhajováním práv vlastní třídy, s bojem za uspokojení jejích zájmů. Je také předmětná, i když jejím předmětem není přírodní, materiální předmět jako ve výrobní sféře, ale politická a sociální organizace společnosti. V podmínkách socialismu směřuje sociálně politická činnost všech tříd k dalšímu upevnění a zdokonalení sociálně politické struktury společnosti. Jejím konečným cílem je překonání třídní diferenciace, vytvoření sociálně homogenní společnosti.

Zbývá ještě jeden základní druh lidské činnosti — duševní činnost, která je podmíněna činností výrobní a sociálně politickou, tyto dvě činnosti předchází a vysvětluje. Duševní činnost je ve své podstatě činnost zaměřená na výrobu a reprodukci idejí, duchovních hodnot (vědeckých, uměleckých, etických atd.). Je to velmi mnohotvárný a složitý jev.

Sem spadá především poznávací činnost, jejímž objektem mohou být přírodní i uměle vyrobené předměty v té míře, v níž představují předměty poznání. V roli objektů zde mohou vystupovat i ideové, logické a symbolické systémy, kterým lidský rozum dává novou formu.

Jako prostředků poznání se používá materiálních (experimentálních) prostředků, které jsou svou podstatou velmi blízké pracovním nástrojům užívaným ve výrobní činnosti, i prostředků duchovních (logických, matematických a jiných). Výsledkem poznávací činnosti je nové poznání, jehož hodnota je dána tím, jak odpovídá objektivní skutečnosti, která je konečným předmětem poznání.

K duševní činnosti se váže i činnost estetická, umělecká tvorba, vytváření a osvojování uměleckých hodnot. Tato činnost nemá specifický objekt: jejím objektem může být jakýkoliv jev skutečnosti. Ovšem ne všechny znaky a vlastnosti toho kterého předmětu jsou objektem estetické činnosti, ale pouze ty, které podněcují fantazii, vynucují si spoluúčast člověka a projevují se v smyslově obrazné formě. Umělecké hodnoty, normy a orientační body, přijaté společností a osvojené člověkem,

představují prostředky a normativy estetické činnosti. Tyto hodnoty formují způsob uměleckého vnímání skutečnosti.

Při stanovení tří základních druhů lidské činnosti — výrobní, sociálně politické a duševní — vycházíme z existence tří základních rovin, úrovní vztahů člověka k přírodní a společenské realitě, které podle našeho názoru správně postihli H. Hiebsch a M. Vorwerk [1972]. Jsou to:

- vztah člověka k práci (výrobní činnost — V. A.),
- vztah člověka ke společnosti (sociálně politická činnost — V. A.),
- poznávací vztah k objektivní realitě (duševní činnost — V. A.).

Jak jsme již uvedli, člověk a jeho podstata jsou souhrnem společenských vztahů, z nichž základní jsou vztahy ekonomické, sociálně politické a duševní. Každý z těchto typů společenských vztahů ovšem nachází svůj konkrétní výraz v analogických vlastnostech a rysech člověka a stejně tak se projevuje v analogických typech jeho činnosti.

Reálně existující sepětí mezi druhy činnosti a společenskými vztahy, o němž se mnozí badatelé zmiňovali, nás neopravňuje k jejich plnému ztotožnění. V jedné z nedávno vyšlých knih jsou společenské vztahy definovány jako „lidská činnost, která se projevuje jako spolupráce mnoha jednotlivců a jejich vzájemné vztahy“ [Perfiljev 1974 : 107].

Kniha dále obsahuje podrobnější rozbor dané problematiky: „Společenské vztahy jsou podle našeho názoru objektivizovaná, osvojená, ale i společně uskutečňovaná, reálná a jiná činnost lidí, která se projevuje jako spolupráce mnoha jednotlivců v rámci jejich vztahů k přírodě i jejich vzájemných vztahů — jinak řečeno, souvisí s rozvojem základních charakteristik jednotlivce jako celku, především pak s uspokojováním určitých jeho potřeb a s rozvojem výrobních sil“ [Perfiljev 1974 : 104].

Při vši jejich mlhavosti a tautologičnosti z těchto konstatování vyplývá, že společenské vztahy jsou vždy činností, ale činnost je možná jen jako spolupráce. Není snad ani nutné polemizovat s podobnými tvrzeními, poznamenáváme pouze, že po-

dává-li autor tak nečekaný výklad problému, měl by se také postarat o to, aby dokázal bezpodstatnost či nedostatečnost existujících představ v této oblasti.

Vrátíme-li se k naší klasifikaci základních druhů činnosti, musíme říci, že je v jistém smyslu arbitrární, neboť ve skutečnosti lze jen těžko jednotlivé druhy izolovat. Tak například výrobní činnost je doprovázena činností duševní: vždyť dříve než se vyrobí ten či onen předmět, představí si člověk ideální cíl a nakreslí stejně tak ideální obraz, model onoho předmětu. A tak v každém základním druhu činnosti je ve zjevné či skryté formě přítomen některý jiný její druh.

Všechny základní druhy lidské činnosti jsou navzájem organicky spjaty a vzájemně na sebe působí. Žádná výrobní nebo sociálně politická činnost není možná bez teoretické, poznávací činnosti. Ve skutečnosti je třeba určité akumulace poznatků, aby mohl být přetvořen přírodní předmět a vytvořen předmět nový, který by uspokojoval nějakou potřebu člověka nebo společnosti. Jde o poznatky týkající se předmětu samého, objektu výrobní činnosti, jeho kvalit, vlastností a možností jeho přetváření. Jde o poznatky týkající se přetvářející činnosti člověka: vědomosti o prostředcích a nástrojích působení na předmět, o způsobech využívání nástrojů, o operacích nutných k přetvoření daného předmětu v jiný, který člověk potřebuje, o osobních nebo společenských potřebách, které musí vyrobený předmět uspokojit, o způsobech jeho upotřebení atd.

Na druhé straně proces získávání vědomostí (poznání) předpokládá praxi (především výrobní) jako výchozí bod a základ poznání, jako kritérium pravdivosti poznatků a nakonec i jako prostředek poznání.

Experiment, který představuje druh smyslově předmětné, výrobní praxe, je — vedle čistě logických prostředků — nezbytným nástrojem poznání.

Každý ze základních druhů činnosti se zase člení na celou řadu podtypů, které se pak dále dělí až na elementární, dále nerozložitelné operace. Každý základní druh činnosti si zachovává svou podstatu, ale v konkrétních aspektech a formách se modifikuje, získává specifické znaky závi-

sející na objektech, k nimž se vztahují, na subjektech uskutečňujících činnost, na cílech, které subjekt před sebe staví, na výsledcích činnosti atd.

Všechny konkrétní druhy činnosti je možno klasifikovat. Základem této klasifikace — jak píše M. S. Kagan — mohou být objekt i subjekt činnosti, její charakter, její cíle a výsledky [Kagan 1974 : 46 až 49].

V třídní společnosti je činnost vždy podřízena třídním, politickým cílům a zájmům. Jinak tomu ani být nemůže, protože subjekt činnosti (člověk, kolektiv — v širokém slova smyslu) vždy patří k určité společnosti, třídě, sociální skupině, jejichž zájmy a cíle se řídí.

Ve vykořisťovatelské společnosti je charakter rozvoje lidské činnosti podmíněn tím, že její různé druhy jsou zde sociálně specifikovány. Fyzická práce v oblasti materiální výroby je údělem pracujících mas. Sociálně politická činnost a duchovní tvorba jsou privilegiem vládnoucích tříd.

Socialistická společnost odstraňuje tuto staletou nespravedlnost. Získává stále širší masy pro uvědomělou tvůrčí práci nejen v materiálně výrobní sféře, ale i ve sféře sociálně politické a duchovní.

V současných podmínkách rozvinuté socialistické společnosti nabývá činnost člověka stále aktivnějších, rozmanitějších a harmoničtějších forem.

Je to dáno grandiózností a mnohotvárností komunistické výstavby, která je dí-

lem sovětského člověka, vyzbrojeného moderními vědeckými metodami a prostředky. Proto také všestranné zkoumání lidské činnosti — včetně zkoumání sociologického — nabývá stále většího významu.

Přeložila Jaroslava Hedvičáková

Literatura

- Dubinín, N. P.: *Filosofské i sociologické aspekty genetiky člověka*. Voprosy filosofii 1971, č. 1.
- Hiebsch, H. — Vorwerk, M.: *Vvedeníje v marxisticku social'nuju psichologiju*. Moskva, Progress 1972.
- Kagan, M. S.: *Celovečeskaja dejatel'nost' (Opyt sistemnogo analiza)*. Moskva, Izdatel'stvo političeskoj literatury 1974.
- Leont'jev, A. N.: *Dějatel'nost', soznanije, ličnost'*. Moskva, Izdatel'stvo političeskoj literatury 1975.
- Marx, K.: *Kapitál*. Sv. 3, část 2. Praha SNPL 1956.
- Marx, K.: *Ekonomicko-filosofické rukopisy z roku 1844*, Praha, SNPL 1961.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*. Sv. 3. Praha, SNPL 1962.
- Pavlov, I. A.: *Sočinenija*. Sv. 3, díl 2. Moskva, AV SSSR 1951.
- Perfiljev, M. N.: *Obščestvennyje otnošenija. Metodologičeskije i sociologičeskije problemy*. Leningrad, Nauka 1974.
- Sociological Research, 40, 1973, č. 3.
- Szczpański, J.: *Základní sociologické pojmy*. Praha, SNPL 1966.
- Williams, B.: *Problems of the Self. Philosophical Papers (1956–1972)*. Cambridge 1973.
- XXV. sjezd KSSS. *Dokumenty a materiály*. Praha, Svoboda 1976.

V jistém smyslu lze říci, že sedmdesátá léta znamenají obrat v historii maďarské sociologie. Specificky lokální tradice, které navazovaly na období před osvobozením a do jisté míry působily ještě v šedesátých letech, jsou nyní nahrazovány profesionálnější přístupem; výzkum byl postaven na pevnou institucionální základnu a končí se doba, kdy se rozvíjely především oborové disciplíny. Sociologie jako *marxistická* věda, působící prostřednictvím politiky, rostoucí měrou přispívá k řešení sociálních problémů a k plánované a uvědomělé sociální výstavbě.

I.

Rozvoj sociologie, právě tak jako rozvoj každé jiné vědy, je sociálně determinován. Sociální procesy, především ekonomické, se proto odrážejí ve způsobu jejího rozvoje. Vliv těchto procesů je modifikován všemi — taktéž společensky determinovanými — faktory vyplývajícími z historie vědy a zvláště sociologie v dané společnosti. Máme-li to vše na zřeteli, můžeme mezi charakteristickými znaky maďarské sociologie sedmdesátých let rozpoznat vliv následujících procesů a jevů:

Nejvýznamnějším faktorem je pokrok dosažený při budování maďarské socialistické společnosti. Ve všech aspektech života došlo ke konsolidaci socialistických společenských podmínek. Industrializace, kolektivizace zemědělství a vytvoření socialistických metod a institucí řízení

i správy nastolily podmínky pro intenzivní sociální a ekonomický rozvoj a spolu s tím i podmínky pro přeměnu hospodářského plánování v plánování sociální. Tento vývoj vedl k objektivní potřebě sociologického výzkumu, a to výzkumu plánovaného, který by zapadal do procesu dlouhodobého hospodářského plánování formujícího budoucí rozvoj země a který by tedy úzce souvisel s hlavní náplní dlouhodobého státního plánu vědeckého výzkumu. Řízení společnosti klade na sociologii rostoucí nároky v souladu s tím, že se objektivní zjištění stavu věcí stalo součástí formulace politických, ekonomických, společenských a jiných cílů. Jako příklad uvádíme spolupráci sociologů a jiných vědců na přípravě materiálů pro sjezd Maďarské socialistické dělnické strany. V rámci této spolupráce se uskutečnil zejména dlouholetý výzkum změn probíhajících na venkově, dále změn v postavení a funkci rodiny a využívání mimo-pracovní doby a volného času. Potřeba sociologického výzkumu se samozřejmě neprojevuje jen na celostátní úrovni. Sociologické výzkumy jsou stále více požadovány i na úrovni regionální, a také v rámci některých organizací — sem patří například výzkumy práce v továrnách a dílnách nebo ve státní správě.

Sociologie nemá v Maďarsku dlouhou tradici. V době před osvobozením se prakticky nerozvinula. Byly prováděny výzkumy popisného charakteru (sociografické), zaměřené zejména na vesnici a rolnictvo.

* Maďarští sociologové většinou publikují v maďarštině. Upozorňujeme však na publikace v angličtině a němčině, které obsahují celou řadu prací maďarských sociologů. 17. monografie časopisu *Sociological Review* (red. P. Halmos a M. Albrow, University of Keele 1972) pod názvem *Hungarian Sociological Studies* (Maďarské sociologické studie) by měla být uvedena na prvním místě.

Čtyři svazky, které Enke Verlag ve Stuttgartu uveřejnil v roce 1974 pod titulem *Soziologie und Gesellschaft in Ungarn* (ed. B. Balla), obsahují řadu polemických příspěvků, za jejichž výběr odpovídá západoněmecký vydavatel, avšak velká většina zde

obsažených příspěvků podává stále aktuální obraz vykonané práce.

Časopis *Sociologia*, který vydává Sociologická komise Maďarské akademie věd, uveřejnil zvláštní číslo (1974—5) v angličtině (*Sociology in Hungary — Recent Issues and Studies*, ed. A. Szalai and K. Kulcsar) u příležitosti 8. světového sociologického kongresu. Pojednává o některých specializovaných oblastech a obsahuje podrobnou bibliografii. Bibliografické odkazy v poznámkách jsou omezeny na knihy a stati uveřejněné od roku 1970, a to na ty, které pojednávají o obzvlášť důležitých problémech diskutovaných v této stati.

Sociografové považovali řešení rolnické otázky za klíč k řešení dalších sociálních problémů.¹

Na tuto situaci navázal i vývoj v šedesátých letech, vyúsťující v tendenci některých maďarských sociologů opomíjet systematický výzkum, místo něj pěstovat často opozičně zabarvené novinářství a přebírat výsledky buržoazní sociologie.² Tyto přístupy pochopitelně posilovaly výhrady konzervativců vůči sociologii. Napětí mezi rostoucími společenskými požadavky a zdroji uvolňovanými pro sociologický výzkum umožňovalo šíření diletantských metod, diskreditujících sociologii. Nebyl vybudován vhodný institucionální rámec disciplíny a nebyla zabezpečena organizace výuky. Za této situace musela být nakonec řada výzkumů zastavena.

K určitému pokroku došlo teprve v sedmdesátých letech, i když s některými chybami nebylo dosud definitivně skončováno. Vliv určujících jevů a procesů společenského života v rostoucí míře působí i v oblasti sociologického výzkumu.

Ukázalo se například, že cílevědomý, intenzivní hospodářský a sociální růst vytváří těsnou vazbu mezi ekonomickými a sociálními procesy a postupně přetváří ekonomické plánování v plánování sociální. Každé probíhá v sociálním kontextu a je ve svých následcích a důsledcích tímto kontextem — tj. stávajícími sociálními podmínkami — determinováno. Jeden z aspektů sociálního plánování, který je pro sociologický výzkum obzvláště důležitý, je tedy spojen se sociálními důsledky plánovaných nebo spontánních ekonomických procesů a se zjišťováním jejich povahy. Patří sem rovněž objevování nežádoucích důsledků toho, co bylo naplánováno. Tyto společenské důsledky lze zjišťovat jediné s použitím nástrojů sociologie: jen sociologickým výzkumem lze postihnout sociální procesy, jevy a podmínky (i jimi se projevující vědecké zákony), které jsou důsledky rozhodnutí —

včetně rozhodnutí, k nimž se došlo při plánování. Výzkum tohoto druhu však lze provádět jediné ve stabilizované společnosti, tj. v takové společnosti, v níž i politické podmínky jsou ustálené, takže otevřená diskuse o možných nežádoucích jevech nevyvolá politické napětí vážnějšího rázu, a kde naopak neřešení problémů může mít škodlivé následky. V socialistické společnosti jsou společenské podmínky pevně zkonsolidovány, a nutnost účinného vedení stranou a státem předpokládá zkoumání současných procesů a jevů. Platí to snad o to víc, že takový výzkum může upozornit na zájmové rozdíly a dokonce na možné konflikty a napětí.

Charakter sociologického výzkumu je ovšem ovlivněn skutečností, že se společenské důsledky každého rozhodnutí prosazují až po delší době. Správnost rozhodnutí — a tudíž i plánování — nelze posuzovat na základě bezprostředních důsledků. Jsou případy, kdy ani přímé ekonomické důsledky ekonomického rozhodnutí neposkytují správné kritérium: v důsledcích každého rozhodnutí hrají totiž stále ještě roli starší trendy, které se mohou zdát přímými důsledky nového rozhodnutí, nebo je mohou modifikovat. Lze ovšem uvést i příklady opačné, kde se následky probíhající sociálních procesů neprojevují v bezprostředních důsledcích rozhodnutí, ale pouze v důsledcích dlouhodobých, přičemž sociální procesy vtiskují důsledkům rozhodnutí svůj vlastní charakter. S tím se nejčastěji setkáváme tam, kde jde o společenské důsledky ekonomických a sociálně politických rozhodnutí, které se někdy plně uplatní až za několik desetiletí. Platí to zejména o těch důsledcích, které ovlivňují sociální strukturu nebo formují způsob života.

Z uvedeného vyplývá, že na sociální jevy je třeba pohlížet jako na jevy historicky konkrétní, tj. je třeba používat empirických výzkumných metod, jichž vedle dotazníků a interviewů existuje ještě

¹ Sociografická literatura nebyla dosud kriticky zhodnocena ze sociologického hlediska, i když prohlášení Maďarské socialistické dělnické strany o populistických autorech poskytuje základnu pro toto hodnocení. Recenze uveřejňované v souvislosti s novým vydáním spisů Ference Erdeie jednoznačně podtrhují, že Erdei vázal řešení rolnické otázky na radikální sociální změny. Proti tomu se stavěla populistická sociografická škola. Viz ze-

jména knihu *Seidláci* (v maďarštině), která vyšla poprvé v roce 1938 a podruhé v roce 1973.

² Práce Andrase Hegedúse a jiných jemu podobných autorů vyvolaly na Západě značnou odezvu. Spolu s jinými protimarxistickými názory byly odsouzeny v prohlášení vydaném Pracovní skupinou pro kulturní politiku Ústředního výboru Maďarské socialistické dělnické strany v časopise *Szociologia* 1973/1.

celá řada — nelze však přitom ztratit ze zřetele sociálně historický kontext. Výzkum musí být interpretován v kontextu historických procesů; nelze se omezovat na analýzu množství dat získaných empirickým výzkumem. Jde především o aplikaci vyzkoušených a prokázaných postulatů historického materialismu v sociologii, což současně pomáhá překonat výsledky buržoazní sociologie.

II.

V rámci této stati nelze zevrubně referovat o všem, čeho bylo v maďarské sociologii dosaženo na základě výzkumů. Pokuším se uvést příklady z některých oblastí — zejména takových, z nichž vyplývá, jak výzkum přispěl k poznání jevů významných pro plánování.

1. *Sociální struktura* Maďarska se v průběhu výstavby socialistické společnosti výrazně měnila.³ Převážně zemědělský stát se stal státem průmyslovým a jeho zemědělství bylo zmodernizováno, což vedlo k významnému snížení počtu osob zaměstnaných v zemědělství a k velkému vzrůstu počtu průmyslových dělníků, úředníků a odborníků v různých odvětvích. V letech revolučních změn existovala rozsáhlá geografická i sociální mobilita. Poslední z těchto revolučních změn, kolektivizace zemědělství v letech 1959 až 1961, byla ještě schopna způsobit velkou mobilitu. Lidé odborně vyškolení a vyučení v různých oborech nahradili homogenní pracovní sílu minulých dob.

Další nutné změny vedoucí ke vzniku nové sociální struktury byly z největší části výsledkem spontánních procesů. Plánovaná ekonomická struktura si automaticky zajišťovala potřebné pracovní síly a

zároveň formovala sociální strukturu, aniž docházelo k akcím mimo rámec původního plánování. Žádoucí mobilita mezi jednotlivými sociálními třídami a společenskými skupinami, která je v souladu se socialistickou povahou maďarské společnosti, vyplynula však jen do jisté míry ze spontánnosti tohoto procesu. Přechodné faktory a z nich vyplývající aspirace, například módnost některých zaměstnání, také hrály svou roli. Proto je třeba tento proces ovlivňovat, a to nikoli pouhým předepisováním plánovacích indexů. Je třeba použít různé nástroje a metody. Jedním z těchto nástrojů jsou školy. Proto byl proveden výzkum vlivu školského systému na sociální strukturu, vycházející z hypotézy, že jednotný charakter základní osmileté školy by v zásadě měl poskytnout každému dítěti možnosti odpovídající jeho schopnostem. Zjednodušíme-li získané výsledky, můžeme dojít k těmto závěrům:⁴

a) Školský systém je jednotný pouze v teorii. Existují oblasti a typy osídlení, kde jsou školy se spojenými třídami, protože je navštěvuje malý počet dětí, nebo protože je málo učitelů — zde pak čtyři nejvyšší a čtyři nejnižší třídy mají společnou učebnu, nebo v krajním případě jeden učitel vyučuje všech osm ročníků najednou. Kromě toho působí v takových školách poměrně vysoký počet nekvalifikovaných učitelů. Všichni, kteří navštěvují školu tohoto typu, jsou ve svém dalším vzdělání zřetelně handicapováni, což zase nepříznivě ovlivňuje strukturu pracovních sil v dané oblasti. A protože takové oblasti jsou obvykle méně hospodářsky vyvinuté, vyvolává tamní úroveň vzdělání také problémy související s dal-

³ Struktura společnosti představuje problém, s nímž se v maďarském sociologickém výzkumu vždy znovu setkáváme. Byla jedním z hlavních předmětů diskusí o Hegedúsových názorech. Jeho kniha *O struktuře socialistické společnosti* (v maďarštině) vyšla v roce 1966 a vyvolala živou odezvu. Uvádíme některé z důležitějších prací k tomuto tématu zaměřených: Zsolt Papp, *Zájem a struktura* (v maďarštině), Tarsadalmatudományi Közlönyek 1972; kniha Zsuzsy Fergeová, *Stratifikace naší společnosti* (v maďarštině), Budapest, Kozgadasági és Jogi Könyvtár 1969; Adam Wirth, *Co je sociální struktura* (v maďarštině), Budapest, Kossuth 1972 a Tamas Kolosi, *Sociální struktura a socialismus* (v maďarštině), Budapest, Kossuth 1974. Nejlepší pojednání (ve světovém jazyku) o sociálních změnách v Maďarsku ve světle čísel jsou *Changes in Hungarian Society during 1945–1970* (Změny v ma-

ďarské společnosti v letech 1945–1970) od Egona Szabadyho, které vyšly v 17. monografii časopisu *Sociological Review* v roce 1972, dále *Social Mobility and Economic Development* (Sociální mobilita a hospodářský rozvoj) — (v angličtině) od Rudolfa Andorky, *Acta Economica* 1971/1.

⁴ Výsledky uveřejnila Zsuzsa Fergeová v *Some Relations between Social Structure and the School System* (Některé vztahy mezi sociální strukturou a školským systémem) — (v angličtině); tato práce tvoří část zmíněné 17. monografie časopisu *Sociological Review*; dále se k tomuto problému vztahují práce: Maria Papaová — Csaba Pleh, *Používání jazyka a sociální postavení* (v maďarštině), *Szociologia* 1972/2; a Ferenc Gazso, *Školský systém a sociální struktura* (v maďarštině), *Szociologia* 1974/3.

ším rozvojem. V takovém případě tedy jde o regionální diferenciaci anebo o diferenciaci typů osídlení.

b) Opačný proces lze pozorovat především v městských školách, kde dochází k určité diferenciaci výuky. Některé školy druhého stupně mají třídy, v nichž je kladen důraz na některé předměty, obvykle matematiku nebo některý jazyk. Takové třídy přispívají k diferencování dětí — tj. děti schopnější nebo prostě s větším okruhem znalostí jsou ve třídách, které na ně kladou větší intelektuální nároky. Jsou zde také zpravidla lepší učitelé a v důsledku toho i vyšší úroveň výuky. Výuka dětí s průměrnými nebo podprůměrnými schopnostmi, popřípadě dětí s nevhodným rodinným zázemím, má nižší úroveň.

c) Školský systém funguje v sociálním kontextu, který je působením řady faktorů vysoce diferencován. Tato skutečnost se projevuje ve škole, a to bez ohledu na dobré úmysly učitelů — prostě proto, že rozsah znalostí, a do jisté míry i řeč, již děti mluví, jsou sociálně podmíněny. I když nevezmeme v úvahu různé aspirace rodičů, již samy faktory vyplývající ze způsobu života a z rodinného prostředí žáky navzájem diferencují. V jistých společenských skupinách dosahuje tato diferenciaci takových rozměrů, že v některých případech škola není s to překonat dané handikapy; tyto handikapy se pak obvykle hromadí až do doby, kdy děti dokončí základní školu.

d) Sociálně podmíněny jsou také očekávání a inspirace rodičů, pokud jde o vzdělání a volbu povolání jejich dítěte. Způsob života, jak se zdá, není vždy jen faktorem omezujícím: někdy dává vznik aspiracím, které jsou od skutečných možností velmi vzdáleny. Výzkum venkova například ukázal, že existují rodiny, v nichž se od dětí neočekává pomoc v domácnosti ani v okolí domova; protože jejich rodiče chtějí, aby se připravovaly na odborná povolání nebo aby pracovaly v průmyslu,

přestože nutné předpoklady k tomu chybějí.⁵

Výzkum vzájemných vztahů mezi vzdělávacím systémem a sociální strukturou ještě zdaleka není dokončen. Zřetelně se však již rýsuje řada problémů, z nichž některé jsou hlubší než ty, které jsme uvedli; z nich by mohly vyplynout cíle pro sociální plánování a pro uvědomělou sociální politiku.⁶

2. Dalším významným okruhem výzkumu byla *vnitřní struktura dělnické třídy*. Během změn, k nimž došlo v maďarské společnosti po osvobození, vznikla nová dělnická třída, která byla daleko početnější a rekrutovala se ponejvíce z rolnictva. Zhruba polovina dnešní maďarské dělnické třídy je rolnického původu. Industrializace dlouho měla extenzivní charakter. Zhruba patnáct let nebyla příliš velká poptávka po kvalifikovaných pracovních silách, nekvalifikovaní a polokvalifikovaní dělníci „stačili“ — a to umožňovalo dřívějším rolníkům, aby se poměrně snadno přizpůsobili práci v továrnách. Sociologický výzkum ukázal, že jednotlivé historické situace ovlivňovaly toto přizpůsobování různým způsobem,⁷ jeden důležitý faktor však byl přítomen vždycky — a sice oddělení pracoviště od bydliště. Donedávna byl totiž průmysl rozmísťován podle historicky determinovaného vzoru. V souladu s principem ireverzibility se soustřeďoval především v oblastech, kde existovala infrastruktura, která měla pro průmysl podstatný význam. Proto nemohly nové průmyslové podniky — zejména ve stabilizovaném městském prostředí, především v Budapešti — poskytnout svým pracovníkům žádoucí bytové podmínky. V poslední době industrializace značně pokročila i ve venkovském a zemědělském prostředí: Proto existuje poměrně velký počet dělníků, kteří žijí na venkově a buď dojíždějí do starších průmyslových center nebo jsou zaměstnáni v nových průmyslových podnicích. Často

⁵ Viz Judith H. Sasová, *Požadavky rodiny na děti a sociální změna* (v maďarštině), *Sociologia* 1972/2; Judith H. Sasová, *Expectations from and Demands Made upon Children in a Rural Community* (Očekávání od dětí ve venkovské komunitě a nároky na ně kladené) — (v angličtině), 17. monografie časopisu *Sociological Review*, 1972.

⁶ O výzkumu světových názorů a způsobu života vysokoškolských viz Ferenc Gazsó — Ferenc Pataki — György Varhegyi, *Způsob života studentů v Budapešti* (v maďarštině), Budapest, Gondolat 1972.

⁷ Viz Kálmán Kulcsár, *Význam historičnosti v sociálním plánování* (v maďarštině), *Sociologia* 1975/2.

se stává, že členové jejich rodin dosud pracují v zemědělství.⁸ To usnadňuje jejich adaptaci průmyslovému prostředí, neboť podmínky jejich bydliště, na něž byli zvyklí, se nezměnily. Setkáváme se zde ovšem i s nežádoucími důsledky. Dopravní podmínky, které zdaleka nejsou uspokojivé, podstatně zkracují jejich volný čas, a podmínky v místě bydliště nepříznivě ovlivňují jejich vztah k práci. Oddělení pracoviště a bydliště jim ztěžuje účast na veřejném životě v místě bydliště. Vystávají problémy v rodinném životě dojíždějících pracovníků, zejména těch, kteří přijíždějí domů jen na víkendy (například problémy způsobené tím, že otec nemůže dostatečně působit na výchovu dětí) atd. Tito lidé jsou většinou nekvalifikovaní nebo polokvalifikovaní dělníci a nutnost dojíždět do práce je v mnohém směru handicapuje.⁹ Vzhledem k svému zapojení v zemědělství mají také své specifické zájmy. Je všeobecně známo, že obhospodřování záhumenků dosud hraje důležitou, byť klesající roli v maďarské zemědělské výrobě. Členům rodiny pracujícím v zemědělství se záhumenky obvykle povolují; není proto nic neobvyklého, když tovární dělníci tráví doma svou mimopracovní dobu tak, že pracují na záhumenku a tím pomáhají zvyšovat příjem rodiny. Tito dělníci mají tedy dosud velmi úzké svazky se zemědělstvím a vzhledem k svému bydlišti i s vesnicí. Jejich způsob života se proto v mnohém ohledu shoduje s ustáleným rurálním vzorem. Zařízení, která by jim mohla dopomoci k civilizovanějšímu způsobu života, často buď vůbec chybějí anebo jsou finančně náročnější než ve městě. Sociologický výzkum ukazuje, že handicapy jsou obzvláště citelné v oblasti kultury a získávání kvalifikace.

3. Dojíždění do zaměstnání se netýká jen dělnické třídy: je to specifický problém spojený se sociálními změnami v maďarských vesnicích a s urbanizačním procesem v Maďarsku. Výzkum těchto procesů,¹⁰ který zároveň znamená obrození maďarské *sociologie venkova* — tj. disciplíny, která má již určitou tradici —, dobře osvětluje třídní i skupinovou mobilitu venkovské společnosti. Předně se ukázalo, že i když se přibližně dvě třetiny městské populace narodily na vesnici, počet obyvatel vesnic se tím za čtyřicet let nikterak nesnížil, neboť vyšší přirozený přírůstek zde nahradil úbytek způsobený migrací. Jak již bylo uvedeno, značná část dělnické třídy žije na vesnici; to naznačuje, že zaměstnání obyvatel vesnic již nejsou převážně zemědělská, neboť jen 42 % všech pracujících je zde zaměstnáno v zemědělství. Z hlediska pokroku na vesnici je obzvláště důležité, že došlo k téměř úplnému oddělení bydliště od pracoviště — nebereme-li v úvahu záhumenkové hospodaření. Dům a jeho bezprostřední okolí již nejsou přímo spojeny s výrobou,¹¹ i když existence záhumenků (malých hospodářství) dosud významně podporuje vesnický způsob života. Vesnice jako typ osídlení přirozeně nezajišťuje jednotné životní podmínky pro všechny, kteří tam žijí. Maďarská sociologie venkova zkoumá v současné době faktory diferenciací uvnitř vesnice samé, na niž pohlížíme jako na typ osídlení, tj. rozdílné podmínky a příležitosti pro změny v povolání, způsobu života atd. Sem patří územní a ekologický charakter, umístění z hlediska komunikací a hospodářského zeměpisu, vybavenost obcí, stupeň industrializace a vzdělanostní úroveň (které, jak ukazují výsledky výzkumů, závisejí také na velikosti vesnic)

⁸ Základní práci pojednávající o situaci maďarské dělnické třídy jsou *Stati o dělnické třídě* (v maďarštině), které vydal Ústav pro společenské vědy Ústředního výboru Maďarské socialistické dělnické strany, Budapešť 1973. O stratifikaci viz Istvan Kemeny, *Stratifikace maďarské dělnické třídy* (v maďarštině), Sociologia 1972:1; Ferenc Kovacs, *Pojetí vedoucí role a vnitřní stratifikace dělnické třídy* (v maďarštině), Tarsadalomtudományi Közlemények, 1972:2. O politické činnosti dělnické třídy viz Laszlo Molnar — Ferenc Nemes — Bela Szalaiová, *Politická výchova a aktivita průmyslových dělníků* (v maďarštině), Tarsadalomtudományi Közlemények 1972:2.

⁹ Viz například Zoltan Karpati, *Územní handicap a poměšřování způsobu života* (v maďarštině), Sociologia 1972:2.

¹⁰ Komise Agitprop Ústředního výboru Maďarské socialistické dělnické strany pověřila Ústav pro sociologický výzkum Maďarské akademie věd, aby provedl celostátní reprezentativní výzkum restratifikace venkovské společnosti, který by zahrnoval urbanizaci vesnic, roli rodiny, postavení průmyslových dělníků žijících na vesnici atd. Práce byla provedena v rámci příprav 11. sjezdu strany a výsledky byly předloženy stranickým orgánům. S dalším zpracováváním se začalo v roce 1975.

¹¹ O tom poprvé pojednal velký maďarský sociolog Ferenc Erdei, který zemřel před několika lety. Viz Ferenc Erdei, *Město a jeho okolí* (v maďarštině), Budapešť 1971.

a hustota osídlení. Tyto rozdíly dosud mají své důsledky vyplývající ze staré struktury vesnic — například v oblasti intergenerační mobility.

4. Sociální změny, zejména industrializace, kolektivizace zemědělství a urbanizace, i jevy jako například růst zaměstnanosti žen, které tvoří součást těchto procesů, nacházejí svůj přímý výraz v postavení, struktuře a funkci rodiny. Výzkum *sociologie rodiny*, probíhající ruku v ruce s výzkumem demografickým, od samého začátku používal empirických metod při zkoumání změn v této oblasti a sociálních faktorů na ně působících. Byla získána řada výsledků — zejména při analýze strukturálních podmínek rodin i bezprostředních osobních důvodů, jež na úrovni zmíněných sociálních procesů přispívají k zvyšování nebo snižování porodnosti¹² nebo k rozvodům.¹³ Ukázalo se, že tato práce má i velký teoretický význam. Na jedné straně objasnila mechanismus individuálních a bezprostředních příčin, zejména pak skutečnost, že tyto příčiny působí na úrovni konkrétních sociálních procesů a jsou jimi podmíněny.¹⁴ Na druhé straně se ukázalo, že tato metoda se hodí i ke zkoumání jiných sociálních jevů, jako jsou například kriminalita a jiné typy deviantního chování,¹⁵ které jsou obvykle připisovány individuálním příčinám a z tohoto hlediska jsou také sledovány. Významných výsledků bylo dosaženo i při zkoumání změn funkcí rodiny,¹⁶ pod-

mínek v disfunkčních rodinách¹⁷ (v tomto případě byly studovány biografie dětí ve státní péči), sociálních aspektů volby partnera a založení rodiny,¹⁸ dělby práce v rodině,¹⁹ vztahu mezi vzájemnou závislostí manželů a způsobem trávení volného času,²⁰ mezigeneračních vztahů uvnitř rodiny²¹ a manželství narušených de facto, i když nikoli de iure.²²

Sociologie rodiny má však význam nejen vědecký. Jejich výsledků se používá při stanovení populační a rodinné politiky.²³ V současné době se sociologové pracující ve výzkumu přímo podílejí na přípravě návrhů některých plánů, zejména v oblasti rodinné politiky. Také efektivita sociálně politických opatření týkajících se rodiny je předmětem zkoumání.²⁴

5. Sociologický výzkum *způsobu života* se stal obzvláště aktuálním v důsledku změn, které lze pozorovat v maďarské společnosti jako celku a zejména uvnitř společenských tříd a skupin a které v řadě dimenzí vedou k současnému výskytu starého i nového. První zkoumání tohoto druhu jasně ukázala, že jde o dvojí problém: na jedné straně mnohé dosud působící vzory a modely představují vazby na minulost, na druhé straně pak existují prvky socialistického způsobu života, které je třeba cílevědomě rozvíjet.²⁵ Tyto problémy jsou zvláště důležité vzhledem k cílům dlouhodobého plánování, ale i z jiných důvodů. Jejich působením se mnohá

¹² Viz mimo jiné Egon Szabady, *Vliv změn v porodnosti na vývoj populace* (v maďarštině), *Sociologia* 1975:1; András Klinger, *The Population Situation in Hungary in the Sixties*, *Statistical Review* 1960—1970.

¹³ Poslední práce na toto téma jsou shrnuty v *Rozvoji a jejích příčinách* (v maďarštině), Ústřední statistický úřad, Budapest 1975.

¹⁴ Viz Kalman Kulcsar, *Sociální procesy v sociologickém a demografickém výzkumu* (v maďarštině), *Demografia* 1970:1—2.

¹⁵ Kalman Kulcsar, *Sociologie* (v maďarštině), skripta pro právnické a politickovědní fakulty, Budapest 1972, ss. 72—73 a 153.

¹⁶ Stati shrnuté ve svazku *Rodina a manželství v současné maďarské společnosti* (v maďarštině), vyd. Pal Locsei, Budapest 1971.

¹⁷ *Disfunkční rodiny. Obraz rodiny v životopisech dětí ve státní péči* (v maďarštině), *Sociologia* 1973:2.

¹⁸ Vilmos Szilagyí, *Problémy výběru partnera a založení rodiny. Rodina a manželství v současné maďarské společnosti* (v maďarštině), Budapest 1971.

¹⁹ Julia Szalaiová, *Některé sociologické aspekty dělby práce v rodině. Rodina a manželství v současné maďarské společnosti* (v maďarštině), Budapest 1971, a Judith H. Sasová, *Způsob života a ro-*

dina. Meziřádkové vztahy v rodině (v maďarštině), Sociologický výzkumný ústav Maďarské akademie věd, Budapest 1973.

²⁰ Karoly Varga, *Leisure and Divorce. Marital Cohesion over a Period of Time*, *The New Hungarian Quarterly* 1970:40.

²¹ Laszlo Cseh-Szombathy, *Role rodiny v péči o staré lidi, a Erzsébet Kosa. Poznámky o mezigeneračních vztazích v současných rodinách* (v maďarštině), *Rodina a manželství v současné maďarské společnosti*, Budapest 1971.

²² Pal Locsei, *Rechtlich Geschiedene und tatsächliche Geschiedene im II. budapester Bezirk* (Právně rozvedení a fakticky rozvedení v II. obvodu Budapešti), *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 1974:4.

²³ V rámci příprav na 11. sjezd strany dala Komise Agitprop ÚV podnět ke kontinuálnímu výzkumu pozice a role maďarské rodiny, který byl proveden Sociologickým výzkumným ústavem Maďarské akademie věd.

²⁴ Viz například Karoly Miltenyi, *Vliv populační politiky na diferenciální porodnost a sociální mobilitu* (v maďarštině), *Demografia* 1973:2—3, a Kalman Kulcsar, *První nástroje populační politiky a plánování rodičovství v Maďarsku* (v maďarštině), *Sociologia* 1974:1.

ekonomická, politická, kulturní a další opatření proměňují v sociální realitu, mnohá rozhodnutí se stávají účinná a úspěšná.

Způsob života jako systém podmínek přirozeně závisí na uvědomělých rozhodnutích v oblasti hospodářské a sociální politiky. Důsledky této politiky se uplatňují ve způsobu života, který naopak zase podmiňuje jejich efektivnost.

Tato vzájemná vazba mezi hospodářskou a sociální politikou a způsobem života se v Maďarsku jasně projevila v tom stadiu socialistické výstavby, kdy bylo možno výrazně zvýšit materiální blahobyt — i když ovšem diferencovaně — rychlejším vytvářením materiálních podmínek života. Zpřístupnění zboží ve společnosti, v níž velké většině lidí bylo v minulosti odepřeno, v níž navíc některé třídy dokonce ještě žily na velmi nízké úrovni, přirozeně často vedlo k tomu, že zboží a jeho získávání se připisoval příliš veliký význam. Za této situace se objevily — především na Západě, ale i u některých maďarských sociologů — názory o socialistické konzumní společnosti. Nerespektovaly se zásadní rozdíly mezi buržoazní a socialistickou společností, ani některé aspekty typické pro východní Evropu, které měly za následek posun vývojových stadií. To vedlo k představě, že některé znaky rozvinutých kapitalistických společností se opakují ve společnostech socialistických.²⁶ Různé pozitivní i negativní aspekty těchto změn se staly problémem, jež bylo třeba řešit nejen pro výzkumné účely, ale také pro účely sociální politiky a dlouhodobého plánování. K aktuálním předmětům zkoumání patřily specifické kvality socialistického způsobu života²⁷ i řada kulturních a výchovných problémů, některé aspekty způsobu využívání volného času, atd. Je třeba

si uvědomit, že moderní bydlení, vybavenost, masové skřelovací prostředky atd. byly přijímány společností, v níž dosud přežívala spousta starých prvků — způsob života byl zaměřen na jejich získávání a podmiňoval tak jejich užívání. Změny vyplývající z jejich existence mohly jen postupně ovlivnit způsob života některých skupin a tím přispívat k odstranění určitých zakořeněných prvků způsobu života.²⁸

Ukazuje se, že interakce mezi minulostí a přítomností není jen vnitřním problémem způsobu života. Ve své diferenciaci podle tříd a vrstev, typů sídlišť či regionálních celků prostřednictvím způsobu života zcela nebo zčásti podmiňuje efektivnost sociální výstavby.

III.

Maďarský výzkum v oblasti *sociologie organizace* v polovině sedmdesátých let jasně ukázal důležitost sociálně historického kontextu organizací — ať už jde o jednotky průmyslové výroby, soudy nebo administrativní orgány. Ukázalo se, že bez pochopení vztahu mezi organizací a prostředím nelze pochopit to, co se děje uvnitř organizace, ani hodnotit její činnost jako celek. Organizace jako „otevřený systém“ a vztah mezi organizací a jejím prostředím byly zkoumány z teoretického hlediska i v empirickém výzkumu. Navzájem propojené analýzy sociálně historického kontextu organizační úrovně a sociálně psychologická analýza osob působících uvnitř organizací (první se vztahovaly k ekonomické makrostruktuře, k politickému systému, druhá k organizacím nebo k systémům organizací působícím všude tam, kde je třeba)²⁹ vedly k dobrým výsledkům při zavádění nových technologií i v přístupu k faktorům podmiňu-

²⁶ O výzkumech způsobu života referuje v maďarštině Agnes Losoncziiová v práci *O způsobech života*, uveřejněné Sociologickým výzkumným ústavem Maďarské akademie věd. Souhrn v angličtině najdeme v její studii *Ways of Living and Social Change* (Způsob života a sociální změna), která tvoří část 17. monografie časopisu *Sociological Review* 1972.

²⁷ Maďarská marxistická sociologie podrobila kritice Andrase Hegedúse a jeho skupinu proto, že přejímali názory rozvíjené kritickou nebo radikální školou buržoazní sociologie, vztahující se k vyspělým západním kapitalistickým společnostem, a aplikovali je na společnost socialistickou.

²⁸ Výzkumy volného času i způsobu života byly v Maďarsku prováděny již delší dobu. Mezi poslední práce patří: Sándor Szalai (ed.), *The Use of Time* (Využívání času), Mouton 1972; Miklós Szántó, *Zkrácená pracovní doba a způsob života* (v maďarštině), Budapest, Akadémiai 1974; György Fúkas, *Vliv volných sobot na způsob trávení víkendů u dělníků* (v maďarštině), *Sociologia* 1973/4.

²⁹ Viz Kalman Kulcsár, *Spočinnost, politika, právo* (v maďarštině), Budapest, Gondolat 1974, a *Sociologický přístup k veřejné správě* (v maďarštině), Allam és Igazgatás 1975/1.

³⁰ Kalman Kulcsár, *Organizace a její sociální prostředí* (v maďarštině), Valóság 1975/11.

jícím rozhodování tam, kde šlo o laickou participaci na soudních řízeních.³⁰ V podstatě stejných metod bylo použito při úspěšném zkoumání faktorů, které měly vliv na utváření organizací v rámci průmyslových podniků, i vzájemných vztahů mezi technikou, formální strukturou organizace a organizační hierarchií — včetně podmínek podporujících funkční i disfunkční působení.³¹ Správnost uvedené interpretace byla potvrzena uplatněním tohoto přístupu i v jiných výzkumech zabývajících se sociologií organizace. Ze zkoumání postojů továrních dělníků například jasně vyplynulo, že jsou silně ovlivněny faktory vnějšího prostředí a že formální i neformální struktura organizace závodu formovala procesy a jevy, které se projevíly v postojích dělníků a působily společně s prostředím.

Takto získané výsledky umožňovaly přístup k problémům obecnější povahy a jejich interpretaci — často tím, že z nich byly vyvozeny výchozí hypotézy. Například výzkum rozhodování s účastí laiků v soudních řízeních, který byl prvním výzkumem organizace jako selektivně otevřeného systému ve vztahu k jeho prostředí, znamenal přínos ke zkoumání sociálně historických a organizačních faktorů politické činnosti³² a dokonce pomohl položit teoretické základy sociologického výzkumu veřejné správy. V posledních letech byl takový výzkum organizován jako součást státního mezioborového dlouhodobého výzkumného projektu *Komplexní základy veřejné správy*. Jeho teoretickým

východiskem³³ je předpoklad, že model správy působením sociálních podmínek zastaral, a některé procesy a jevy vyžadují veřejnou správu, protože se v nich uplatňuje politický prvek. Teorie vztahu mezi organizací veřejné správy a jejím sociálním kontextem byla již vypracována a slouží jako základ pro empirický výzkum. Výsledky získané výzkumem laické participace na soudních řízeních se ukázaly nanejvýš užitečné. Sociologický výzkum zaměstnání, zejména pokud se vztahoval k sociálně historickým podmínkám dělnických postojů, umožnil naznačit základní problémy spojené s budoucností průmyslového rozvoje v Maďarsku. Technologické inovace nebo, přesněji řečeno, sociální a pracovní organizační aspekty organizace nových technologických procesů představují klíčové otázky postupu vědeckotechnické revoluce. Je zřejmé, že při intenzivním růstu průmyslu — a to platí i pro zemědělství — je rozvíjení technologických procesů determinováno celou řadou faktorů. Důležitým krokem vpřed v historii maďarské sociologie byla skutečnost, že byl překročen rámec vztahu „člověk — stroj“ a začalo se uvažovat o problému v kontextu „společnost — člověk — stroj — společnost“³⁴. To umožňuje takový přístup k problémům zavádění technologických inovací, který bere v úvahu kvalifikační úroveň a jiné charakteristické znaky práce, včetně historicky determinovaných postojů k práci, k pracovní disciplíně atd., makroekonomické pohyby ovlivňující organizaci i jednotlivce,

³⁰ Viz Lajos Hethy — Csaba Mako, *Dělnické postoje a hospodářské organizace* (v maďarštině), Budapest, Akadémiai 1972. Titíž autoři napsali v angličtině studii *Work, Performance, Interests, Powers and Environments* (Práce, výkonnost, zájmy, autorita a prostředí), In: 17: monografie časopisu *Sociological Review*; viz též Ferenc Nemes, *Zainteresovanost a neinstitutionalizované podnikové rezervy* (v maďarštině), *Sociologia* 1974/2; Antal Gyenes — Tamas Rozgonyi, *Hierarchie a hospodářské organizace* (v maďarštině), *Sociologia* 1974/4; Kalman Kulcsar, *Laická účast v soudní praxi* (v maďarštině), Budapest, Akadémiai 1971. V němčině: *Sozialer Wandel und die Mitwirkung des Laienlements in der Rechtspflege. Zur Effektivität des Rechts* (Sociální změna a spolupráce laického elementu v soudnictví, O efektivitě práva), ed. M. Rehlinger a H. Schelsky, Bertelsmann Universitätsverlag Düsseldorf 1972. Anglická verze se připravuje. Dále János Farkas, *Od nápadu k realizaci* (v maďarštině), Budapest, Akadémiai 1974, a Karoly Varga, *Motivace výkonnosti a efektivnost výzkumu a vývoje* (v maďarštině), Budapest, Akadémiai 1974.

³¹ Antal Gyenes — Tamas Rozgonyi, *Hierarchie a hospodářské organizace*, uveřejněno *Sociologic-*

kým výzkumným ústavem Maďarské akademie věd.

³² Kalman Kulcsar, *Laická účast na rozhodování v organizacích*, Hungarian Sociological Studies (Maďarské sociologické studie), 17. monografie časopisu *Sociological Review* 1974, Universita di Keele; *Laická účast na rozhodování v organizacích* (v maďarštině), *Sociologia* 1972/3.

³³ Viz Kalman Kulcsar, *Společnost, politika, právo* (v maďarštině), Budapest, Gondolat 1974. Část pojednávající o vztahu mezi administrativou a politikou vyšla v italštině: *Politica e amministrazione — Gestione della città e partecipazione popolare* (Politika a administrativní — Správa města a účast veřejnosti), uspořádal P. Guidicini, vyd. Franco Angeli, Milano 1973. Příkladem konkrétního přístupu je práce Laszlo Belleye a Laszlo Kulcsara, *Elementy obecních záležitostí na nových sídlistích* (v maďarštině), uveřejněno Sociologickým výzkumným ústavem Maďarské akademie věd, Budapest 1975. Ještě důležitější jsou dřívější publikace: Tamas Kolosi — Bela Szabo, *Rozhodování na úrovni obvodů a dělba práce* (v maďarštině), *Sociologia* 1973/3, a Terez Laky, *Názor veřejnosti na urbanistické rozhodování* (v maďarštině), *Sociologia* 1974/3.

vlastnosti organizace atd., a který respektuje souvislosti mezi těmito faktory. Plán *Sociální aspekty zavádění nových technologií*, na němž je založen mezinárodně koordinovaný výzkumný projekt *Automatizace a průmysloví dělníci*, přinesl mnoho nového.³⁵ Důležitým rysem tohoto projektu je důraz kladený nejen na „techniku“, ale i na politický, hospodářský a sociální systém jako faktory ovlivňující automatizaci. Sociální kontext zde figuruje nejen jako pasivní půda pro automatizaci v jejích makroaspektech i mikroaspektech, ale také jako podmiňující faktor.

IV.

Společnost jako celek — včetně jejích historicky vzniklých charakteristických znaků — působí jako základní faktor, jehož opomíjení by znemožnilo zkoumat jakýkoli politický problém do hloubky a zobecňovat získané informace. Marxistická sociologie, která se nemůže spokojit s empirickým pohledem, také nemůže stavět jen na přítomnosti a vysvětlovat vše jediné z hlediska současných podmínek. Alvin Gouldner³⁶ hovoří o blížící se krizi západní sociologie, do níž zahrnuje i sociologii marxistickou, a uvádí názor, že sociologie se objevuje v těch společnostech, které nedávají vinu minulosti, kdykoli se objeví něco nežádoucího. Podle mého názoru je to právě tento ahistorický postoj, který ztěžuje reálné sociologické chápání. V nových společnostech se zejména v revolučních obdobích často objevují dva způsoby myšlení, které ve své extrémní podobě brzdí poznání reality. První z nich — a Lenin často před ním varoval — se zakládá na přesvědčení, že revoluce učinila minulost něčím irelevantním, že výstavba nové společnosti může začít na čistém listě. Druhý považuje každou obtíž a každý problém za pozůstatek minulosti.

Oba tyto způsoby myšlení jsou v podstatě totožné: předpokládají, že možnosti utváření společnosti jsou neomezené a mohou být narušeny jedině přežívajícími zbytky minulosti.

Ze sociologických výzkumů a ještě více ze zkušeností sociální výstavby (o nichž jsme již hovořili v souvislosti s požadavkem „historické konkrétnosti“) je možno vyvodit nanejvýš důležitý závěr, že současná sociální jevy lze správně pochopit jedině historicky: to je ovšem základní znak historického materialismu, marxistické sociální filozofie a filozofie dějin. Jednání může být vskutku efektivní jedině tehdy, je-li založeno na takovéto koncepci.³⁷ Poznání sociálních procesů a jevů, tj. takové poznání, které je nezbytné pro výstavbu společnosti, je v podmínkách rozvinuté socialistické společnosti nemožné bez sociologického výzkumu. A tak se v maďarské společnosti sedmdesátých let stávají předmětem sociologického výzkumu řízení a vedení společnosti, sociální plánování, s ním spjatá sociální politika a dále otázky spojené s jejich realizací.³⁸

Sociologie a právo se často jeví nejen v očích veřejnosti, ale i v názorech praktiků jako dva protichůdné přístupy. Je proto mnoho důvodů. Jedním z nich je normativní pohled na věci, který je u právníků tradiční a v mnoha směrech stále běžný. V průběhu výstavby socialistické společnosti v Maďarsku nebylo přirozeně vždycky možno vyhnout se určité normativnosti — i když marxistické právní myšlení je sociologické již od samého začátku a stojí tudíž v protikladu ke krajně normativním postojům. Výzkum v oblasti sociologie práva z velké části vděčí za svůj vznik tomu, že z chyb tradičních přístupů byly vyvozeny patřičné důsledky. Zaměřuje se převážně na sociální realizaci právních norem (například sociální faktory v právní vědě³⁹) a na velký význam i důsledky, které má pro sociální výstavbu

³⁵ Kalman Kulcsar, *Společenské vědy a vědeckotechnická revoluce* (v maďarštině), Tarsadalmi Szemle 1972/7–8. Některé širší aspekty jsou rozvedeny v práci Lajos Hethy — Kalman Kulcsar — Csaba Mako, *Přizpůsobení práce novým technologiím* (v maďarštině), Budapešť 1974.

³⁶ O návrhu a prvních výsledcích viz Lajos Hethy — Csaba Mako, *Dělníci, automatizace a společnost*, uveřejněno v maďarštině Sociologickým výzkumným ústavem Maďarské akademie věd, Budapešť 1975.

³⁷ A. W. Gouldner, *The Coming Crisis of Western Sociology* (Nastávající krize západní sociologie), Londýn 1971.

³⁸ Kalman Kulcsar, *Historičnost v sociálním plánování* (v maďarštině), Szociológia 1975/2.

³⁹ Viz Zsuzsa Fergeová, *O pojetí sociální politiky*, a Kalman Kulcsar, *Sociální plánování a sociologie v sociálním plánování a v sociologii* (v maďarštině), Budapešť, Gondolat 1973.

skutečnost, že velká většina právních norm dnes usměrňuje chování organizací (jejich efektivnost je tedy podmíněna sociologickými aspekty organizací).⁴⁰ Sociální podmínky účinnosti práva jsou sledovány⁴¹ i mimo oblast kriminologického výzkumu, který hledá kořeny zločinnosti v dnešní společnosti.⁴² Sociologie práva byla schopná na základě dat získaných z výzkumných projektů formulovat obecné teorie o četných aspektech vzájemných vztahů mezi právem a společností,⁴³ které měly vliv na právní vědu jako takovou.

V.

Má-li marxistická sociologie v Maďarsku znamenat vskutku efektivní přínos k uvědomělému řízení společnosti, je třeba tuto disciplínu dále rozvíjet. Tento stručný nástin ukázal, že nejdůležitějším znakem marxistické sociologie v Maďarsku je její zaměřenost na aktuální problémy: doposud se daleko více řídila praktickými potřebami vyvstávajícími v průběhu sociální výstavby než teoretickými úvahami a problémy vznikajícími rozvojem tohoto vědního oboru. V současné době se setkáváme s dvěma znaky, které jsou pro obor charakteristické. Jedním z nich je skutečnost, že vývoj byl nejintenzivnější v některých specializovaných oblastech, kde se v sociální praxi projevila naléhavá potřeba sociologického výzkumu, a tato potřeba byla jednoznačně formulována buď kompetentními orgány nebo zainteresovanými sociology. Proto bylo dosaženo významných výsledků při zkoumání struktury společnosti v oblasti sociologie organizace (zejména organizace výrobních podniků), sociologie osídlení (tj. zejména sociologie města; práce prováděné v poslední době však naznačují výrazný pokrok i v sociologii venkovského osídlení), sociologie mi-

mopracovní doby, volného času a způsobu života, sociologie rodiny a konečně v některých hraničních oblastech, jako jsou sociální psychologie a sociologie práva. Bylo započato s výzkumem v sociologii politiky, v sociologii masových sdělovacích prostředků a veřejného mínění,⁴⁴ v sociologii vědy, avšak dějinám sociologie není prakticky věnována pozornost. Zřetelně zůstává pozadu sociologie náboženství a sociologie morálky, stejně jako — řečeno dosti obecně — je méně aplikován sociologický přístup k různým aspektům sociálního vědomí (například k umění).

Další rozvoj vyžaduje systematické rozvíjení teoretických problémů marxistické sociologie, jejich kategorií a její metodologie.

Realizace těchto úkolů je usnadněna interdisciplinární spoluprací, zejména s ekonomii. Historická konkrétnost, která je podmínkou „sine qua non“ marxistické sociologie, v podstatě ekonomický aspekt zahrnuje. Maďarská marxistická sociologie si uvědomuje potřebu společného řešení sociálních a ekonomických jevů silněji než potřebu historické konkrétnosti. Je přirozeně třeba uvědoměle usilovat o uplatnění obou těchto aspektů a současně rozpracovávat metodologii a používané metody. V počátečním období empirické sociologie měly dotazník a interview vedoucí postavení mezi výzkumnými technikami. Časem byly zdokonaleny a přistoupila k nim komplexnější matematická analýza a způsob sběru dat, který vyhovoval potřebám elektronického zpracování. Je třeba rozvíjet další sociologické metody. Marxistická sociologie využívá zejména pozorování, analýzy dokumentů a historických a srovnávacích metod. Dosud nebyly vypracovány integrované způsoby používání různých metod, jejich uvědomělé aplikace, nebyly důkladně zkoumány vzájemně

⁴⁰ Viz Kalman Kulcsar, *Právová informácia i znanie práva. Právo i sociológia* (Právní informace a právní věda. Právo a sociologie), red. J. A. Tichomirov a V. P. Kazimírčak, Nauka, Moskva 1973.

⁴¹ Viz Kalman Kulcsar, *Respektování zákona ze strany organizací a jednotlivců* (v maďarštině), Jogtudományi Közlöny 1975/8.

⁴² Kalman Kulcsar, *Sociální podmínky účinnosti zákona — Ekonomika a právní vědy* (v maďarštině), 1974. Shrnuto v angličtině pod stejným názvem jako příspěvek připravený pro VIII. světový sociologický kongres, Toronto 1974.

⁴³ Viz například Andras Szabo, *The Correlation between Juvenile Delinquency and Industrial Development* (Korelace mezi delikvencí mladistvých a průmyslovým rozvojem), Hungarian Sociological Studies. 17. monografie časopisu Sociological Review, Universita v Keele 1972.

⁴⁴ Kalman Kulcsar, *Základy sociologie práva* (v maďarštině), v tisku.

⁴⁵ Viz například Tamas Szecsko, *Komunikační systém a každodenní komunikace* (v maďarštině), Budapest, Akadémiai 1971. *Od informací k veřejným záležitostem. Sebrané studie* (v maďarštině), Budapest, Kossuth 1973.

vztahy mezi objektivními a subjektivními faktory sociálních jevů a mechanismy, jejichž prostřednictvím se uplatňují.⁴⁵ Také dosud nebyl důkladně prozkoumán vztah mezi sociologií a sociální psychologií ani současná aplikace obou přístupů.⁴⁶

Tyto a podobné problémy ovšem nemožno vyřešit maďarští marxističtí sociologové sami. Spolupráce mezi sociology různých socialistických zemí se stala nutnou podmínkou dalšího pokroku v tomto vědním oboru. Taková spolupráce může na jedné straně poskytnout data umožňující srovnávání základních procesů probíhajících v socialistické společnosti i jevů z nich vyplývajících, jak se s nimi setkáváme v různých zemích, usnadnit jejich hlubší pochopení a tím přispět ke kom-

plexní socialistické integraci. Na druhé straně umožní vypracovat obecné teorie, kategorie a metodologii marxistické sociologie, a to nejen na základě komparativního výzkumu, ale také na základě výsledků, k nimž dospěli sociologové v jednotlivých zemích. I tento aspekt dodává spolupráci sociologů socialistických zemí absolutně zásadní význam.

Je přirozené, že v této stati nebylo možno se zmínit o každém problému, jímž se maďarský sociologický výzkum zabývá. Ani nemohla být kriticky zhodnocena vykonaná práce. Cílem stati tedy bylo jen nadhození, nikoli však analýza faktorů ovlivňujících výzkum i jeho sociální kontext, a pojednání o dnešní situaci maďarské sociologie.

⁴⁵ Viz Kalman Kulcsar, *Vývoj sociologického myšlení* (v maďarštině), 2. vyd., Budapešť, Akadémiai 1971, ss. 532 an.

⁴⁶ Viz Karoly Varga, *Některé aspekty spolupráce mezi sociologií a psychologií* (v maďarštině), Szociológia 1973/4.

Význam marxistické sociologie práva

Marxistická sociologie zaměřuje svoji pozornost na celek společenské reality i na jednotlivé dílčí úseky této společenské reality. Velmi významnou oblastí této reality je oblast práva. Marxistická sociologie práva, která se u nás úspěšně rozvíjí, je relativně mladou vědní disciplínou, kolem níž nejsou ještě vyřešeny všechny problémy.

I.

Marxistická sociologie práva je na rozdíl od nemarxistické sociologie práva, která se štěpí na mnoho škol a směrů, jednotná ve svém teoretickém a metodologickém východisku — jejím základem je historický a dialektický materialismus. Důležitým metodologickým principem marxistické sociologie práva je skutečnost, že neodtrhuje sociologický aspekt práva od aspektu normativního, jak je to časté u nemarxistických koncepcí. Přes toto jednotné teoretické a metodologické východisko neexistuje však dosud u nás jednoznačné pojetí sociologie práva, ať už jde o její místo v systému věd, nebo o její předmět. Je to způsobeno jednak relativní novostí této disciplíny, jednak skutečností, že se jí zabývají právníci i sociologové. Postavení marxistické sociologie práva (a tím nepřímě i její předmět) je interpretováno v podstatě dvojím způsobem [Dojčák 1967 : 101 an.] :

- 1) Sociologie práva je samostatný vědní obor, a to:
 - a) speciální sociologická disciplína;
 - b) relativně samostatná část teorie státu a práva;
- 2) Sociologie práva je jen specifickou metodou právní vědy, je jen aplikací sociologických metod na oblast práva.

Pojímat sociologii práva jako aplikaci sociologických metod na oblast práva je na

první pohled nedostačující. Pokud by tyto aplikované metody nebyly doprovázeny teorií, hrozilo by nebezpečí „plochého empirismu“. Pokud by tuto teorii chtěla poskytnout právní věda, musela by se „sociologizovat“.

Většina autorů, kteří se u nás sociologií práva zabývají, považují sociologii práva za relativně samostatnou část teorie státu a práva. Je to podmíněno především tím, že se sociologií práva u nás zabývají převážně právníci: potřeba rozpracování sociologie práva se totiž projevila právě na půdě právní vědy (zvl. v teorii státu a práva), a poněvadž se touto problematikou marxistická sociologie zatím nezabývala, začala ji řešit sama právní věda. Začlenění sociologie práva do teorie státu a práva však pro sociologii práva znamená určité omezení šíře pohledu, dochází k určitému zúžení problematiky sociologie práva. Sociologie práva pak studuje převážně vzájemný vztah právních norem a právních vztahů a vztah právních norem a právního vědomí. Toto pojetí obsahu sociologie práva nacházíme u velké části našich autorů; pokud jdou někteří z nich dále, pak je to způsobeno především vlivem práce A. Podgóreckého [Podgórecki 1966 : 13 an.], na niž všichni naši autoři navazují. Nejprůměrnější je chápat sociologii práva jako speciální sociologickou disciplínu, jejímž referenčním rámcem je celek společenské reality.

Marxistická sociologie práva vychází z marxistického sociologického chápání práva. V čem spočívá toto marxistické sociologické chápání práva? Právo je velice složitý společenský jev, který lze studovat z několika stránek: z hlediska aplikace je právo souborem norem, z hlediska působení na společnost je právo souborem právních vztahů; do oblasti práva je třeba zahrnout i právní vědomí. Právo tedy nelze chápat jen jako soubor

právních norem, ale jako velmi složitou oblast společenského života. Obecný sociologický přístup ke studiu kteréhokoli společenského jevu vychází především ze dvou hledisek: z hlediska sociální (a zvláště třídní) determinace společenského jevu a z hlediska jeho působení na společnost. Sociologie tedy přistupuje k právu jako ke složitému společenskému jevu, který je významně sociálně determinován a který sám výrazně působí na společenskou realitu. Ne každé takovéto sociologické chápání práva je ovšem marxistické: například Bláhova koncepce sociologie práva [Bláha 1968 : 259 an.] je typickým příkladem nemarxistického sociologického chápání práva. Za marxistický lze označit pouze takový přístup, který vychází z historického a dialektického materialismu, tedy z třídního pohledu na společenskou realitu.

Marxistickému sociologickému chápání práva předcházela celá řada nemarxistických nesociologických a nemarxistických sociologických koncepcí práva. Z nemarxistických nesociologických koncepcí práva, které částečně jako metodologická východiska přístupu k právu v určité době přežívají dodnes, jsou to především přirozenoprávní teorie (Grotius, Hobbes, Puffendorf, Locke, J. J. Rousseau), historicko-právní škola (Savigni, Puchta, Eichhorn), pozitivistické pojetí práva a jeho vrchol — normativní škola právní (Kelsen, Weyr) a psychologický směr (Petraszynski). K nemarxistickým sociologickým koncepcím práva lze zařadit již Montesquieuovu teorii „ducha zákonů“, Gumploviczovu teorii násilí, Duguitovu teorii solidarismu, Kantorowiczovu teorii „volného práva“ a Heckovu teorii „zájmové jurisprudence“. Ve vlastním slova smyslu pak k nemarxistickým sociologickým koncepcím práva patří především nemarxistická sociologie práva, kterou lze rozdělit do čtyř základních směrů:

- 1) sociologicky pěstovaná právní věda (Ehrlich, Pound, Stone aj.);
- 2) politicky orientovaná právní věda (Laswell, McDougall);
- 3) úzce empirická sociologie práva (Llewellyn, Frank, Strodtbeck);
- 4) teoretická a teoretickoempirická socio-

logie práva (Gurvitch, Timasheff, Evan, Parsons, Bláha, Chalupný aj.).

Marxistické sociologické chápání práva stojí na konci dlouhé vývojové řady názorů na povahu práva jako jediné skutečně vědecké chápání práva. Jeho základem se stalo Marxovo a Engelsovo vystižení práva v *Manifestu komunistické strany* [Marx 1951 : 38], kde je právo charakterizováno takto: „Vůle vládnoucí třídy povýšená na zákon, vůle, jejíž obsah determinují materiální podmínky života dané třídy“. Na základní rozpracování marxistického chápání práva klasiky marxismu-leninismu navázala celá řada marxistických autorů. Rozvoj marxistické sociologie práva přitom není příznačný jen pro nás, k jejímu velkému rozmachu došlo i v SSSR, Polsku a NDR. Nejen u nás, ale i ve zmíněných socialistických zemích byla realizována celá řada výzkumů zaměřených především na otázky právního vědomí občanů, na cesty zprostředkování znalosti právních norem, na společenskou efektivnost a prestiž práva apod. Za zmínku stojí rozsáhlý polský reprezentativní výzkum úrovně společenské znalosti práva a faktorů, které určují diferenciaci této společenské znalosti práva. Výzkum proběhl v roce 1970 na výběrovém souboru 2200 respondentů; jeho autory byli zkušení teoretikové z této oblasti — A. Podgórecki a A. Kojder [Kojder 1972 : 225 až 239]. U nás pak byl například proveden ČSVÚPSV rozsáhlý výzkum zaměřený na možnost právní regulace stability pracovního poměru a na znalosti pracovních právních předpisů. Složitější je však situace na naší teoretické frontě. Volání po rozvoji sociologie práva u nás v období před rokem 1970 často otevíralo dveře některým nemarxistickým nebo přímo protimarxistickým názorům, které ve své konečné podobě znamenaly ústup z marxistických pozic. Jako příklad lze uvést Kubešovo pojetí sociologie práva [Kubeš 1970 : 95 až 106], které se snažilo „tvůrčím“ skloubením kritické ontologie N. Hartmana a marxismu vytvořit „ucelené“ pojetí sociologie práva. Ve skutečnosti znamenalo opuštění zásad historického a dialektického materialismu. Podobně i někteří další představitelé naší sociologie práva přišli s nesprávnými koncepcemi, které více

nebo méně opouštěly třídní pozice, zvláště F. Šamalík, zčásti také M. Lakatoš a další. Zmíněné nemarxistické pozice některých teoretiků sociologie práva signalizují skutečnost, kterou nelze při rozboru sociologie práva opomíjet: Marxistická sociologie práva musí vycházet z příbuzných vědních oborů, pro něž je právo také předmětem studia — z právních věd, z marxistické filozofie (zvláště z historického materialismu), z vědeckého komunismu a některých dalších vědních oborů a musí navazovat na obecnou marxistickou sociologickou teorii. Přístupy těchto příbuzných vědních oborů se navzájem doplňují, fragmentální pohled jedné vědy není dostačující. Marxistickou sociologii práva je tedy třeba budovat na skutečně marxistických základech, v návaznosti na příbuzné vědní obory a v úzkém sepětí se společenskou praxí, zprostředkovanou zvláště empirickými sociologickými výzkumy.

II.

Pokud jde o vymezení předmětu sociologie práva, je jím především vzájemný vztah práva a společenské reality. Vedle konkrétního působení práva na společenskou realitu a společenské reality na právo, studuje sociologie práva také otázku, jakým způsobem obecně právo ve společnosti vlastně působí, a otázku společenských funkcí práva, jeho společenské úlohy a celkového významu pro společnost. Problematika sociologie práva se tedy rozpadá na tři základní okruhy:

- 1) vzájemný vztah práva a ostatní společenské reality;
- 2) obecný mechanismus působení práva ve společnosti;
- 3) společenské funkce, úloha a význam práva ve společnosti.

Při rozboru vzájemného vztahu práva a ostatní společenské reality lze vyjít z obecného sociologického modelu, přičemž referenčním rámcem sociologie práva je celá společenská realita. Problematika vzájemného vztahu práva a ostatní společenské reality se aplikací tohoto modelu rozpadá na zkoumání vzájemného vztahu:

- práva a jednotlivých oblastí společenského života (sociologie práva studuje

jak právo ovlivňuje techniku, ekonomiku, politiku, morálku, výchovu, umění, vědu a další oblasti společenského života a jak na druhé straně tyto oblasti společenského života ovlivňují právo — především jak je právo determinováno ekonomikou a politikou);

- práva a společenských skupin (jde zde o analýzu podílu jednotlivých společenských tříd a vrstev, případně skupin biosociálních, teritoriálních, etnických
- aj. na tvorbě a aplikaci práva a současně o analýzu vlivu práva na vztahy mezi společenskými třídami a na vztahy mezi dalšími společenskými skupinami, přičemž sociologie práva vychází z hegemonního postavení dělnické třídy a její strany);
- práva a společenských činností a procesů (sociologie práva studuje například efektivnost právních úprav pracovní činnosti, rekreace a dalších společenských činností a některých společenských procesů a současně vliv rozvoje lidské činnosti na změnu právních norem);
- práva a patologických jevů (středem zájmu je například možnost právní regulace některých patologických jevů, jako je alkoholismus, narkomanie aj. a vliv existence těchto patologických jevů na nutnost právní regulace).

Sociologie práva ovšem nezkoumá tyto jednotlivé položky izolovaně, jak by se z výčtu mohlo zdát; naopak vychází ze skutečnosti, že některé oblasti společenského života jsou dominantní a determinující (ekonomika a politika) a jiné méně podstatné; podobně nelze souřadně pojímat ani společenské skupiny, činnosti a procesy. Navíc musí sociologie práva vycházet z dialektické jednoty společenské reality. Předem je ovšem třeba říci, že ne všechny společenské vztahy je nutno právně regulovat, velká část společenských vztahů je regulována jinak — morálně, politicky, ekonomicky ap.

Kromě zkoumání práva v uvedených konkrétních sférách jsou předmětem sociologického výzkumu obecné mechanismy působení práva na společenskou realitu. Z tohoto hlediska je zkoumána řada složitých jevů, zvláště pak:

1) *Problematika právního vztahu.* Právní vztah lze chápat buď jako soubor oprávnění a povinností vyplývající z určité právní normy, nebo jako realizovaný právní vztah, tj. jako reálný společenský vztah regulovaný právem. Vztah mezi právními vztahy modelovými a reálnými je důležitý pro společenské působení práva, P. Dojčák [1967 : 66—68] tento vztah charakterizuje pojmy možnost a skutečnost. Výstižně lze vztah mezi těmito dvěma formami právních vztahů charakterizovat jako určité napětí, představující účinnost společenského působení právních norem. Analýzou reálných právních vztahů ve společnosti zjišťuje sociologie práva jeho společenské působení.

2) *Problematika právního vědomí.* V nejširším smyslu zahrnuje pojem právní vědomí i samo pozitivní právo, většinou se však pojmu právní vědomí užívá v užším smyslu, kdy se jím rozumí souhrn představ a názorů lidí na právní normy, právní vztahy, právní a právnícké instituce a na ostatní právní jevy. Toto právní vědomí se projevuje ve dvou základních formách [Spirkin 1971 : 398]:

- a) jako představy (tj. společenská znalost práva) členů společnosti o právu a jejich názory (tj. společenské hodnocení práva) na ně;
- b) jako právní teorie a ideologie.

V rámci problematiky právního vědomí zkoumá sociologie práva především úroveň společenské znalosti práva, informační kanály zprostředkující společenskou znalost práva a společenské hodnocení práva. Pokud jde o společenskou znalost práva *de lege lata*, lze říci, že řada provedených výzkumů ukázala obecně nízkou úroveň společenské znalosti práva. Přes tuto nízkou znalost práva a platnost právní zásady „*ignorantia iuris non excusat*“ nedochází však k častému porušování práva, neboť právo často koresponduje s jinými společenskými normativy (zvl. morálními). Znalost práva není tedy pro jeho dodržování předpokladem nutným ani dostačujícím. Tato skutečnost však platí jen pro dodržování práva v obecných rysech, nestačí k tomu, aby se člověk mohl orientovat ve většině právních vztahů. Znalost právních norem je základním

předpokladem jejich efektivity. V souvislosti s právním vědomím je třeba studovat i informační kanály, jimiž se tato znalost zprostředkovává. Informační kanály jsou velmi různorodé a ovlivňují kvalitu předávaných informací. Sociologie práva proto studuje podíl jednotlivých informačních kanálů na společenské znalosti práva, právě tak jako jejich efektivity a kvalitu. Společenské hodnocení práva, nebo — jak říká Podgórecki [1966 : 50 až 53] — právní citění, představuje oproti společenské znalosti práva ve vztahu k pozitivnímu právu hledisko *de lege ferenda*, kdy občané hodnotí právní normy v konfrontaci s ostatními společenskými normami a hodnotami. Právní citění znamená pro pozitivní právo významný stimul efektivity, pokud je toto právní citění v konsonanci s právními normami. Právní normy, které jsou v disonanci s právním citěním, jsou málo efektivní, a chce-li přesto zákonodárce prosadit jejich dodržování, musí se uchýlit k ostřejším sankcím. Je proto žádoucí, aby zákonodárce právní citění společnosti znal a bral na ně ohled při právních úpravách společenských vztahů (rozpor některé právní úpravy a právního citění může být ovšem také záměrný).

3) *Problematika veřejného mínění o některých právních otázkách.* Veřejným míněním obecně rozumíme souhrn názorů jednotlivých společenských skupin i celé společnosti, v nichž se zrcadlí hodnocení některých významných nebo aktuálních problémů společenského života. Předmětem veřejného mínění se často stává i právní oblast — některé významnější právní normy, právní vztahy nebo i činnost právních a právníckých institucí. Veřejné mínění o některých právních otázkách úzce souvisí s právním vědomím, nelze je však ztotožnit. Předmětem veřejného mínění o právní oblasti se stávají jen některé z problémů právního charakteru, a to většinou po dobu, kdy jsou společensky aktuální.

4) *Činnosti institucí realizujících právo.* Tyto instituce lze rozdělit do dvou skupin:

- a) instituce, které samy realizují právní normy — zvláště národní výbory aj.;
- b) instituce, které dohlížejí na dodržování

právního řádu ve společnosti — především soudy a prokuratura.

Kvalita činnosti obou skupin institucí je pro společenské působení práva velmi důležitá.

5) *Sociálně psychologický vliv práva na lidské chování.* Společenské působení práva se realizuje přes vědomou činnost individuí prostřednictvím působení na složitý mechanismus lidského chování. Znalosti tohoto mechanismu lze využít ke zvýšení účinnosti společenského vlivu práva.

6) *Vztah právní sankce a společenského působení práva.* Jedním z nejpodstatnějších znaků právních norem je zajištění jejich dodržování právními sankcemi, podepřenými státním donucením. Právní sankce plní u právní normy dvě základní funkce: a) je výstrahou proti možnému porušování práva; b) je trestem za protiprávní jednání.

Stanovení rozsahu sankce by se s ohledem na tyto dvě funkce mohlo poněkud lišit. S tím právě souvisí otázka adekvátnosti právní sankce. I zde může sociologie práva výrazně pomoci rozбором právního citění společnosti. Právní sankce musí totiž respektovat jak hledisko výstrahy, tak i hledisko „spravedlivého“ potrestání.

Rozbor jednotlivých článků mechanismu společenského působení práva tedy sleduje především zvýšení účinnosti společenského působení práva.

Problematika společenských funkcí, úlohy a významu práva ve společnosti je v jistém smyslu určitým shrnutím celé problematiky sociologie práva. Sociologie práv zkoumá, které funkce a jak právo ve společnosti plní a konfrontuje je s funkcemi, které by při stoprocentní efektivnosti plnit mělo (mezi tím co „je“ a tím co „býti má“ neexistuje zásadní rozpor, jako ho uměle a nesprávně postulovala normativní škola právní, naopak, společenská realita tvoří totalitu: svět „chtění“ vyrůstá z toho co „je“, a to co „býti má“ zpětně působí na to co „je“).

III.

Sociologie práva znamená přínos především pro právo a právní vědy. V obecné rovině představují obecná marxistická sociologie a sociologie práva významný

teoretický a metodologický přínos ke studiu práva ve třech základních směrech:

- 1) mohou právním vědám poskytnout soubor sociologických pojmů a kategorií, které usnadní řešení řady složitých problémů;
- 2) umožní aplikovat obecné sociologické zákony a sociologické teorie na právo;
- 3) právní vědy mohou rovněž využít metodologickou „výzbroj“ sociologie (soubor metod a technik) pro řešení vlastních problémů.

Vedle tohoto obecného teoretického a metodologického přínosu je však mnohem významnější přínos vlastního studia sociologie práva.

V oblasti právní teorie (především teorie státu a práva) může sociologie práva přispět k rozboru podstaty, funkcí a úlohy práva. Může dále přispět k rozpracování řady obecných právních pojmů, zvláště pokud jde o sociologické aspekty, dotýkající se například vymezení pojmu práva, právního vztahu apod.

Také v oblasti právní politiky (resp. její praktické stránky — tvorby práva) má sociologie práva své uplatnění. Výzkum společenského působení práva je přínosem pro zvědčení právní politiky, a tedy tvorby práva. Tvorba socialistického právního řádu vyžaduje respektování společenské reality, její dynamiky a vývojových tendencí. Právní normy nesmí být zbytečné nebo neúčinné či vyvolávat druhotné a nezamýšlené negativní účinky. Tím, že studuje účinnost společenského působení jednotlivých právních předpisů (i práva jako celku), může sociologie práva poskytnout vodítko pro vytvoření relativně dokonalé právní úpravy určitého právního vztahu.

Další pole působnosti sociologie práva je v oblasti interpretace a aplikace práva (bez přehlížení významu normativní stránky právní normy). Právní norma je (jako každá norma) obecným pravidlem, které je nutno v jednotlivých případech konkretizovat, aplikovat na individuální případ. Interpretace a aplikace právních norem tedy vyžaduje znalost širšího sociálního kontextu. Právník má určitou nutnou volnost při rozhodování a bylo by vhodné, aby tato „volnost“ byla do určité míry

podložena sociologickým pohledem na právo. Znalost účinnosti společenského působení určité právní normy umožňuje její adekvátní aplikaci, která zabraňuje především recidivě porušení právní normy. Interpretace a aplikace určité právní normy musí také reagovat na aktuální změny společenských vztahů, což právě nejlépe může registrovat sociologie práva.

Nejvýznamněji může být sociologie práva využita při výzkumu společenského působení práva, tedy sociálního dopadu právních norem. Právo není jen souborem právních norem, je souborem právních vztahů (skutečné jednání lidí v určitých, právem upravených společenských vztazích). Sociologie práva zkoumá vztah mezi právními normami a skutečným chováním lidí, tj. zkoumá, zda lidé jednají ve shodě s právem, nebo naopak právo nedodržují (popřípadě z jakých příčin). Umožňuje tak zjistit účinnost společenského působení jednotlivých právních norem i práva jako celku, zjistit jak plní právo ve společnosti své sociální funkce, zda tvorba práva a interpretace a aplikace práva odpovídají současnému stavu a tendencím vývoje společenských vztahů.

Sociologie práva může být prospěšná takřka celé oblasti práva: právní teorii, stejně jako tvorbě práva, interpretaci a aplikaci práva i výzkumu jeho společenského působení. Lze proto jen uvítat současný zájem právní vědy o poznatky sociologie práva, tím spíše, že se sociologie práva pěstuje především v právnických institucích. Rozvoj sociologického zkoumání práva totiž nejvíce prospěje právě samotné právní teorii a především právní praxi.

Literatura

- Bláha, I. A.: *Sociologie*. Praha, Academia 1968.
Dojčák, P.: *Právo a sociológia*. Bratislava, VSAV 1967.
Kojder, A.: *Dwa rodzaje wiedzy o społecznej znajomości prawa: spekulatywne i empiryczne*. Studia sociologiczne 43, 1972, č. 2.
Kubeš, V.: *Právní sociologie a právní filosofie*. Sborník prací FF brň. university, B 17. Brno 1970.
Marx K. — Engels B.: *Manifest komunistické strany*. Praha, Svoboda 1972.
Ovesný, M.: *Model of special sociology*. Sbor-

ník prací FF brň. university, G 14. Brno 1970.

Podgórecki, A.: *Sociologie práva*. Praha, Svoboda 1966.

Spirkin, A. G.: *Učebnice marxistické filosofie*. Praha, Svoboda 1971.

Резюме

Вечержа М.: Значение марксистской социологии права

Требования общественного развития заставили нацелить социологические исследования и на такую значительную область общественной действительности, какой является область права. Поэтому у нас постепенно с успехом развивается марксистская социология права. Это относительно молодая научная дисциплина, на которую еще не существует единой точки зрения, несмотря на то, что теоретические и методологические исходные положения исследователей совпадают. Большинство авторов, занимающихся у нас социологией права, считают ее относительно самостоятельной частью теории государства и права. Это обусловлено прежде всего тем, что социологией права занимаются главным образом юристы. По мнению автора более плодотворным является понимание социологии права как специальной социологической дисциплины, так как в этом случае социология права вписывается во весь комплекс общественной действительности. Марксистская социология права занимается изучением социальной (в особенности классовой) обусловленности права, воздействием права на социальную действительность, общим механизмом общественного воздействия права, равно как и общественной функцией, ролью и значением права в обществе.

Разработка марксистской социологии права является вкладом прежде всего для права и юридической науки: для правовой теории, равно как для правотворчества, для интерпретации и применения права и для его общественного воздействия. Поэтому современный интерес к правовой науке и знаниям социологии права можно только приветствовать. Развитие социологического исследований права больше всего будет полезно правовой теории как таковой и в частности правовой практике.

Summary

Večeřa M.: Significance of the Marxist Sociology of Law

Social need has called forth the necessity to orientate sociological research also at a very significant area of social reality — namely the sphere of law. This is why, in this country, the Marxist sociology of law is being successfully developed. It is a relatively young scientific discipline about which, for the time being, there exists no uniform view — in spite of concurrent theoretical and meth-

odological starting points. Most authors concerned with the sociology of law in this country conceive this discipline as a relatively independent part of the theory of state and law, this being conditioned primarily by the fact that, for the most part, it is lawyers who are engaged in the sociology of law. It seems more effectual to regard sociology of law as a special sociological discipline, since, in this case, its system of reference is social reality as a whole. The Marxist sociology of law studies the social (and particularly the class) determination of law, the impact of law on social reality, the general mechanism of the social operation of law, as well as the

social functions, the role and the significance of law in society.

The development of the Marxist sociology of law represents, in the first place, a positive contribution to law and the science of law: to the theory of law as well as to the formation of law, to the interpretation and application of law and its social operation. In this connection, the contemporary interest taken by jurisprudence in the findings gained by the sociology of law is to be most welcomed. In fact, the development of sociological research in the area of law will prove most advantageous to the theory of law itself, and especially to the practice of law.

Funkcia sociálno-ekonomického plánovania v integračných procesoch československého socialistického poľnohospodárstva a jeho metodické zásady

DUŠAN SAGARA—GEJZA BLAAS
Výskumný ústav ekonomiky poľnohospodárstva
a výživy, Bratislava

Zakladatelia vedeckého komunizmu K. Marx a B. Engels zaradili medzi základné predpoklady existencie budúcej komunistickej spoločnosti vo svojom Manifeste komunistickej strany, popri iných faktoroch, aj „spojenie poľnohospodárstva s priemyslom“ a úsilie o postupné „odstránenie protikladu medzi mestom a dedinou“. Uplatnenie a ďalšie tvorivé naplňovanie Leninovho družstevného plánu potvrdzuje správnosť týchto postulátov aj v našich podmienkach. Združstevnením poľnohospodárstva, nastolením socialistických výrobných vzťahov, industrializáciou a celkovými politickými, ekonomickými, sociálnymi, kultúrnymi a vôbec spoločenskými socialistickými premenami nielenže sa odstránil protiklad medzi mestom a dedinou, ale vytvorili sa predpoklady pre postupné spriemyselnovanie poľnohospodárskej veľkovýroby v súlade s potrebami rozvinutej a ďalej sa rozvíjajúcej socialistickej spoločnosti.

Súčasnú etapu materiálno-technického, ekonomického a sociálneho rozvoja nášho socialistického poľnohospodárstva, ako to uvádzajú závery XV. zjazdu Komunistickej strany Československa, charakterizuje rozvoj výrobných síl, predovšetkým pracovných nástrojov, ktorý umožňuje ďalší vedeckotechnický pokrok a zodpovedajúcu organizačnú prestavbu v tomto odvetví. Preto stranické dokumenty stanovujú aj hlavné smery a spôsoby približovania sa poľnohospodárstva priemyslu, pre ktorý je charakteristickým vysoký stupeň koncentrácie výrobných prostriedkov, pracovných síl a rozsiahla špecializácia, resp. delba práce. Tento nastúpený proces nadobúda z hľadiska foriem organizácie výrobných síl podobu výrobného kooperácie a podnikovej centralizácie, či zlučovania podnikov.

Niet pochyb o tom, že rozvoj výrobných prostriedkov, ktoré vstupujú do poľnohos-

podárskeho reprodukčného procesu, kladie nové požiadavky na princípy a formy jeho celkovej výstavby a priebehu. Túto zákonitosť si uvedomujeme predovšetkým v technicko-technologickej rovine. Svedčia o tom najmä okresné štúdie ďalšieho rozvoja koncentrácie a špecializácie poľnohospodárskej výroby v ČSSR s normatívne napočítaným rastom predovšetkým naturálnych ukazateľov po rok 1990. Uznesenia októbrových plén ÚV KSČ a ÚV KSS z roku 1975 nenechávajú nikoho na pochybách o tom, že integračné procesy sú spolu s výrobnými aj zložitými otázkami ekonomiky, organizácie a sociálnej politiky v komplexe a takto všestranne ich treba aj riadiť.

Na výsledky premien materiálno-technickej základne, na kvalitatívne zmeny materiálnych výrobných síl nadväzujú adekvátne vývinové formy socialistických spoločenských výrobných vzťahov. Pojítom i zmyslom je tu človek, živá zložka výrobných síl a subjekt výrobných vzťahov, jeho práca a jej spoločenská funkcia. Dynamiku tohoto dialektického vzťahu je potrebné nielen rešpektovať, ale aj sústavne študovať a pozitívne poznatky uplatňovať ako v politickej tak ekonomickej, či hospodárskej praxi riadenia.

Spoločenský charakter materiálnej výroby v poľnohospodárstve má teda za následok, že jej organizácia a riadenie sa nevyčerpávajú len operatívnym usporiadaním biologických a technických faktorov a reguláciou vzťahov medzi materiálnymi činiteľmi výrobného procesu. Celý reprodukčný proces, ktorého rozhodujúcim činiteľom je živá práca, resp. ľudia, má svoj sociálno-ekonomický obsah alebo spoločenskú cieľovú funkciu. Rozvíjanie a zdokonaľovanie materiálno-technických stránok organizácie a riadenia výroby nemôže byť teda plne úspešné bez súčasného riešenia aj ich druhej stránky, týkajúcej sa

zmien v spoločenskom postavení pracovníkov poľnohospodárstva, ktorí majú zohrávať aktívnu úlohu nielen objektu, ale i subjektu v tomto procese.

Celkové spoločenské dôsledky vedecko-technického pokroku v poľnohospodárstve

Nepretržitý dialektický vývoj výrobných síl a výrobných vzťahov má teda objektívne aj svoje sociálno-ekonomické a vôbec spoločenské dôsledky.

Zdokonaľovanie technického vybavovania práce mení nielen jej technológiu, ale aj ekonomiku, organizáciu a riadenie. Tým sa súčasne mení aj charakter práce ľudí. Rastie podiel práce kvalifikovanej, resp. zložitej, so zvyšujúcou sa váhou duševných činností a klesá celkové množstvo práce jednoduchej a fyzicky namáhavej. To vyžaduje rast nielen odborného, ale i všeobecného vzdelania, rast kultúrnej a celkovej spoločenskej aktivity pracujúcich. Oproti nesprávnym názorom, že čím vyšší stupeň deľby práce a modernejšej technológie, tým kvalifikovanejší riaditeľ a jednoduchý zacvičený robot na koncovke výroby, stojí nevyhnutná požiadavka nielen poľnohospodárskeho podniku, ale i celospoločenského kolektívu na politicky i odborne kvalifikovanú a modelu socialistického výrobcu ako i príslušníka rozvinutej socialistickej spoločnosti zodpovedajúcu, harmonicky vyváženú osobnosť.

Prehlbovanie deľby práce prináša so sebou kvantitatívny i kvalitatívny, ako horizontálny tak i vertikálny pohyb podnikových organizačných, resp. kadrových štruktúr. Mení sa skladba poľnohospodárskych povolání. Stúpa váha činností spojených s ovládaním, údržbou a opravami techniky, vznikajú a uplatňujú sa nové netradičné profesie. Základné povolania v rastlinnej a živočíšnej výrobe budú vyžadovať hlboké a univerzálne vedomosti nielen technického, ale i biologického charakteru, ako i širokú škálu pracovných návykov a zručností.

Budovanie novej, zložitejšej výrobnjej organizácie vyvoláva vzdalovanie vrcholových rozhodovacích miest hospodárskeho riadiaceho procesu priamemu výrobcovi, ktorého práca sa zameriava na ovládnutie presne vymedzenej stránky výrobného

alebo pracovného cyklu. Základný pracovník stráca takto možnosť mať prehľad o reprodukčnom procese v celom podniku, čo na druhej strane umocňuje potrebu špecializovaného, vysoko kvalifikovaného profesionálneho riadenia, ako vydelenej funkcie v rámci spoločenskej deľby práce.

Pôsobenie rozvoja výrobných síl, ako sme to už naznačili, má aj v poľnohospodárskom podniku dialektickú povahu. Ak na jednej strane sťažuje kontrolu jednotlivca nad výrobným a zhodnocovacím procesom ako celkom, na strane druhej zvyšuje význam a potrebu jeho iniciatívneho a aktívneho správania sa v konkrétnom pracovnom kolektíve. Zložitejšie pracovné nástroje vyžadujú intelektuálne bohatšiu činnosť s mnohými prvkami kvalifikovaného operatívneho rozhodovania priamo pri práci. Tým sa otvárajú nové možnosti pre obohacovanie výkonnej práce o prvky tvorivej duševnej činnosti a tak aj prekonávanie starej deľby práce. Vznikajú nové podmienky pre netradičné formy účasti pracujúcich na riadení v poľnohospodárstve, no obzvlášť v jednotných roľníckych družstvách.

Výraznejšie možno uplatňovať socialistický princíp hmotnej a morálnej zainteresovanosti s ohľadom na ekvivalent jednotky práce. Preto v oblasti odmeňovania popri jeho absolútnom raste pôjde aj o určité vyrovňovanie neodôvodnených rozdielov medzi jednotlivými profesnými skupinami, medzi podnikmi, sektormi a odvetviami.

Vyššia technická vybavenosť práce a zodpovedajúce formy jej organizácie vytvárajú predpoklady pre vylepšovanie ďalších pracovných podmienok. V súčasnosti za najvýznamnejšie možno pokladať dosiahnutie takej organizácie pracovných režimov, ktoré umožnia pravidelnejšie rozloženia práce v roku, pracovné smeny, striedanie a jeden až dva dni nerušeného pracovného voľna v týždni. Takto majú možnosť aj pracovníci v poľnohospodárstve čerpať dovolenky na zotavenie a využívať voľný čas pre naplnenie osobných i spoločenských potrieb a záujmov.

Aktuálnejšími ako kedykoľvek predtým sa stávajú niektoré otázky fyzického pracovného prostredia. Patrí sem napr. bezpečnosť práce, odstraňovanie zdraviu

škodlivých vplyvov a celkové zlepšenie zdravotníckej starostlivosti. V tejto súvislosti nemožno podceňovať ani sociálno-hygienické zariadenia, závodné stravovanie, úpravu ciest a okolia prevádzok, dopravu do a z práce i ďalšie faktory, ktoré sú v priemysle samozrejmosťou. Priamo naliehavými sa v podmienkach priemyselného poľnohospodárstva stávajú problémy širšieho životného prostredia, hoci ich nemôže všetky riešiť samo, pretože prerastajú podnikový rámec. Je to cieľavedomé rozmiestňovanie bytovej výstavby, budovanie predškolských zariadení a pionierskych táborov pre deti, siete služieb, kultúrnych, športových a rekreačných stánkov.

Pravda, tak ako technický rozvoj materiálnych výrobných faktorov nie je automatický a rovnomerný, ani sociálno-ekonomické stránky tohoto procesu sa nemôžu presadzovať samočinne, samovoľným pohybom a naraz v celom odvetví. Vyžadujú cieľavedomé riadenie, aby postupne viedli k potretiu historicky vzniknutých hraníc medzi priemyslom a poľnohospodárstvom.

Komplexnosť a tým aj zložitosť sociálnych súvislostí materiálno-technickej a organizačnej prestavby poľnohospodárstva vyžaduje, aby sa spolu s výrobnotechnickým a organizačno-riadiacim projektovaním vytvárali nových hospodárskych celkov projektovajúc aj vývoj ich sociálno-ekonomických systémov. V podstate tu ide o cieľavedomé formovanie naznačených faktorov, ktoré by mali vytvárať adekvátnejšie pracovné a životné podmienky pre plné uplatňovanie a ďalší rozvoj najdôležitejšej výrobnnej sily industrializujúceho sa poľnohospodárstva — človeka.

Niektoré prvé konkrétnejšie dôsledky integračných procesov na riadiace štruktúry poľnohospodárskych podnikov

Pravda, je povinnosťou aj vedeckovýskumnej základne, aby sa načrtnutých sociálnych tendencií spojených s uplatňovaním vedecko-technického pokroku v poľnohospodárstve postupne ujala v konkrétnejších a v praxi použiteľných metodických postupoch. Preto sa sociologické oddelenie Výskumného ústavu ekonomiky poľnohospodárstva a výživy v Bratislave

na základe potrieb a požiadaviek Ministerstva poľnohospodárstva a výživy Slovenskej socialistickej republiky (MPVž SSR) začalo zaoberať problémami plánovitého riadenia sociálnych procesov vyvolávaných štruktúrnou prestavbou poľnohospodárstva.

Začiatkom sedemdesiatych rokov sa skúmali sociálne dôsledky začínajúcich integračných procesov predovšetkým na profesionálne i samosprávne riadiace štruktúry zainteresovaných podnikov. Vo vzorke boli kooperácie bez vzniku právneho subjektu (kooperačné zariadenia — KZ), kooperácie so vznikom nového podniku (spoločné poľnohospodárske podniky — SPP) a novovzniklé zlúčené podniky (jednotné roľnícke družstvá — JRD a štátne majetky — ŠM).

Na základe vykonanej analýzy bolo možné dospieť k niektorým syntetickým poznatkom.

1. Štruktúra a činnosť volených kolektívnych orgánov družstiev podliehala zmenám v závislosti od organizačného typu koncentrovania výroby. Najväčšie zmeny nastali pri zlučovaní družstiev, kde sa väčšina funkcií najvyššieho orgánu — členskej schôdze — preniesla na zbor zástupcov. Tu ide v podstate o zmenu participatívnych vzťahov, keď sa z priamej prechádza na sprostredkovanú účasť na riadení celodružstevných záležitostí. Jedným z východísk je prenesenie priamej účasti do základných organizačných útvarov družstiev vo forme inštitútu „výrobných porád“, ktoré už zákon o poľnohospodárskom družstevníctve a nadväzujúce vzorové stanovky a organizačný poriadok medzitým aj normatívne zakotvili.

Predstavenstvá omladli, stali sa najmä vzdelaním kvalifikovanejšie, vstúpil do nich väčší podiel profesionálnych riadiacich pracovníkov, ale na ich činnosti bolo možné badať určité znaky formalizácie. Revízne komisie podobný vývoj nezaznamenávali a ich činnosť nezodpovedala potrebe riešiť novovznikajúce problémy. Naproti tomu stúpala činnosť sociálnych komisií, ktoré museli riešiť narastajúce aktuálne otázky.

V orgánoch členských družstiev, ktoré založili spoločné podniky, sa v tejto súvislosti zmeny nevyskytovali. Avšak novo-

utvárané kolektívne orgány kooperačných zariadení alebo spoločných podnikov sa štruktúrou značne odlišili od skladby týchto orgánov členských družstiev. Obsadili ich predvážne mladší a kvalifikovanejší profesionálni vedúci pracovníci zo zakladajúcich podnikov. Tým na seba prevzali ďalšie a nové úlohy, pretože popri výkone svojej pôvodnej profesionálnej činnosti sa súčasne stali aj predstaviteľmi záujmov svojich družstiev voči kooperácii. V spoločných podnikoch, ktorých pracovníci sú zamestnancami a ich účasť na riadení sa začala rozvíjať formami odborárskej práce, vznikla možnosť konfliktov medzi odborovým orgánom a orgánom „vlastníkov“ (kooperačnou radou kooperačného zariadenia alebo predstavenstvom spoločného podniku), pretože sa empiricky prejavovali ako predstavitelia dvoch „kolektívnych“ záujmov.

2. V počtoch pracovníkov sa vcelku javila klesajúca tendencia, ktorá súvisí s vyšším používaním výkonnejšej techniky a menším množstvom potrebnej živej práce, meranej počtom odpracovaných dní na 100 ha poľnohospodárskej pôdy. Racionalizačné procesy sa výraznejšie prejavili v bezprostrednej poľnohospodárskej výrobe. Oproti poklesu sezónnej a vôbec manuálnej práce v rastlinnej a živočíšnej výrobe sa zvýšila pracovná účasť stálych pracovníkov. Vzrástol počet traktoristov, šoférov, opravárov, resp. iných remeselníkov. Začali sa uplatňovať nové profesie priemyselného typu. To potvrdzuje prehĺbovanie profesionalizácie práce v poľnohospodárstve, ktorá vzhľadom na jej charakter, existujúcu techniku a technológiu vytvára lepšie možnosti pre uplatnenie predovšetkým mladších a kvalifikovanejších mužov. Znižovanie počtov sezónnych a aj menej kvalifikovaných stálych pracovníkov sa vo výrobe dotýkalo najmä dôchodcov a osobitne starších žien.

3. Socioprofesionálna štruktúra pracovných kolektívov sa menila nielen v dôsledku narastania kvalifikovanejšej a ubúdania pomocnej práce vo výrobe. Tendencia k relatívnemu zvyšovaniu sa prejavila v štruktúrach profesionálnych vedúcich a vzrástol počet aj pomocných pracovníkov v správe a riadení veľkých zlúčených podnikov, čo prirodzene zvyšovalo aj ich ná-

klady na túto činnosť. Popri mužoch nachádzajú tu svoje uplatnenie aj mladšie ženy. Avšak napriek objektívnemu a najmä kvalitatívnemu rastu tohoto aparátu sa zvyšovanie účinnosti profesionálnej riadiacej práce javí ako jeden z najzávažnejších problémov integračných procesov.

4. Vo všetkých skúmaných integračných typoch rástli priemerné ročné odmeny. Denné zárobky socioprofesionálnych skupín sa pritom do určitej miery zblížovali. Súviselo to s rýchlejšim rastom odmien manuálnych pracovníkov, ktorí sú v potrebnej miere naďalej nevyhnutní napriek celkovo lepšiemu technickému vybaveniu práce. Vcelku však možno konštatovať, že integračné a s nimi spojené racionalizačné procesy v sledovaných podnikoch posilňovali váhu a vplyv socioprofesionálnych skupín s vyššou kvalifikačnou úrovňou, čo je z hľadiska kvalitatívneho pretvárania ich kadrových štruktúr pozitívne.

5. Ekonomickú a širšiu spoločenskú efektívnosť činnosti novovzniklých, v porovnaní s pôvodnými jednotkami mladších i kvalifikovanejších riadiacich centier zlúčených podnikov v prvých rokoch ich práce oslabovali najmä tieto faktory:

- zachovávanie systému riadenia a organizácie práce zodpovedajúcich územno-výrobnej mnohoozvetvosti pôvodných družstiev, či jednotiek,
- nedocenenie chozrasčotnej väzby medzi odmenami a výsledkami práce jednotlivých hospodárskych stredísk, ktorú predtým ako samostatné jednotky mali,
- neujasnenosť vzťahov medzi samosprávu a profesionálnou sústavou riadenia v nových podmienkach,
- nedostatočné rešpektovanie nevyhnutnej deľby práce medzi líniovými a štábnymi pracovníkmi, či útvarmi v samostatnej sústave profesionálneho riadenia,
- nedostatočné zváženie a príprava riešenia sociálnych dôsledkov tak rozsiahlych organizačných zmien, aké zlučovanie poľnohospodárskych podnikov so sebou nesie.

6. Rozbor názorov volených funkcionárov a radových družstevníkov, či pracovníkov ukázal, že s existujúcimi formami riadenia, spočívajúcimi na princípoch družstevnej demokracie, sa vcelku stotožňujú. Kladne sa vyjadrili aj k preneseniu ťažiska bezprostrednej účasti na riadení a rozvíjania pracovnej iniciatívy do základných organizačných útvarov vo forme spomínaných výrobných porád. V týchto formách spoluúčasti vidia možnosť sebauplatnenia a riešenia svojich potrieb i záujmov. Analýza obsahu činnosti predstavenstiev skúmaných družstiev aj skutočne ukázala, že značná váha rozhodovania týchto orgánov sa presúvala na otázky, ktoré sa družstevníkov bezprostredne dotýkajú. Bolo to napr. zaraďovanie ľudí do práce a ich odmeňovanie, byty, rôzne formy výpomoci, problematika mládeže, žien a dôchodcov. V tomto smere je úloha volených družstevných orgánov zrejme nezastupiteľná a jej význam bude narastať.

7. Organizačné vzťahy sa v procese rozširovania a prehlbovania deľby práce stávajú zložitejšie štruktúrovanými a komplexnejšími, čo sa odrazilo aj v odpovediach profesionálnych vedúcich pracovníkov. Svoju funkčnú činnosť pocítovali ako sťaženejšiu, komplikovanejšiu a prinášajúcu nové problémy v kooperácii s ostatnými vedúcimi, ale aj vo vzťahu k podriadeným. Počas ušľachťovania nových organizačných vzťahov sa prejavovala neistota pri výkone povinností i naplňovaní práv, a to intenzívnejšie v zlúčených podnikoch ako kooperáciách. Uvádzali potrebu teoretickej prípravy v oblasti práce s ľuďmi.

8. Presun váhy zodpovednosti na profesionálne riadiace štruktúry ako v kooperačných zariadeniach a spoločných podnikoch, tak v zlúčených družstvách, viedol predsedov, či riaditeľov k sústavnému kolektívnemu posudzovaniu problémov so svojimi líniovými riadiacimi pracovníkmi i štabnými špecialistami. Táto objektívna potreba riadiacej praxe v nových podmienkach už našla svoje uplatnenie vo vyššie spomínaných normách JRD v podobe „hospodárskeho vedenia“ ako profesionálneho kolektívneho poradného orgánu predsedu družstva.

9. Naznačené problémy sa prejavili aj pri analýze podmienok a pokuse o pro-

jekt riešenia niektorých sociálno-ekonomických otázok budovania experimentálnych komplexných kooperačných združení (KKZ) v kooperačných obvodoch (KO) okresov Spišská Nová Ves, Liptovský Mikuláš a Galanta v rozsahu 15—30 tisíc ha poľnohospodárskej pôdy a teritória 12—23 podnikov, resp. obcí. Do popredia výrazne vystúpili predovšetkým kvantitatívno-kvalitatívne problémy pracovných síl. Tohoto času ide v jednotlivých obvodoch o 2500 až 5000 pracovníkov. Ich počet by mal vo výhľade 15 rokov klesnúť o 40 %, a to v súlade s novými koncentrovanými a špecializovanými výrobnými jednotkami a ich technologickou vybavenosťou. Okrem týchto činiteľov vstupujú tu do procesu tvorby vývoja nových pracovných kolektívov demografické ukazovatele, požiadavky na profese, ich kvalifikáciu, praktický zácvik a podobne. Naďalej ostáva vážnym problémom sezónnosť, stála práca, viacprofesijnosť a v týchto súvislostiach vypuklejšie narastajúce sociálne podmienky práce žien, mládeže a dôchodcov.

Ďalej sa tu ako náročné otázky objavujú byty, doprava a s rozmiestňovaním výroby spojené budovanie perspektívnych sídlisk, vrátane ich vybavenosti infraštruktúrou a podobne. Ukazuje sa, že výrobnoshtruktúrne zmeny tohoto typu nie je správne robiť len rezortne, izolovane od perspektívnej koncepcie budovania vidieckych sídlisk, ich urbanizácie a naopak.

Tieto a ďalšie problémy prerastajú rámec poľnohospodárskeho podniku, ale neoslobodzujú ho od podielu jeho spoluzodpovednosti za komplexné riešenie nadhodnených otázok, napr. na báze národných výborov a v spolupráci s ostatnými zainteresovanými inštitúciami a zložkami.

Zo sociálno-psychologického hľadiska možno celkove uviesť, že stupeň akceptácie integračných procesov v poľnohospodárstve, pochopenie nevyhnutnosti jeho organizačnej prestavby a rýchlu adaptáciu na nové podmienky podmieňuje socioprofesionálna charakteristika (vek, vzdelanie, pracovné miesto), účasť na príprave a vykonávaní zmien a možnosť zlepšiť postavenie i ocenenie práce zainteresovaných ľudí. Najväčšiu šancu tu teda majú politicky i odborne vysokokvalifikovaní pra-

covníci s dostatočnými skúsenosťami v riadení poľnohospodárskych podnikov. Ich výberu a príprave prikladajú príslušné stranícke dokumenty opodstatnene najväčšiu váhu. Od nich môžu nielen očakávať, ale i žiadať, aby ďalšiu koncentráciu a špecializáciu poľnohospodárskej výroby formami kooperácie a integrácie podnikov pochopili, presadzovali a riadili ako komplexný, organizačne podmienený technicko-technologický, ekonomický a sociálny, jedným slovom spoločenský proces.

V tomto smere im prichádza na pomoc budúce sociálno—ekonomické plánovanie. Jeho metodické základy sa začali kláť v terajších komplexných programoch starostlivosti o pracovníkov, ktoré vo väzbe na hospodársky päťročný plán (5RP) 1976 až 1980 majú vládou a ministerstvom uložené zostaviť a každoročne v súlade s vykonávacím plánom spresňovať všetky organizácie rezortu poľnohospodárstva a výživy. Výskumný ústav ekonomiky poľnohospodárstva a výživy v Bratislave sa na základe požiadavky Ministerstva poľnohospodárstva a výživy Slovenskej socialistickej republiky i federálnych orgánov bude naďalej zaoberať metodickým prehlbovaním tejto činnosti. V rokoch šiestej päťročnice bude vo vybraných podnikoch v spolupráci s Vysokou školou poľnohospodárskou v Nitre overovať účinnosť experimentálnej metodiky zostavovania plánov sociálno-ekonomického vývoja, ktoré by mali po roku 1980 vypracovávať všetky organizácie.

Vo svojej podstate ide o prehlbovanie plánovitého riadenia reprodukčného procesu organizácií rezortu vrátane jeho sociálnej stránky. Tento kvalitatívne vyšší stupeň riadiacej práce v ponímaní jej komplexnej racionalizácie si vyžaduje čo najefektívnejšie uplatňovanie vedecko-technického pokroku v poľnohospodársko-potravinárskom komplexe.

Vyššie naznačené zistené sociálne dôsledky nastúpených integračných procesov ich cieľavedomé riadenie a tým aj zamedzenie živelného pôsobenia len aktualizujú a podčiarkujú. Dokladom toho sú skromné skúsenosti získané pri prvých pokusoch o plánovité riadenie sociálnych procesov vo veľkom zlúčenom družstve a pri vypracovávaní projektov budovania

experimentálnych veľkopriestorových kooperácií v kooperčných obvodoch.

Plán sociálno-ekonomického rozvoja ako nástroj riadenia sociálnych procesov

Sociálne plánovanie vo všeobecnej rovine i v aplikovaných podobách sa začína u nás uplatňovať na základe rozvíjania jeho teórie i praxe v Sovietskom zväze. Teoreticko-metodologickým východiskom sovietskych prameňov sú dosiaľ neprekonané poučky klasikov marxizmu-leninizmu o tom, že pre dosiahnutie méty spoločnosti je nevyhnutné komplexné sociálno-ekonomické plánovanie a jeho sústavné zdokonaľovanie.

Pokiaľ ide o samotný priemysel alebo poľnohospodárstvo, z literárnych prameňov sú známe plány sociálneho rozvoja niektorých fabrík a kolchozov, prípadne rajónov ich alokácie. Majú poväčšine nasledujúce obsahové členenie:

- Prvá časť charakterizuje podnik a rozoberá zlepšenie sociálnej skladby jeho kolektívov. Analýza i plán sa zameriavajú na demografické zloženie pracovníkov, skladbu podľa profesionálnych skupín, vzdelania, praxe a iných ukazovateľov sociálnej štruktúry.
- Druhá časť sa zaoberá pracovnými podmienkami. Vidí ich obyčajne v rôznych opatreniach na zlepšenie bezpečnosti a ochrany zdravia pri práci, ale aj v usmerňovaní sociálno-psychologických vzťahov vo vnútropodnikových útvaroch a celopodnikovom kolektíve.
- Tretia časť obsahuje otázky zdokonaľovania odmeňovania a zlepšovania pracovného prostredia i životných podmienok pracovníkov. Zahrňuje oblasť hmotnej i morálnej motivácie, bytovú politiku a vybavenosť službami i zariadeniami pre kultúru, šport a rekreáciu.
- Štvrtá časť plánuje komplexnú odbornú a politickú výchovu osobnosti a rozvoj spoločenskej aktivity pracujúcich formami doškolovania, zlepšovateľstva, novátorstva, socialistického súťaženia a inými formami aktivity.

Objektom i subjektom sociálneho plánovania sú v danom prípade pracovné kolektívy a človek ako osobnosť žijúca v sú-

stave podnikových i mimopodnikových sociálnych skupín a ich vzťahov. Ide o to, aby starostlivosť o človeka a jeho rozvoj bola v strede pozornosti nielen celospoločenských riadiacich orgánov, ale aby sa prehlbovala a konkretizovala aj vo výrobných organizáciách, resp. sídliskových aglomeráciách.

Z uvedenej stručnej charakteristiky vyplýva, že predmetom a obsahom sociálneho plánovania v oblasti materiálnej výroby je *cieľavedomé riadenie sociálnych procesov* v podnikových kolektívoch. Spočíva v systematickom poznávaní a plánovitom usmerňovaní zmien spoločenského postavenia človeka vo výrobe, uspokojovaní materiálnych a duchovných potrieb sociálnych skupín i jednotlivcov, všestranom rozvoji ich osobnosti v súlade s vývojom charakteru a podmienok práce na základe vedecko-technického pokroku.

Cieľom plánovitého riadenia podnikových sociálnych procesov je teda *formovanie pracovného kolektívu v súlade s rozvojom výroby a ekonomiky podniku ako aj politickým, hospodárskym a kultúrnym rozvojom spoločnosti*.

Na základe načrtnutej teoretickej orientácie a stanoveného cieľa bolo možné pristúpiť k vypracovaniu „Plánu sociálno-ekonomického rozvoja JRD Auróra Dvory nad Žitavou na roky 1976—1980“. Je to jedna zo spomenutých vybraných experimentujúcich organizácií pre overovanie metodiky podnikového sociálneho plánovania. Predstavuje veľký zlučený, 5600-hektárový podnik družstevného sektoru. Na tomto mieste nie je možné rozvádzať danú problematiku podrobnejšie. Samotná štruktúra plánu však demonštruje väzbu medzi zmenami vo výrobe, ekonomike, organizácii a podnikovej sociálnej politike. Snaží sa cieľavedome riešiť sociálno-ekonomickú problematiku ďalšieho vývoja veľkého zlučeného družstva. Tým sa tento dokument stáva jedným z nástrojov komplexného riadenia celého reprodukčného procesu, vrátane jeho sociálnej stránky.

Metodické zásady zostavovania podnikových sociálno-ekonomických plánov

Základným metodologickým východiskom vypracúvania uvedeného plánu sa stala

cieľová funkcia družstva ako relatívne samostatného sociálneho systému socialistickej spoločnosti, ktorý má tieto podsystemy fungujúce závisle na sebe: výrobnotechnický, ekonomický, organizačný a sociálny. Preto tak v analytickej, ako aj v syntetickej časti, prípadne vo vlastnom pláne sú vo vzájomných väzbách výrobnotechnická, ekonomická, organizačno-riadiaca a sociálna stránka reprodukčného procesu družstva v ich komplexnom pôsobení.

Formovanie sociálnej štruktúry pracovného kolektívu, jeho hmotná a morálna zainteresovanosť, rozvíjanie tvorivej iniciatívy a pracovnej aktivity, ďalšie vzdelávanie a výchova, programovité zlepšenie podmienok práce a života v ich špecifické mnohorakosti sa nemôže reálne plánovať a neskôr organizačne, materiálno, finančne a technicky zabezpečovať bez väzby na výrobnú štruktúru, technologické zmeny, procesy tvorby a rozdeľovania, ako aj na celkové plánovité riadenie reprodukčného procesu podniku. V naznačených vzájomných väzbách sa skrývajú kritéria, možnosti, potreby a ukazovatele i konkrétneho sociálneho plánu podniku.

Z vlastných metód a techník zostavovania plánu sa použili:

- analýza objektívneho vývoja ekonomiky i sociálneho života družstva a extrapolácia vývinových trendov na základe tohto komplexného rozboru minulosti i súčasnosti, doplneného o plánované technologické zmeny vo výrobe, prinášajúce určité požiadavky nielen na riadenie organizácie práce, ale celej sociálno-ekonomickej politiky podniku,
- pozorovanie (observácia) a konfrontácie sociálno-ekonomických faktorov so zámermi vedenia družstva,
- zisťovanie postojov (explorácia) na základe riadených rozhovorov dotazníkovou technikou so všetkými stálymi pracovníkmi,
- teamová medzidisciplinárna spolupráca na základe súčasného prepojenia: veda — výskum — nadpodniková riadiaca prax (centrálne i stredné články) — riadiaca sústava pri aktívnej celopodnikovej súčinnosti.

Zvolené metodologické východisko, metódy a techniky vyplynuli z kritéria čo

najväčšej reálnosti a naplnenia plánu sociálneho rozvoja kolektívu družstva. Ide o to, aby sa tento plán stal organickou súčasťou plánu technického a ekonomického rozvoja podniku. Teda ako iné spomenuté plány nemá mať len doplňujúcu, ale predovšetkým aktívnu mobilizujúcu funkciu.

Plán je napriek strednodobému, päťročnému dosahu v podstate rámcový. Jeho uskutočňovanie predpokladá každoročnú konkretizáciu vo výrobo-finančných plánoch družstva. Inak by sa mohol stať formálnym. Musí byť záležitosťou vedenia družstva a všetkých družstevníkov, tak ako plán výroby a stanovených hospodárskych výsledkov.

Vypracúvanie sociálneho plánu podniku nemôže byť iba záležitosťou vedy alebo nadpodnikovej praxe riadenia. Okrem toho ho nemôžu uskutočňovať len ekonómovia, kádri pracovníci, psychológovia alebo len sociológovia. Už prvé skúsenosti ukazujú, že popri nevyhnutnom spojení vedy s praxou má bezprostredné požiadavky aj na medziprofesionálny a z hľadiska článkov riadenia kolektívny a koordinovaný prístup. Tieto požiadavky sa tak zo strany družstva, ako aj nadpodnikových orgánov, najmä MPVŽ SSR a FMZVŽ, Zväzu družstevných roľníkov a vedecko-výskumnej základne v podstate splnili. Príkladom môže byť, že vedenie družstva nenechalo v tejto náročnej práci osamoteného vedúceho kádrovopersonálneho útvaru. Uvedomilo si, že na tohto špecialistu nemôže preniesť práce, ktoré sú súčasťou riadiacej činnosti ostatných odborníkov a v kompetencii volených kolektívnych orgánov. Po prijatí plánu predstavenstvom a členskou schôdzou je vedúci kádrovopersonálneho útvaru (KPÚ) jeho gestorom k predsedovi, ale zodpovednosť za jednotlivé sociálne opatrenia, tak ako v prípade hospodárskeho plánu, majú vedúci podľa ich príslušnosti. Preto bolo v danom prípade správne, osvedčilo sa a platí pre ostatné podniky, keď sa všetkých prípravných prác za svoje zverené funkcie, funkčné miesta, prípadne pracovné úseky iniciatívne zúčastnili: predseda, hlavný ekonóm a hlavný inžinier so svojimi podriadenými vedúcimi pracovníkmi a štábmí, pričom neboli pasívni ani radoví družstevníci.

Takto sa predmetný plán stáva súčasťou práce celej riadiacej sústavy družstva a jeho členov. Jeho plnenie, kontrola a celkové zabezpečovanie sa bude uskutočňovať vždy ako súčasť hospodárskeho alebo výrobo-finančného plánu.

Stručná charakteristika „Plánu sociálno-ekonomického rozvoja JRD Auróra Dvory nad Žitavou na roky 1976—1980“

V nadväznosti na uvedené metodické zásady je podstatnou črtou experimentálneho „Plánu sociálno-ekonomického rozvoja JRD Auróra Dvory nad Žitavou na roky 1976—1980“ väzba uvažovaných zmien v počtoch, profesiách, kvalifikácii, obmene a vzdelávaní pracovníkov, v podmienkach ich práce a života, na plánovitý rozvoj ukazovateľov investičnej politiky, vývoj štruktúry výroby a jej technológií, rast produktivity práce, prestavbu územnej na odvetvovú organizáciu a nepriameho na priame riadenie. Vo svojej podstate vychádza metodicky z prác sovietskych autorov, najmä D. A. Kerimova, a študijných pomôcok, ktoré publikoval Československý výskumný ústav práce. Nemohol ešte obšiahnuť metodiku FMPSV ČSSR, pretože sa zostavoval pred jej výjdením. Odráža pokus o čo najkonkrétnejšiu aplikáciu všeobecných poznatkov na uvedené družstvo. Usiluje sa o organickú nadväznosť na strednodobý plán technicko-ekonomického rozvoja, na zamýšľané zmeny v organizácii a riadení podniku. Tento nástroj komplexného spoločenského riadenia ďalšieho vývoja tohoto veľkého zlúčeného družstva sa v súvislosti s jeho funkciou v daných podmienkach člení na nasledujúcich osem kapitol:

- Plán rozvoja výroby, ekonomiky, organizácie a riadenia,
- Formovanie sociálnej štruktúry pracovného kolektívu,
- Prehľbovanie pracovnej účasti, hmotnej a morálnej zainteresovanosti družstevníkov a ich účasti na riadení,
- Zlepšovanie pracovných podmienok a pracovného prostredia,
- Zlepšovanie životných podmienok a životného prostredia,
- Rozvoj aktivít v mimopracovnom a voľnom čase,

- Potreba plánovaných finančných prostriedkov,
- Politicko-organizačné opatrenia na zabezpečenie splnenia plánu.

Nie je možné podrobne sa zaoberať jednotlivými kapitolami. Obsah jednej z najdôležitejších častí o preformovaní sociálnej štruktúry pracovného kolektívu nám však môžu naznačiť jej podkapitoly:

- Plán vývoja štruktúry kolektívu podľa pohlavia a veku,
- Plán potreby a prijímania pracovníkov v základných robotníckych profesiách a ich príprava podľa učebných odborov,
- Plán odbornej výchovy a zaškoľovania pracovníkov.

Táto časť plánu napr. osobitne ráta s výberom a prípravou novoformovaných kompletných pracovných kolektívov pre novú päťtisícovú farmu ošípaných a veľkokapacitnú farmu pre 1200 kusov kráv s modernými technológiami. Podobne zohľadňuje osobitne ďalšie štrukturálne a technicko-technologické zámery družstva v šiestej päťročnici.

Vcelku táto časť plánu ráta s 2,5 % ročným poklesom počtu trvalých pracovníkov pri rýchlejšom úbytku žien (4,6 %) a pomalšom mužov (1,3 %). Má sa zvýšiť podiel mladších a stredných vekových kategórií. V profesijnej štruktúre sa plánuje znížiť podiel „ostatných pracovníkov rastlinnej výroby“ zo 40 % na 25 % pri súčasnom raste traktoristov, šoférov a opravárov, údržbárov, resp. pracovníkov dielni.

V skupine pracovníkov robotníckych povolání má byť v roku 1980 štvrtina (25 %) plne kvalifikovaných.

Počet technicko-hospodárskych pracovníkov sa má zvýšiť relatívne, a to vzhľadom na pokles celkového počtu družstevníkov. Ráta sa so znížením potreby líniových vedúcich na stupni skupinára a podobne.

Obdobné čiastkové plány vytvárajú obsah aj ostatných uvedených kapitol. Napr. plán zdokonaľovania pracovných podmienok sa zaoberá pracovnými režimami a pracovným časom, dopravou do a z práce, bezpečnosťou práce a ochranou zdravia,

budovaním sociálnych a hygienických zariadení, spoločným stravovaním a zlepšovaním pracovného prostredia. Plán zdokonaľovania životných podmienok obsahuje bytovú výstavbu a zámery spolubudovania ďalších zariadení infraštruktúry v spolupráci s miestnym národným výborom (MNV) a ďalšími zainteresovanými organizáciami alebo inštitúciami.

V jednotlivých rokoch šiestej päťročnice plánuje družstvo, popri takmer 138 miliónoch investícií, zo svojich prostriedkov spolu vynaložiť na

V tisícoch Kčs

— zlepšenie pracovných podmienok a pracovného prostredia	853
— dopravu do práce a spoločné stravovanie	2998
— fond kultúrnych a sociálnych potrieb (FKSP)	3447
— výstavbu bytov	6400

Konkrétne ide napr. o sociálne zariadenia pre pracovníkov rastlinnej výroby, predovšetkým o hygienické buňky pre traktoristov. Na programe je tiež riešenie škodlivých vplyvov pracovného prostredia, najmä odsávanie plynov z nabíjárne akumulátorov a z kováčskej dielne. Dorieši sa spoločné stravovanie vybudovaním komplexu podnikovej kuchyne a jedálne. Strava sa bude rozvážať na jednotlivé vzdialenejšie pracoviská. Čerpanie FKSP sa z oblasti tradičných podnikových zájazdov rozšíri aj na oblasť mladých družstevníkov-zväzákov, dôchodcov a podobne.

Spolu tieto prostriedky predstavujú takmer 20 miliónov korún a vedenie družstva chce ich hodnotu v plánovaných zámeroch ešte zvýšiť rozvíjaním tvorivej iniciatívy a pracovnej aktivity družstevníkov pri naplňovaní svojho plánu sociálno-ekonomického rozvoja v rokoch 1976—1980. Toto svoje úsilie podložilo politicko-organizačnými opatreniami na zabezpečenie uskutočnenia plánu. Na ich základe sa tento dokument má stať spolu s hospodárskym plánom nástrojom riadenia celého reprodukčného procesu, spresňovaného, kontrolovaného a vyhodnocovaného spolu s každoročnými výrobo-finančnými plánmi družstva.

Projekty technických, ekonomických a organizačných zmien vo veľkopriestorovej kooperácii vedú k prestavbe výrobnjej štruktúry a jej technológii, ku koncentrácii a špecializácii, zvýšeniu produktivity práce, výroby a jej efektívnosti. Bolo by však neodpušiteľnou chybou v danom prípade zabúdať, že nejde len o kooperáciu a postupnú integráciu vo výrobe, ale súčasne aj o štrukturálne pretváranie a novú integráciu pracovných kolektívov, vrátane podmienok ich práce a života.

Novobudované pracovné kolektívy budú môcť plniť svoje špeciálne výrobné úlohy len za predpokladu, že sa ich socioprofesionálna štruktúra bude cieľavedome preformovávať v súlade s plánmi rozvoja kooperácie. Sociálny rozvoj členských podnikových kolektívov v súvislosti so záväzkami, ktoré prijali, prestáva byť len ich vlastnou vnútornou záležitosťou a stáva sa nevyhnutne aj otázkou celej kooperácie, jej riadiacich orgánov, funkcionárov a pracovníkov. Pre riešenie týchto otázok v rámci kooperačného obvodu (KO) má základný význam vymedzenie kompetencie a zodpovednosti medzi orgánmi kooperácie a riadiacimi útvarmi kooperujúcich podnikov.

Napriek tomu, že vládne a rezortné opatrenia ukladajú zodpovednosť za riešenie sociálnych problémov jednotlivým podnikom, nič nebráni tomu, aby sa otázky súvisiace so sociálno-ekonomickým rozvojom celej kooperácie riešili koordinovane, a to tak, že kooperujúce podniky delegujú časť svojej kompetencie na spoločný riadiaci orgán kooperácie, kooperačnú radu a jej výkonné zložky.

V nadväznosti na kadrové, organizačné a metodické zabezpečenie zostavovania, kontroly a vyhodnocovania „komplexných programov starostlivosti organizácií o pracovníkov na roky 1976—1980“ je nevyhnutné v zmysle záväzných rezortných pokynov tvoriť konať aj na úrovni kooperácie. Pre praktické riešenie sa žiada vytvoriť pri kooperačnej rade komisiu pre sociálno-ekonomické plánovanie. Tento pomocný orgán kooperačnej rady má pomôcť usmerňovať a riešiť sociálnu politiku

v rámci komplexných programov v rozsahu potrieb a vývoja celého kooperačného obvodu. V rámci navrhovanej komisie treba zriadiť pracovné skupiny pre jednotlivé okruhy problémov. Žiada sa, aby výkonným orgánom komisie bol profesionálny pracovník, jej členmi tajomníci riadiacich skupín pre komplexné programy z členských podnikov.

Komisia KR pre sociálno-ekonomické plánovanie by mala mať právo prizývať rôznych špecialistov ako expertov z jednotlivých členských organizácií (i iných) a zaraďovať ich do pracovných skupín, ktoré vedú jej poverení členovia. Komisia si volí zo svojho streda predsedu a podpredsedu. Do funkcií ich schvaľuje kooperačná rada. Jej návrhy nadobúdajú záväznosť pre členské organizácie po schválení kooperačnou radou.

V zmysle vyššie uvedeného návrhu teda kooperačná rada pomocou komisie a jej pracovných skupín, resp. profesionálnych pracovníkov, koordinuje nielen materiálno-technické a organizačné zmeny, investičný rozvoj, ale vo väzbe na perspektívny program musí súčasne, ako vzájomne sa podmieňujúci celok, prebudovávať aj celý sociálno-ekonomický systém členských podnikov kooperačného obvodu na základe projektu tak, aby bol v súlade s plánom rozvoja koncentrovanej a špecializovanej výroby i ekonomiky kooperácie.

Nie je možné ani účelné, aby orgány kooperačného obvodu prevzali koordináciu celého programu komplexnej starostlivosti o pracujúcich v jednotlivých podnikoch. V prvej fáze svojej činnosti by sa mali orientovať na problémy, ktoré majú kľúčový význam pre cieľavedomé ujednotenie dlhodobej sociálnej politiky v záujme postupného pretvárania celého sociálneho systému kooperácie.

Prvým krokom pre koncipovanie jednotného programu sociálnej politiky organizácií kooperačného obvodu musí byť komplexná analýza súčasnej sociálnej štruktúry a starostlivosti o pracovníkov. Analýzu v súvislosti so svojimi komplexnými programami musia vypracovať podľa jednotnej metodiky členské podniky kooperácie. Úlohou kooperačných orgánov pri vypracovávaní sociálnych analýz bude predovšetkým metodické usmerňovanie činnosti

podnikových riadiacich skupín pre komplexný program a organizovanie odbornej pomoci. Základňu metodického postupu tvorí pokyn vlády a rezortné opatrenie pre zostavenie komplexných programov starostlivosti organizácií poľnohospodárstva a výživy o svojich pracovníkov na roky 1976–1980.

Kooperačné orgány by sa mali v prvej fáze rozvoja kooperačnej činnosti v oblasti sociálnej politiky sústrediť predovšetkým na nasledujúce otázky:

- vypracovanie jednotných zásad pre rozbor súčasnej demografickej, kvalifikačnej a profesionálnej štruktúry pracovníkov členských organizácií,
- zabezpečenie jednotnej evidencie pracovníkov vo všetkých členských organizáciach,
- vypracovanie postupu pre plánovanie budúcej potreby pracovníkov v súlade s výrobo-štruktúrálnymi zmenami, technológiami práce v kooperácii podľa profesionálnych, kvalifikačných a demografických charakteristík,
- pre novovzniklé špecializované výrobné jednotky vypracovať analýzu i plány tvorby ich riadiacich štruktúr,
- na základe analýzy súčasnej kádrovej situácie a perspektívnej potreby usmerňovať vývoj sociálnych štruktúr vo všetkých členských podnikoch kooperačného obvodu, a to najmä pokiaľ ide o získanie nových pracovníkov, nábor a výchovu učňov podľa socio-profesionálnych znakov a zvyšovanie, prípadne zmeny ich kvalifikácie,
- organizovať spoločný postup a zabezpečovať jednotnú inštitucionálnu formu zvyšovania kvalifikácie pracovníkov členských organizácií,
- riešiť koncepciu bytovej výstavby, hlavne jej územné rozmiestnenie tak, aby bola v súlade s perspektívnym rozmiestnením pracovníkov kooperačného obvodu,
- organizovať združovanie prostriedkov na vybudovanie spoločných sociálnych, rekreačných a kultúrnych zariadení z hľadiska perspektívnych potrieb,
- schvaľovať investičné zábery v oblasti komplexnej starostlivosti o pracujúcich.

Aktuálnych sociálnych problémov, ktoré bude treba koncepčne riešiť v spolupráci s členskými podnikmi na úrovni kooperačnej rady, bude zrejme viac a postupne budú narastať. Preto je potrebné budovanie kooperácie aj v oblasti sociálnej politiky neustále sledovať a metodicky, obsahovo i organizačne v jej riadiacej sústave doplňovať.

Záver

Načrtnutím sociálno-ekonomickej problematiky spojennej s integračnými procesmi v československom socialistickom poľnohospodárstve, jej metodologicko-metodických otázok a ich konkrétneho riešenia na príklade experimentu sme sa snažili poukázať na nevyhnutnosť a aj možnosť komplexného plánovitého riešenia sociálnych procesov vyvolávaných ďalšou štruktúrnou prestavbou tohoto odvetvia. Vedú nás k tomu postuláty efektívnosti podmienujúce naplnenie *Smernice pre hospodársky a sociálny rozvoj ČSSR v rokoch 1976 až 1980* a uskutočnenie ostatných záverov XV. zjazdu Komunistickej strany Československa.

Rozvíjanie a uplatňovanie vedeckotechnického pokroku v záujme stanovených sociálno-ekonomických cieľov ďalšieho rozvoja vyspelej socialistickej spoločnosti nie je možné dosiahnuť bez ľudí. Nevyhnutné je však súčasne rešpektovať, že tento proces môžu úspešne v záujme seba samých zvládnuť len ľudia politicky a odborne pripravení, organizačne systémovo začlenení a angažované konajúci na princípoch hmotnej i morálnej, konkrétnej a perspektívnej motivácie, s adekvátne vytváranými pracovnými a životnými podmienkami v komplexne pochopenom riadiacom procese.

Je v silách nielen nadpodnikovej, ale i podnikovej riadiacej sústavy poľnohospodársko-potravinárskeho komplexu, aby v tomto smere svoju prácu ďalej prehľbovala. Na pomoc jej prichádza aj rozvíjajúce sa aplikované sociálno-ekonomické plánovanie, ktoré sa do konkrétnej funkčnej podoby nástroja riadenia môže dostať len tvorivým prepojením vedy, výskumu, riadiacej praxe a výroby.

Literatúra

- Afanasjev, V. G.: *Socialnoje planirovanije i upravlenie*. In: Teoretičeskije problemy social'nogo upravlenija. Vypusk 2. Moskva 1968.
- Autorenkollektiv: *Die Gestaltung der Arbeits- und Lebensbedingungen der Genossenschaftsbauern und Arbeiter der volkseigenen Betriebe der Landwirtschaft der DDR*. Leipzig, Agra-Buch 1973.
- Jelmejejev, V. J.: *Problemy social'nogo planirovanija*. Leningrad, Lenizdat 1973.
- Jiříčka, M.: *Sociální plánování v zemědělských podnicích*. In: Sociologie a historie zemědělství, 10, 1974, č. 1, s. 4–12.
- Kerimov, D. A. a kol.: *Metodika plánování sociálního rozvoje kolektivu průmyslového podniku*. Praha, Práce 1973.
- Kogan, L. M.: *Socialnoje planirovanije: rabota, obrazovanie, byt*. Moskva, Politizdat 1970.
- Kohout, J.: *Plánování sociálního rozvoje kolektivu – současná teorie a praxe v ČSSR*. In: Sociologický časopis, 9, 1973, č. 6.
- Kutta, F.: *Problémy řízení sociálních procesů*. In: Hospodářské noviny, 18, 1975, č. 1, s. 3.
- Ladensack, K.: *Některé problémy zdokonalování řízení a plánování sociálních procesů v podnicích NDR*. (Překlad) In: Informátor ČSVÚPSV, 4, 1974, č. 1.
- Metodika plánování sociálního rozvoje podnikových kolektivů v průmyslových podnicích. In: Výskumné práce, 26, rad A, Bratislava, ČSVÚPSV 1975.
- Mihalik, J.: *Plánovanie sociálneho rozvoja*. Bratislava, Práca 1974.

Резюме

Сагара Д., Блаас Г.: Функция социально-экономического планирования в процессах интеграции чехословацкого социалистического сельского хозяйства и его методические основы

Чехословацкое сельское хозяйство вступает в настоящее время в новый этап своей перестройки в отрасль промышленного типа. В основе этого процесса лежат изменения в материальных производительных силах, которые вызывают потребность в их новой организации, приводят к росту концентрации и специализации производства, углубляют разделение труда.

Параллельно техническому и технико-экономическому развитию сельского хозяйства укрепляются и социалистические производственные отношения. Происходит выравнивание социальных условий труда и жизни между городом и деревней, продолжается процесс сближения рабочего класса с крестьянством.

Техническое оснащение труда в сельском хозяйстве и применение научно-технических открытий на производстве вызывает рост ква-

лификации работников. Растет доля умственного труда и снижается доля физического труда. Возрастает культурный уровень работников сельского хозяйства, а вместе с тем повышаются и требования к условиям труда, прежде всего к непосредственным условиям на рабочем месте, а затем и к общественно оправданному количеству свободного времени. Так как техническое развитие, непосредственно связанное с возможностями капиталовложений в народное хозяйство, протекает неравномерно в зависимости от специфики отдельных отраслей сельского хозяйства, временно возникают и различия в характере труда и условиях труда отдельных трудовых коллективов и лиц. На практике эти различия в большинстве случаев совпадают с дифференциацией по демографическим, профессиональным и квалификационным признакам.

Изменения в концентрации производства создают, в частности в сельскохозяйственных кооперативах, и новые условия для участия трудящихся в управлении.

Целенаправленное управление социальными процессами в сельском хозяйстве и в коллективах работников сельского хозяйства становится необходимой частью управления на всех уровнях. Целью этого управления является формирование коллектива в соответствии с требованиями развития производства, экономики производства, а также с политическим, культурным и экономическим развитием всего общества. Средством этого управления становится план социально-экономического развития коллектива работников предприятия. За последние два года был разработан целый ряд экспериментальных планов социального развития сельскохозяйственных предприятий.

Структура плана, методические принципы и опыт, накопленный в ходе его осуществления в ЕСХК «Аврора» в селе Дворы над Житавой (район Нове Замки), приводятся в статье.

Более широкое применение кооперирования сельскохозяйственных предприятий в ходе развития концентрации производства вызвало проекты т. наз. крупномасштабной кооперации. Эти проекты необходимо дополнить квалифицированным решением проблем человеческого фактора и в институциональном порядке ввести некоторые функции социального управления в руководящие органы кооперации.

Summary

Sagara D. – Blaas G.: Function of Socio-economic Planning in the Integration Processes of Czechoslovak Socialist Agriculture and Its Methodological Principles

In our time, Czechoslovak agriculture has reached a new stage in the process of its gradual reconstruction into a branch of an industrial type. It is based on qualitative changes in the material productive forces necessitating the application of new principles in their organization and leading to an

increased concentration and specialization of production as well as to an intensification of the social division of labour.

Hand in hand with the technological and technico-economic development, socialist production relations are gaining ground in agriculture. Social conditions of work and life in towns and villages reveal a levelling tendency, the homogenization of cooperative farmers and the working class is making further progress.

The technological equipment of work in agriculture and the application of scientific and technological findings in production are calling forth an increase in the workers' qualification level. The proportion of brainwork is rising at the cost of physical labour. The cultural level of persons working in agriculture is increasing together with the claims on adequate working conditions — in particular on the working environment and the socially adequate amount of leisure. Due to the fact that the pace of technological development — which is in close connection with the investment possibilities available in economy — is far from even in all the sectors of agricultural production, temporary differences tend to arise in the character of work and in the working conditions of working collectives and individuals which, to a considerable extent, coincide in practice with the differentiation according to demographic, professional and qualification characteristics.

New conditions for the participation of workers in management are brought forth by changes in the concentration of production; this applies particularly to cooperatives.

A purposeful control of social processes taking place in agriculture and in collectives of agricultural producers is becoming a constituent part of management on all levels. Its aim is the formation of the working collective in harmony with the development of production and of enterprise economy, as well as with the political, economic and cultural development of society. The socio-economic development plan of the working collective of the enterprise is an instrument of this control. In the course of the past two years, a great number of experimental social-development plans concerned with agricultural enterprises has been worked out. The structure, methodological principles and experience gained in realizing a similar plan in the Uniform Agricultural Cooperative „Aurora“ (Dvory nad Žitavou, District of Nové Zámky) are subjected to discussion.

A more intensive cooperation among agricultural enterprises in the development of production concentration has given rise to projects of so-called large-scale cooperations. These projects must be made to contain qualified solutions of problems relating to the human factor, and some social-control functions performed by management organs of the cooperation have to be institutionalized.

O jednom možném přístupu k analýze sociálních rozdílů (diferenciací)

Součástí sociologického studia sociální struktury je problematika sociálních rozdílů, diferenciací. „Sociální strukturou rozumíme dělení společnosti na skupiny a jejich vzájemné vztahy“ píše M. N. Rutkevič¹.

V tomto stručném vyjádření je shrnuta společná podstata mnohých přístupů k problematice sociální struktury, které na tomto místě vědomě neuvádíme. Protože cílem našeho výkladu bude kvantitativní (nebo lépe řečeno formální) hledisko analýzy sociálních rozdílů, mající svůj nezastupitelný význam pro empirické sledování veškerých aspektů sociální struktury (ale i pro další oblasti sociologického zkoumání), obrátíme naši pozornost nejprve k otázkám abstraktnější povahy, abychom ji později využili při výkladu „obsahově bohatší“ tematiky.

1. Formální vymezení diferenciace

V souladu se sociologickou tradicí budeme chápat diferenciaci jako rozdělení zkoumané populace podle určitého kritéria, a to takové rozdělení, podle něž je každý element zkoumané populace začleněn právě do jedné ze skupin vytvořených rozdělením.

Diferenciace tedy, zjednodušeně řečeno, představuje rozdělení odlišujících se elementů a uskupení těch elementů, které se podle daného kritéria neodlišují.

Formálně je diferenciace určitou ekvivalencí na zkoumané populaci. Označme tedy zkoumanou populaci symbolem P , její elementy pak symbolem p_i , $i \in I$, tzn. $P = \{p_i\}_{i \in I}$. Vzhledem k tomu, že zkoumáme vždy pouze konečné populace, je rovněž možný zápis

$$P = \{p_1, p_2, \dots, p_r\}.$$

Diferenciací D na množině P rozumíme tedy takový soubor podmnožin množiny P , který označíme $d_1, \dots, d_k$, pro nějž platí:

$$d_l \cap d_m = \emptyset \quad \text{pro } l \neq m, l, m = 1, \dots, k \quad \text{a} \quad \bigcup_{l=1}^k d_l = P.$$

Počet všech elementů, které leží v d_l , tj. počet všech takových $p_i \in d_l$, $i = 1, \dots, n$, označíme $|d_l|$. Zřejmě platí:

$$\sum_{l=1}^k |d_l| = r.$$

Upozorníme v této souvislosti na jednu podstatnou okolnost: to, že jsme elementy diferenciace — tj. soubor množin $d_1, \dots, d_k$ — očíslovali, neznamená v žádném případě jejich uspořádání. Jde o zjednodušenou formu zápisu $\{d_l\}_{l \in L}$, který by byl jistě přesnější. Avšak pro názornost volíme i v tomto případě diferenciace zjednodušený zápis jako v případě základní množiny, tj. zkoumané populace.

Znovu zopakujeme, že proces diferenciace neznamená nic jiného než přechod od základní množiny k určité množině jejích podmnožin, tedy proces seskupení určitých elementů základní množiny do elementů nové množiny, diferenciace dané množiny.

Proto tedy diferenciace v našem významu znamená vlastně „zúžení“ původní diferenciace dané množiny.

Co tím chceme říci?

Uvažujeme takovou diferenciaci D na původní množině P , pro niž platí, že každý element diferenciace obsahuje právě jeden element původní množiny. Jak se snadno přesvědčíme, takto vzniklá diferenciace vede opět k původní množině, což vyjádříme tak, že původní množina představuje nejbohatší diferenciaci na sobě samé. Naopak taková diferenciace, jejímž jediným prvkem je celá množina P , tzn. v dané diferenciaci neodlišujeme žádné elementy výchozí zkoumané populace, představuje nejchudší diferenciaci

¹ M. N. Rutkevič: Tendenci rozvoje sociální struktury sovětského občestva. Moskva, Mysl 1975, s. 3.

na dané populaci. Nejnížší možné zúžení výchozí množiny vede tedy k nejbohatší diferenciaci, naopak její nejvyšší možné zúžení vede k nejchudší diferenciaci. Tyto dva singulární případy, které ohraničují celkový prostor diferenciací zkoumané populace, nejsou zajímavé, neboť kritéria, která je vymezují, jsou vlastně popisem buď každého elementu dané populace nebo populace jako celku.²

Množinu všech diferenciací na množině P označíme $D(P)$. Na takto definované množině je možno zavést celou řadu operací. Tak například je-li $D_1, D_2 \in D(P)$, přičemž

$$D_1 = \{^1d_1, \dots, ^1d_{l_1}\}, D_2 = \{^2d_1, \dots, ^2d_{l_2}\}$$

a platí, že pro každé $^1d_s, s = 1, \dots, l_1$, existuje $^2d_{m_s}$ takové, že $^1d_s \subset ^2d_{m_s}$ (ve smyslu množinové inkluze na množině P), pak říkáme, že D_1 je zjemněním D_2 a značíme $D_1 \subset D_2$. Platí-li $D_1 \subset D_2, D_2 \subset D_1$, značíme $D_1 = D_2$ a nazýváme takové diferenciaci rovné.

Diferenciace D_3 , jejíž elementy vzniknou jako průniky elementů diferenciací D_1 a D_2 , tj.

$$D_3 = \{^1d_1 \cap ^2d_1, ^1d_1 \cap ^2d_2, \dots, ^1d_{l_1} \cap ^2d_{l_2}, \dots, ^1d_{l_1} \cap ^2d_1, \dots, ^1d_{l_1} \cap ^2d_{l_2}\},$$

značíme jako $D_1 \cap D_2$ a nazýváme průnikem diferenciací D_1 a D_2 . Zřejmě platí, že $D_1 \cap D_2 \subset D_1, D_1 \cap D_2 \subset D_2$.

Ve statistice často analyzujeme průnik dvou diferenciací pomocí tzv. kontingenční tabulky, tj. matice⁴

$$\begin{pmatrix} |^1d_1 \cap ^2d_1|, & |^1d_1 \cap ^2d_2|, & \dots, & |^1d_1 \cap ^2d_{l_2}| \\ \vdots & \vdots & & \vdots \\ |^1d_{l_1} \cap ^2d_1|, & |^1d_{l_1} \cap ^2d_2|, & \dots, & |^1d_{l_1} \cap ^2d_{l_2}| \end{pmatrix}$$

² Na tomto místě by mohla být položena závažná otázka, zda lze aplikovat kategorii diferenciace na veškeré objekty socialistické analýzy. Z toho, co bylo řečeno, totiž plyne, jak podstatný je výchozí pojem množiny pro označení zkoumané populace. Fakticky jde o situaci, kdy vycházíme z určité diferenciace (z té nejbohatší), dané chápáním zkoumané populace jako množiny odlišených elementů, kterou pouze „ochuzujeme“. Jde tedy ve skutečnosti o určitý druh tautologie: při vymezení diferenciace fakticky předpokládáme určitý typ – navíc nejbohatší – diferenciace. Tento druh „tautologie“ však není ničím neznámým: jeho diskurs bychom však přetvářili rámcem našeho rozboru, který si neklade za cíl analyzovat zásadní ontologické a gnoseologické otázky v tomto směru.

³ Je jisté, že D_1 je opět diferenciací. Pochopitelně se může stát, že některé z diferenciálních elementů takto vzniklé diferenciace budou prázdné množiny, ty však můžeme vyškrtnout a fakticky je neuvažovat. Přirozeně bychom se touto nedostatkem mohli při definici průniku dvou diferenciací vy-

Pro další výklad bude velmi užitečné si uvědomit, že každá diferenciace množiny P generuje diferenciace každého z elementů jiné diferenciace množiny P . Je-li 1d_1 jeden z elementů diferenciace D_1 , pak soubor podmnožin $\{^1d_1 \cap ^2d_1, ^1d_1 \cap ^2d_2, \dots, ^1d_1 \cap ^2d_{l_2}\}$ představuje jeho diferenciace, generovanou diferenciací D_2 .

Průnik dvou diferenciací $D_1 \cap D_2$ lze tedy analyzovat také tak, že představuje vlastně soubor l_1 diferenciací množin $^2d_1, ^2d_2, \dots, ^2d_{l_2}$ či l_2 diferenciací množin $^1d_1, ^1d_2, \dots, ^1d_{l_1}$. Vzniká tedy přirozeně otázka, nakolik diferencovaně působí diferenciace na celé množině a na jednotlivých elementech jiné diferenciace, jejíž zodpovězení by mohlo poskytnout cennou informaci o vztahu daných diferenciací. Tím se však dostáváme k další části výkladu.

2. Měření diferenciací a jejich vztahů

Nejprve dokážeme pomocné tvrzení.

Lemma 1: Necht A je množina všech nezáporných n -členných posloupností takových, že součet jejich členů je roven 1. Označme dva obecné prvky této množiny

$$a = \{a_1, \dots, a_n\}, b = \{b_1, \dots, b_n\}$$

tzn. $a_i \geq 0, b_i \geq 0, i = 1, \dots, n$

$$a \quad \sum_{i=1}^n a_i = \sum_{i=1}^n b_i = 1$$

Potom funkce definovaná vztahem

$$\varrho(a, b) = 1 - \sum_{i=1}^n \min(a_i, b_i)$$

je metrikou na A ⁵, jinými slovy A je metrickým prostorem s metrikou ϱ .

hnout tím, že bychom podmínku neprázdnosti nově vzniklých diferenciálních elementů vytýčili jako definiční podmínku.

⁴ Přitom připouštíme, že některá z čísel mohou být rovna nule – viz předchozí poznámku. Avšak platí, že v každém řádku i v každém sloupci musí být za předpokladu kladnosti všech hodnot

$$|^1d_s|, |^2d_m|,$$

$s = 1, \dots, l_1, m = 1, \dots, l_2$ vždy alespoň jedno z čísel nenulové.

⁵ Metrikou rozumíme takovou reálnou funkci, pro níž platí

- a) $\varrho(a, b) = 0 \Leftrightarrow a = b$
- b) $\varrho(a, b) = \varrho(b, a)$
- c) $\varrho(a, b) + \varrho(b, c) \geq \varrho(a, c)$

dále poznamenejme, že $a = b$ znamená $a_i = b_i$ pro $i = 1, \dots, n$.

Dokažme nejprve, že $\varrho(a, b) = 0 \Leftrightarrow a = b$.
Vzhledem k tomu, že

$$1 - \sum_{i=1}^n \min(a_i, b_i) = 0 \Rightarrow \sum_{i=1}^n \min(a_i, b_i) = 1,$$

a dále, že

$$\sum_{i=1}^n \min(a_i, b_i) \leq \sum_{i=1}^n a_i = 1$$

a

$$\sum_{i=1}^n \min(a_i, b_i) \leq \sum_{i=1}^n b_i = 1,$$

musí zřejmě

$\min(a_i, b_i) = a_i$ a $\min(a_i, b_i) = b_i$,
tedy platí $a_i = b_i$ pro $i = 1, \dots, n$, tedy
 $a = b$. V opačném případě je důkaz evi-
dentní.

Vztah $\varrho(a, b) = \varrho(b, a)$ plyne přímo z de-
finice metriky. Nyní přejdeme k důkazu
tzv. trojúhelníkové nerovnosti. Nechť
 $a = \{a_1, \dots, a_n\}$, $b = \{b_1, \dots, b_n\}$, $c =$
 $= \{c_1, \dots, c_n\}$ splňují podmínky dané větou,
tj. jsou elementy A . Dokažme nejprve, že
platí

$$\begin{aligned} \sum_{i=1}^n (\min(a_i, b_i) + \min(b_i, c_i) - \\ - \min(a_i, c_i)) \leq \sum_{i=1}^n b_i. \end{aligned}$$

Označme symboly $J_1, \dots, J_6$ množiny přiro-
zených čísel od 1 do n , pro něž platí:

$$J_1: a_i \leq b_i \leq c_i$$

$$J_2: a_i \leq c_i \leq b_i$$

$$J_3: b_i \leq a_i \leq c_i$$

$$J_4: b_i \leq c_i \leq a_i$$

$$J_5: c_i \leq a_i \leq b_i$$

$$J_6: c_i \leq b_i \leq a_i \quad 6$$

Pro $i \in J_1$ platí:

$$\begin{aligned} \min(a_i, b_i) + \min(b_i, c_i) - \min(a_i, c_i) = \\ = a_i + b_i - a_i = b_i. \end{aligned}$$

Pro $i \in J_2$ platí:

$$\begin{aligned} \min(a_i, b_i) + \min(b_i, c_i) - \min(a_i, c_i) = \\ = a_i + c_i - a_i = c_i \leq b_i \end{aligned}$$

(poslední nerovnost plyne z toho, že pro
 $i \in J_2$ platí $c_i \leq b_i$).

Pro $i \in J_3$ platí:

$$\begin{aligned} \min(a_i, b_i) + \min(b_i, c_i) - \min(a_i, c_i) = \\ = b_i + b_i - a_i = 2b_i - a_i \leq b_i \end{aligned}$$

(poslední nerovnost plyne z toho, že pro
 $i \in J_3$ platí $b_i \leq a_i$ neboli $2b_i \leq a_i + b_i$).

Pro $i \in J_4$ platí:

$$\begin{aligned} \min(a_i, b_i) + \min(b_i, c_i) - \min(a_i, c_i) = \\ = b_i + b_i - c_i = 2b_i - c_i \leq b_i \end{aligned}$$

(poslední nerovnost plyne z toho, že pro
 $i \in J_4$ platí $b_i \leq c_i$ neboli $2b_i \leq c_i + b_i$).

Pro $i \in J_5$ platí:

$$\begin{aligned} \min(a_i, b_i) + \min(b_i, c_i) - \min(a_i, c_i) = \\ = a_i + c_i - c_i = a_i \leq b_i \end{aligned}$$

(poslední nerovnost plyne z toho, že pro
 $i \in J_5$ platí $a_i \leq b_i$).

Pro $i \in J_6$ platí:

$$\begin{aligned} \min(a_i, b_i) + \min(b_i, c_i) - \min(a_i, c_i) = \\ = b_i + c_i - c_i = b_i. \end{aligned}$$

Dokázali jsme, že pro libovolné i platí
 $\min(a_i, b_i) + \min(b_i, c_i) - \min(a_i, c_i) \leq b_i$
a tedy

$$\begin{aligned} \sum_{i=1}^n \min(a_i, b_i) + \min(b_i, c_i) - \min(a_i, c_i) \leq \\ \leq \sum_{i=1}^n b_i = 1 \end{aligned}$$

Úpravou poslední nerovnosti (přičtením 2
k oběma stranám nerovnosti a jednoduchým
převodem jednotlivých členů nerovnosti)
dostáváme:

$$\begin{aligned} 1 - \sum_{i=1}^n \min(a_i, b_i) + 1 - \sum_{i=1}^n \min(b_i, c_i) \geq \\ \geq 1 - \sum_{i=1}^n \min(a_i, c_i), \end{aligned}$$

čímž je důkaz proveden.

Dokázané lemma tedy umožňuje studovat
prostor n -členných posloupností nezáporných
čísel, jejichž součet je roven jedné, jako tzv.
metrický prostor. Užitečné pro další úvahy
bude ukázat, jak lze interpretovat metriku
zavedenou lemmatem 1. Nechť $a \in A$. Nechť
je dána další n -členná posloupnost reálných
čísel

$$x = \{x_1, \dots, x_n\} \text{ taková, že } \sum_{i=1}^n x_i = 0$$

a $a_i + x_i \geq 0$ pro $i = 1, \dots, n$.

Potom

$$b = a + x = \{a_1 + x_1, \dots, a_n + x_n\} \in A.$$

Důkaz tohoto tvrzení je evidentní.

⁶ Pochopitelně, že rozklad indexů, který jsme
uvodili, nemusí být disjunktní, tzn. že například
platí-li $a_i = b_i = c_i$, potom $i \in J_1$ i $i \in J_2$. Stejně
tak některé z množin indexů mohou být prázdné,

což však není pro náš důkaz podstatné. Podstatné
je, že každý index leží alespoň v jedné z uvedených
množin indexů.

Naopak dokážeme, že je-li dána jedna $a \in A$, potom libovolný element $b \in A$ lze vyjádřit jako $a + x$, kde x je n -členná posloupnost reálných čísel s výše uvedenými vlastnostmi. Platí totiž, že $b_i = a_i + b_i - a_i$, $i = 1, \dots, n$,

označme $x_i = b_i - a_i$. Zřejmě $\sum_{i=1}^n x_i = 0$ a

$$a_i + x_i = b_i \geq 0. \text{ Proto lze psát } \varrho(a, b) = 1 - \sum_{i=1}^n \min(a_i, b_i) = 1 - \sum_{i=1}^n \min(a_i, a_i + x_i),$$

kde $\sum_{i=1}^n x_i = 0$, $a_i + x_i \geq 0$. Označme J_1

množinu všech indexů takových, že $x_i \geq 0$, J_2 pak množinu všech takových, že $x_i < 0$. Zřejmě $J_1 \cap J_2 = \emptyset$ a $J_1 \cup J_2 = \{1, \dots, n\}$. Lze tedy psát:

$$\begin{aligned} 1 - \sum_{i=1}^n \min(a_i, a_i + x_i) &= \\ = 1 - \sum_{i \in J_1} a_i - \sum_{i \in J_2} (a_i + x_i) &= \\ = 1 - \sum_{i=1}^n a_i - \sum_{i \in J_2} x_i = - \sum_{i \in J_2} x_i. \end{aligned}$$

Vzhledem k tomu, že $\sum_{i=1}^n x_i = 0$, platí, že

$$\begin{aligned} \sum_{i \in J_1} x_i &= - \sum_{i \in J_2} x_i, \text{ tzn. lze psát} \\ \varrho(a, b) &= \sum_{i \in J_1} x_i = - \sum_{i \in J_2} x_i. \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{Zřejmě však } x_i &= b_i - a_i \text{ (viz výše), tudíž} \\ \varrho(a, b) &= \sum_{i \in J_1} (b_i - a_i) = - \sum_{i \in J_2} (b_i - a_i) = \\ &= \sum_{i: b_i \geq a_i} (b_i - a_i) = - \sum_{i: b_i < a_i} (b_i - a_i) = \\ &= \sum_{i: b_i < a_i} (a_i - b_i). \end{aligned}$$

(Z posledních vztahů mimo jiné vyplývá, že

$$\varrho(a, b) = \frac{1}{2} \sum_{i=1}^n |a_i - b_i|;$$

toto vyjádření metriky je „obvyklejší“ a představuje metriku na širším prostoru, než který jsme uvažovali, tj. na množině všech n -členných posloupností reálných čísel. V této formě bývá také tato metrika někdy užívána i v analýzách sociálních dat.) Metrika $\varrho(a, b)$ znamená, o kolik celkem musíme zmenšit (či zvětšit) jednotlivé elementy a_i , pro něž $a_i > b_i$ ($a_i < b_i$), abychom „změnili a na b “ (pochopitelně oč zmenšíme či zvětšíme příslušné elementy a_i , o to musíme zbylé elementy a_i zvětšit či zmenšit).

Nechť například

$$a = (\frac{1}{2}, \frac{1}{2}), \quad b = (\frac{1}{4}, \frac{3}{4}).$$

Potom

$$\varrho(a, b) = 1 - (\frac{1}{4} + \frac{1}{2}) = \frac{1}{4}.$$

Abychom „přešli“ od a k b , musíme od a_1 odečíst $\frac{1}{4}$, kterou pochopitelně přičteme k a_2 :

$$(\frac{1}{2} - \frac{1}{4}, \frac{1}{2} + \frac{1}{4}) = (\frac{1}{4}, \frac{3}{4}).$$

Zde je význam uvedené metriky zcela patrný.

Je zřejmé, že nejvyšší hodnoty, které může $\varrho(a, b)$ dosáhnout, je 1. Je-li například $a = (1, 0)$, $b = (0, 1)$, potom $\varrho(a, b) = 1$. Zřejmě lze veškeré dosavadní úvahy provést analogicky pro prostor n -členných nezáporných reálných posloupností takových, že součet jejich členů je roven kladnému číslu s . V takovém případě má příslušná metrika tvar

$$\begin{aligned} \varrho(a, b) &= s - \sum_{i=1}^n \min(a_i, b_i) = \\ &= s \left[1 - \sum_{i=1}^n \min\left(\frac{a_i}{s}, \frac{b_i}{s}\right) \right]. \end{aligned}$$

Zpravidla budeme dané metriky používat v těch případech, kdy n -členné posloupnosti představují distribuci (procentuální zastoupení výskytu jednotlivých hodnot) určitého znaku na zkoumané populaci. V takových případech pak bude mít daná metrika tvar

$$\varrho(a, b) = 100 - \sum_{i=1}^n \min(a_i, b_i).$$

Nechť D_1, D_2 jsou dvě diferenciace populace P takové, že mají stejný počet elementů a navíc jsou tyto elementy uspořádány, nebo alespoň existuje jistá korespondence (jednoznačné zobrazení množiny elementů D_1 na množinu elementů D_2) dovolující je uspořádat, tzn. lze psát

$$D_1 = \{d_1^1, \dots, d_n^1\}, \quad D_2 = \{d_1^2, \dots, d_n^2\}.$$

Potom veličinou

$$1 - \sum_{i=1}^n \min\left(\frac{|d_i^1|}{r}, \frac{|d_i^2|}{r}\right),$$

resp.

$$100 - \sum_{i=1}^n \min\left(100 \cdot \frac{|d_i^1|}{r}, 100 \cdot \frac{|d_i^2|}{r}\right)$$

lze ohodnotit vztah těchto dvou diferenciací, tj. jejich vzdálenost, kterou značíme

$$\varrho(D_1(P), D_2(P)).$$

Odtud je tedy zřejmé, že danou vzdálenost lze užít k měření vztahu dvou diferenciací na téže populaci pouze za určitých doplňujících podmínek.

Poněkud příznivější situace je v případě, kdy chceme srovnat působení „téže“ diferenciace na dvou populacích. Pod pojmem „táž“ diferenciace rozumíme totožnost obsahových kritérií (vlastně jistých predikátů, majících smysl na obou zkoumaných populacích).

Označme dané populace P_1 a P_2 , počty jejich elementů r_1 a r_2 . Necht $D(P_1) = \{1d_1, \dots, 1d_n\}$, $D(P_2) = \{2d_1, \dots, 2d_n\}$.⁷

Potom veličina

$$\varrho(D(P_1), D(P_2)) = 1 - \sum_{i=1}^n \min \left(\frac{|1d_i|}{r_1}, \frac{|2d_i|}{r_2} \right),$$

případně v procentuálním vyjádření

$$\varrho(D(P_1), D(P_2)) = 100 - \sum_{i=1}^n \min \left(100 \cdot \frac{|1d_i|}{r_1}, 100 \cdot \frac{|2d_i|}{r_2} \right),$$

měří „rozdíllost diferenciace D “ na populacích P_1 a P_2 .

Odtud okamžitě plyne, že uvedená metrika poskytuje velmi jednoduchý, přitom však smysluplně interpretovatelný prostředek komparace téže diferenciace na jistém souhrnu zkoumaných populací.

Avšak navíc ukazuje tato skutečnost cestu, jak užít dosavadních výsledků k vytvoření velmi přirozené míry závislosti dvou diferenciací na téže populaci (bez přidavných podmínek, jak tomu bylo výše), o níž jsme se zmínili na konci úvodní části. Než však přistoupíme k výkladu tohoto postupu, dokážeme ještě jedno pomocné tvrzení.

Lemma 2: Necht je dána uspořádaná posloupnost $m \cdot n$ nezáporných čísel, resp. matice

$$\begin{pmatrix} a_{11}, & a_{12}, & \dots, & a_{1n} \\ a_{21}, & a_{22}, & \dots, & a_{2n} \\ \vdots & & & \\ a_{m1}, & a_{m2}, & \dots, & a_{mn} \end{pmatrix} \text{ taková, že}$$

součet všech jejích elementů je roven jedné,

$$\text{tj.} \quad \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n a_{ij} = 1.$$

Dále označme symbolem

$$a_{i.} = \sum_{j=1}^n a_{ij}, \quad a_{.j} = \sum_{i=1}^m a_{ij}$$

a předpokládejme, že

$$a_{i.} \neq 0, \quad a_{.j} \neq 0 \quad \text{pro } i = 1, \dots, m, \\ j = 1, \dots, n.$$

Potom platí:

$$\begin{aligned} \sum_{i=1}^m a_{i.} \left[1 - \sum_{j=1}^n \min \left(a_{.j}, \frac{a_{ij}}{a_{i.}} \right) \right] &= \\ = \sum_{j=1}^n a_{.j} \left[1 - \sum_{i=1}^m \min \left(a_{i.}, \frac{a_{ij}}{a_{.j}} \right) \right] &= \\ = 1 - \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n \min (a_{ij}, a_{i.} \cdot a_{.j}). \end{aligned}$$

Důkaz:

Zřejmě platí:

$$\begin{aligned} \sum_{i=1}^m a_{i.} \left[1 - \sum_{j=1}^n \min \left(a_{.j}, \frac{a_{ij}}{a_{i.}} \right) \right] &= \\ = \sum_{i=1}^m \left[a_{i.} - \sum_{j=1}^n a_{i.} \cdot \min \left(a_{.j}, \frac{a_{ij}}{a_{i.}} \right) \right] &= \\ = \sum_{i=1}^m a_{i.} - \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n \min (a_{i.} \cdot a_{.j}, a_{ij}) &= \\ = 1 - \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n \min (a_{ij}, a_{i.} \cdot a_{.j}). \end{aligned}$$

(Využili jsme podmínky lemmatu, tj. že

$$\sum_{i=1}^m a_{i.} = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n a_{ij} = 1).$$

Analogicky bychom dokázali, že

$$\begin{aligned} \sum_{j=1}^n a_{.j} \left[1 - \sum_{i=1}^m \min \left(a_{i.}, \frac{a_{ij}}{a_{.j}} \right) \right] &= \\ = 1 - \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n \min (a_{ij}, a_{i.} \cdot a_{.j}). \end{aligned}$$

Tím je důkaz pomocného tvrzení proveden.

Z uvedeného lemmatu přímo plyne postup pro zavedení možné míry vztahu dvou diferenciací, které oproti předchozímu nyní jednodušeji označíme jako

⁷ V tomto případě jsou zaručeny — vzhledem k obsahové totožnosti kritérií dané diferenciace — jak shodný počet elementů $D(P_1)$ a $D(P_2)$ tak

i jejich vzájemná jednoznačná korespondence, kterou vyjadřujeme příslušným očíslováním jednotlivých elementů $D(P_1)$ a $D(P_2)$.

$D_1 = \{^1d_1, \dots, ^1d_m\}$, $D_2 = \{^2d_1, \dots, ^2d_n\}$. Symbolem $D_1 : ^2d_k$ označme diferenciace 2d_k (tedy elementu diferenciace D_2 , $k = 1, \dots, n$), která je vytvořena jako souhrn podmnožin $\{^1d_1 \cap ^2d_k, ^1d_2 \cap ^2d_k, \dots, ^1d_m \cap ^2d_k\}$; analogicky pak definujeme

$$D_2 : ^1d_l = \\ = \{^1d_l \cap ^2d_1, ^1d_l \cap ^2d_2, \dots, ^1d_l \cap ^2d_n\}, \\ l = 1, \dots, m.$$

Průnik dvou diferenciací tedy můžeme chápat také tak, že je dána soustava diferenciací jedné diferenciace na elementech druhé diferenciace a naopak: jde buď o soustavu $\{D_1 : ^2d_k\}$, $k = 1, \dots, n$ nebo o soustavu $\{D_2 : ^1d_l\}$, $l = 1, \dots, m$. Vzniká zcela přirozená otázka, jak diferencovaně působí jedna diferenciace na elementech druhé diferenciace, „jak diferencuje jedna diferenciace druhou diferenciací“.

Jde o to srovnat „charakter“ diferenciace D_1 a soustavy diferenciací $D_1 : ^2d_k$, $k = 1, \dots, n$, či diferenciace D_2 , a soustavy diferenciací $D_2 : ^1d_l$, $l = 1, \dots, m$.

Diferenciace D_1 a každá ze soustavy diferenciací $D_1 : ^2d_k$ splňují podmínku našich předchozích úvah, týkajících se aplikace výše uvedené metriky na komparaci působení „těže“ diferenciace na různých populacích, neboť D_1 a $D_1 : ^2d_k$ jsou v tomto smyslu „týž diferenciace“.

Jejich vzdálenost lze měřit veličinou

$$\rho(D_1, D_1 : ^2d_k) = \\ = 1 - \sum_{i=1}^m \min \left(\frac{|^1d_i|}{r}, \frac{|^1d_i \cap ^2d_k|}{|^2d_k|} \right),$$

kde r značí počet prvků výchozí zkoumané populace. Tato metrika měří vlastně „diferenci“ v diferenciacích D_1 a $D_1 : ^2d_k$.

Je přirozené, že za celou „diferenci“ diferenciací D_1 a D_2 budeme považovat součet „diferencí“ diferenciací D_1 a $D_1 : ^2d_k$, vážený hodnotami $\frac{|^2d_k|}{r}$, $k = 1, \dots, n$, či součet „diferencí“ diferenciací D_2 a $D_2 : ^1d_l$, váže-

ný hodnotami $\frac{|^1d_l|}{r}$, $l = 1, \dots, m$, tedy veličinami

$$\sum_{k=1}^n \frac{|^2d_k|}{r} \cdot \rho(D_1, D_1 : ^2d_k) = \\ = \sum_{k=1}^n \frac{|^2d_k|}{r} \cdot \left[1 - \sum_{i=1}^m \min \left(\frac{|^1d_i|}{r}, \frac{|^1d_i \cap ^2d_k|}{|^2d_k|} \right) \right],$$

$$\text{či} \quad \sum_{l=1}^m \frac{|^1d_l|}{r} \cdot \rho(D_2, D_2 : ^1d_l) = \\ = \sum_{l=1}^m \frac{|^1d_l|}{r} \cdot \left[1 - \sum_{i=1}^n \min \left(\frac{|^2d_i|}{r}, \frac{|^1d_l \cap ^2d_i|}{|^1d_l|} \right) \right].$$

Poslední lemma ukazuje, že oba výrazy jsou si rovné a lze je vyjádřit ve tvaru

$$\Delta(D_1, D_2) = \\ = 1 - \sum_{l=1}^m \sum_{k=1}^n \min \left(\frac{|^1d_l \cap ^2d_k|}{r}, \frac{|^1d_l| \cdot |^2d_k|}{r^2} \right)^8.$$

Platí-li

$$\frac{|^1d_l \cap ^2d_k|}{r} = \frac{|^1d_l| \cdot |^2d_k|}{r^2}$$

$$\text{pro } l = 1, \dots, m, \\ k = 1, \dots, n,$$

pak zřejmě $\Delta(D_1, D_2) = 0$ (jde vlastně o klasický případ statistické nezávislosti dvou jevů).⁹

$\Delta(D_1, D_2)$ tedy měří vzdálenost diferenciace $D_1 \cap D_2$ od jisté obecně hypotetické diferenciace (ve smyslu poznámky 8 diferenciace $D_1 \cdot D_2$), pro jejíž elementy platí

$$\widetilde{d}_{ik} = \frac{|^1d_i| \cdot |^2d_k|}{r}$$

⁸ Předpokládáme-li, že existuje taková diferenciace výchozí populace P , jejíž elementy jsou uspořádány tak, že ji lze zapsat ve tvaru

$$\widetilde{D}_{1,2} = \{\widetilde{d}_{1,k}, \dots, \widetilde{d}_{m,n}\}, \quad l = 1, \dots, m, \quad k = 1, \dots, n$$

(existuje tedy korespondence mezi elementy diferenciace $D_1 \cap D_2$ a $\widetilde{D}_{1,2}$), a platí-li

$$\frac{|\widetilde{d}_{ik}|}{r} = \frac{|^1d_i| \cdot |^2d_k|}{r^2},$$

pak takovou diferenciaci označíme $D_1 \cdot D_2$. Zřejmě pak platí $\Delta(D_1, D_2) = \rho(D_1 \cap D_2, D_1 \cdot D_2)$, neboli vztah dvou diferenciací D_1 a D_2 měříme vzdáleností průniku a součinu těchto dvou diferenciací.

⁹ Ve smyslu předchozí poznámky lze v takovém případě psát $D_1 \cap D_2 = D_1 \cdot D_2$.

(označení opět ve smyslu poznámky 8). Jeho výhodou je, že jde o veličinu smysluplně interpretovatelnou: udává vlastně minimální nezbytně nutný počet změn (pohybů) v diferenciaci $D_1 \cap D_2$, aby se „změnila“ v onu hypotetickou diferenciaci charakterizovanou výše uvedenou podmínkou (tj. v diferenciaci $D_1 \cdot D_2$).

Ve smyslu výše uvedených úvah lze říci, že $\Delta(D_1, D_2)$ je vzdáleností $D_1 \cap D_2$ od „jejich hypotetické nezávislosti“.¹⁰ Okamžitě se objevuje otázka, jakých maximálních hodnot může $\Delta(D_1, D_2)$ nabýt, tzn. pro jaké D_1 a D_2 je $D_1 \cap D_2$ nejvíce vzdáleno od „hypotetické diferenciace jejich nezávislosti“. Je zřejmé, že nemůže převýšit hodnotu 1 (plyne to přímo z definice metriky ρ v lemmatu 1). Je však jasné, že za předpokladu daných $|d_l|$, $|d_k|$, $l = 1, \dots, m$, $k = 1, \dots, n$, které jsou vesměs nenulové, nemůže $\Delta(D_1, D_2)$ nabýt hodnoty 1. Abychom určili tuto maximální hodnotu, uvedeme ještě další lemma.

Lemma 3: Necht' je dána matice A nezáporných čísel

$$\begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{pmatrix}$$

taková, že

$$\sum_{\substack{i=1, \dots, m \\ j=1, \dots, n}} a_{ij} = 1.$$

Dále označme

$$a_i = \sum_{j=1}^n a_{ij}, \quad a_j = \sum_{i=1}^m a_{ij}$$

a předpokládejme, že

$$a_i \neq 0, \quad a_j \neq 0 \quad \text{pro} \quad i = 1, \dots, m, \\ j = 1, \dots, n.$$

Označme dále symbolem $L(A)$ množinu všech nezáporných matic

$$\begin{pmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{pmatrix}$$

takových, že

$$\sum_{j=1}^n x_{ij} = a_i, \quad \sum_{i=1}^m x_{ij} = a_j;$$

obecný prvek $L(A)$ značíme X . Dále označme symbolem A^* matici

$$\begin{pmatrix} a_{1.} \cdot a_{.1} & a_{1.} \cdot a_{.2} & \dots & a_{1.} \cdot a_{.n} \\ a_{2.} \cdot a_{.1} & a_{2.} \cdot a_{.2} & \dots & a_{2.} \cdot a_{.n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{m.} \cdot a_{.1} & a_{m.} \cdot a_{.2} & \dots & a_{m.} \cdot a_{.n} \end{pmatrix}$$

a symbolem S množinu všech matic reálných čísel

$$\begin{pmatrix} C_{11} & C_{12} & \dots & C_{1n} \\ C_{21} & C_{22} & \dots & C_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ C_{m1} & C_{m2} & \dots & C_{mn} \end{pmatrix}$$

takových, že

$$C_{kn} = - \sum_{j=1}^{n-1} C_{kj}, \quad k = 1, \dots, m-1$$

$$C_{ml} = - \sum_{i=1}^{m-1} C_{il}, \quad l = 1, \dots, n-1$$

$$C_{mn} = \sum_{\substack{i=1, \dots, m-1 \\ j=1, \dots, n-1}} C_{ij},$$

přičemž $C_{ij} \geq -a_i \cdot a_j$, $i = 1, \dots, m$, $j = 1, \dots, n$. Obecný prvek S budeme značit C .

Necht' dále $\tilde{C} \in S$ je takový, že

$$\sum_{\substack{i=1, \dots, m \\ j=1, \dots, n}} |\tilde{C}_{ij}| = \max.$$

Pro jeho výpočet je možné užít i druhý způsob jeho vyjádření, který plyne z výše uvedených úvah. Platí totiž, že

$$\Delta(D_1, D_2) = \frac{1}{2} \sum_{l=1}^m \sum_{k=1}^n \left| \frac{|d_l \cap d_k|}{r} - \frac{|d_l| \cdot |d_k|}{r^2} \right|$$

(zde poznamenejme, že symboly $|\dots|$ značí jednak absolutní hodnotu v běžném smyslu [(je-li výraz, na nějž je symbol aplikován, číslem), jednak počet prvků [(je-li výraz, na nějž je symbol aplikován, označením množiny)]).

¹⁰ Index $\Delta(D_1, D_2)$ nabývá své nulové hodnoty v téže situaci jako celá řada dalších statisticky tradičních charakteristik vztahu dvou diferenciací (korelační koeficient, index kontingence atd.). Jeho výhoda spočívá nejen v tom, že je definován pro „nejobecnější“ typ sociologických proměnných (tzv. kvalitativních znaků), ale především v tom, že je velmi přirozeně interpretovatelný: hodnota, jíž nabývá, udává minimálně nutný počet změn v diferenciaci $D_1 \cap D_2$, aby se $D_1 \cap D_2$ „změnila“ v $D_1 \cdot D_2$. Technická přednost pak spočívá v jeho snadné vyčíslitelnosti.

Potom platí, že

$$1 - \sum_{\substack{i=1, \dots, m \\ j=1, \dots, n}} \min(a_{ij}, a_i \cdot a_j) \leq \\ = \max_{X \in L(A)} (1 - \sum_{\substack{i=1, \dots, m \\ j=1, \dots, n}} \min(X_{ij}, a_i \cdot a_j)) = \\ = 1 - \sum_{\substack{i=1, \dots, m \\ j=1, \dots, n}} \min(a_i \cdot a_j + \tilde{C}_{ij}, a_i \cdot a_j).$$

Důkaz: Omezíme se pouze na základní body důkazu. Předně platí, že $A^* \in L(A)$. Uvědomme si, že jak A , tak A^* představují dvě řešení soustavy $m + n$ rovnic

$$\sum_{j=1}^n y_{ij} = a_i, \quad \sum_{i=1}^m y_{ij} = a_j, \\ i = 1, \dots, m, \quad j = 1, \dots, n.$$

$L(A)$ pak představuje soustavu všech nezáporných řešení daných rovnic (hodnota této soustavy rovnic je rovna $(\min(m, n) - 1)$). Snadno si ověříme, že soustava $\bar{S}$, která vznikne rozšířením soustavy S pominutím podmínky $C_{ij} \geq -a_i \cdot a_j$ představuje soustavu všech řešení rovnic:

$$\sum_{j=1}^n y_{ij} = 0, \quad \sum_{i=1}^m y_{ij} = 0, \\ i = 1, \dots, m, \quad j = 1, \dots, n,$$

která je příslušnou homogenní soustavou výše uvedené soustavy rovnic. Na základě elementární věty řešení lineárních rovnic, totiž že obecné řešení nehomogenní soustavy lineárních rovnic je rovno součtu obecného řešení příslušné homogenní soustavy, tj. v našem případě $\bar{S}$, a jednoho partikulárního řešení nehomogenní soustavy, na něž zvolíme A^* , lze obecné řešení výše uvedené soustavy psát ve tvaru $\tilde{C} + A^*$, kde $\tilde{C} \in \bar{S}$. Podmínky $C_{ij} \geq -a_i \cdot a_j$ vybírají z $\bar{S}$ pouze nezáporná řešení. Platí tedy, že $L(A) = A^* + C$, kde $C \in S$. Lze tedy psát

$$1 - \sum_{\substack{i=1, \dots, m \\ j=1, \dots, n}} \min(x_{ij}, a_i \cdot a_j) = \\ = 1 - \sum_{\substack{i=1, \dots, m \\ j=1, \dots, n}} \min(a_i \cdot a_j + C_{ij}, a_i \cdot a_j) =$$

$$= \frac{1}{2} \sum_{\substack{i=1, \dots, m \\ j=1, \dots, n}} |a_i \cdot a_j + C_{ij} - a_i \cdot a_j| = \\ = \frac{1}{2} \sum_{\substack{i=1, \dots, m \\ j=1, \dots, n}} |C_{ij}|, \quad \text{kde } C \in S.$$

Je-li $\tilde{C} \in S$ takové, že

$$\sum_{\substack{i=1, \dots, m \\ j=1, \dots, n}} |\tilde{C}_{ij}| = \max,$$

tvrzení lemmatu je zřejmé.

Nalezení $\tilde{C} \in S$ není věc obecně jednoduchá: je nutné ji řešit postupy matematického programování. Poznamenejme konečně, že toto řešení nemusí být jediné. Diskuse těchto otázek by však překročila rámec našich úvah. Z lemmatu je okamžitě zřejmé, že maximální hodnota $\Delta(D_1, D_2)$ je rovna

$$\frac{1}{2} \sum_{\substack{i=1, \dots, m \\ h=1, \dots, n}} |q_{ik}|,$$

kde

$$q_{in} = - \sum_{j=1}^{n-1} q_{ij}, \quad i = 1, \dots, m-1$$

$$q_{mj} = - \sum_{i=1}^{m-1} q_{ij}, \quad j = 1, \dots, n-1$$

$$q_{mn} = \sum_{\substack{i=1, \dots, m-1 \\ j=1, \dots, n-1}} q_{ij},$$

přičemž

$$q_{ik} \geq \frac{-|d_i| \cdot |d_k|}{r^2}$$

$$\text{a} \quad \sum_{\substack{l=1, \dots, m \\ k=1, \dots, n}} |q_{lk}|$$

je maximální.

Označme tuto hodnotu $\max \Delta(D_1, D_2)$.

Definujeme dále vztahem

$$\delta(D_1, D_2) = \frac{\Delta(D_1, D_2)}{\max \Delta(D_1, D_2)}$$

tzv. index vztahu diferenciací D_1 a D_2 .

Tento index má následující vlastnosti:

- je definován pro kvalitativní znaky;
- nabývá hodnot mezi nulou a jednou, přičemž je roven nule, jsou-li D_1 a D_2 nezávislé (ve statistickém smyslu) a roven jedné, jsou-li D_1 a D_2 maximálně závislé (ve smyslu maximální vzdálenosti od případu statistické nezávislosti);¹¹

¹¹ V uvedeném smyslu je možno fakticky užít uvedeného postupu pro přirozenou definici minimálně statistické závislosti daných dvou diferen-

ciací D_1 a D_2 . Tyto úvahy by však opět překročily stanovený rámec našich úvah.

– je smysluplně interpretovatelný: jeho hodnota označuje minimálně nezbytný počet změn v diferenciaci $D_1 \cap D_2$, jimiž „přejde“ tato diferenciace v hypotetickou diferenciaci $D_1 \cdot D_2$ (charakterizující statistickou nezávislost diferenciací D_1 a D_2), relativizovanou maximální hodnotou těchto změn;

– jeho jistou nevýhodou je, že pro svůj výpočet obecně vyžaduje poměrně náročné prostředky matematického programování.

Uvědomme si konečně, že v určitých případech bude možné užít pouze indexu difference diferenciací D_1 a D_2 , totiž $\Delta(D_1, D_2)$. Nevystačíme s ním však tehdy, budeme-li chtít porovnat vztahy diferenciací D_1 a D_2 na jedné straně a diferenciací D_3 a D_4 na straně druhé. Může se stát například, že

$$\Delta(D_1, D_2) > \Delta(D_3, D_4),$$

ale

$$\delta(D_1, D_2) < \delta(D_3, D_4)$$

apod. V takových případech pak je nutné užívat indexu vztahu diferenciací δ .

„Procentuální“ vyjádření δ lze snadno odvodit a nebudeme ho tudíž explicitně uvádět.

3. Příklady

Ukažme si nejprve, jak se výše uvedený postup projevuje v nejjednodušším případě tzv. dichotomických diferenciací D_1 a D_2 , tj. platí

$$D_1 = ({}^1d_1, {}^1d_2), \quad D_2 = ({}^2d_1, {}^2d_2).$$

Pro jednoduchost zápisu označme

$$\frac{|{}^1d_1|}{r} = a_1, \quad \frac{|{}^1d_2|}{r} = a_2, \\ \frac{|{}^2d_1|}{r} = a_{.1}, \quad \frac{|{}^2d_2|}{r} = a_{.2}$$

a dále analogicky

$$\frac{|{}^1d_1 \cap {}^2d_1|}{r} = a_{11}, \quad \frac{|{}^1d_1 \cap {}^2d_2|}{r} = a_{12}, \\ \frac{|{}^1d_2 \cap {}^2d_1|}{r} = a_{21}, \quad \frac{|{}^1d_2 \cap {}^2d_2|}{r} = a_{22}.$$

Hodnotu $\Delta(D_1, D_2)$ lze určit přímým dosazením do výše uvedeného vzorce:

$$\Delta(D_1, D_2) = 1 - \sum_{\substack{i=1,2 \\ j=1,2}} \min(a_{ij}, a_{i.} \cdot a_{.j}) = \\ = \frac{1}{2} \sum_{\substack{i=1,2 \\ j=1,2}} |a_{ij} - a_{i.} \cdot a_{.j}|.$$

Výpočet $\max \Delta(D_1, D_2)$ není v tomto případě obtížný.

Příslušná soustava matic S má v tomto konkrétním případě tvar

$$\begin{pmatrix} C & -C \\ -C & C \end{pmatrix},$$

přičemž

$$\max(-a_{1.} \cdot a_{.1}, -a_{2.} \cdot a_{.2}) \leq C \leq \\ \leq \min(a_{1.} \cdot a_{.2}, a_{2.} \cdot a_{.1}).$$

Je tedy zřejmé, že

$$\sum_{\substack{i=1,2 \\ j=1,2}} |C_{ij}|$$

bude maximální právě tehdy, bude-li

$$C = \max(\min(a_{1.} \cdot a_{.2}, a_{2.} \cdot a_{.1}), \\ -\max(-a_{1.} \cdot a_{.1} - a_{2.} \cdot a_{.2})) = \\ = \max(\min(a_{1.} \cdot a_{.2}, a_{2.} \cdot a_{.1}), \\ \min(a_{1.} \cdot a_{.1}, a_{2.} \cdot a_{.2})).$$

Je tedy jasné, že v tomto speciálním případě

$$\max \Delta(D_1, D_2) = \\ = 2 \cdot \max(\min(a_{1.} \cdot a_{.2}, a_{2.} \cdot a_{.1}), \\ \min(a_{1.} \cdot a_{.1}, a_{2.} \cdot a_{.2})).$$

Odtud je zřejmý obecný tvar $\delta(D_1, D_2)$ pro čtyřpolní tabulku:

$$\delta(D_1, D_2) = \\ = \frac{1 - (\min(a_{11}, a_{1.} \cdot a_{.1}) + \min(a_{12}, a_{1.} \cdot a_{.2} + \\ + \min(a_{21}, a_{2.} \cdot a_{.1}) + \min(a_{22}, a_{2.} \cdot a_{.2}))}{2 \cdot \max(\min(a_{1.} \cdot a_{.2}, a_{2.} \cdot a_{.1}), \\ \min(a_{1.} \cdot a_{.1}, a_{2.} \cdot a_{.2}))}$$

V konkrétním příkladě, kde

$$A = \begin{pmatrix} \frac{1}{4} & \frac{1}{4} \\ \frac{1}{3} & \frac{1}{6} \end{pmatrix},$$

tzn.

$$a_{1.} = \frac{1}{2}, \quad a_{2.} = \frac{1}{2}, \quad a_{.1} = \frac{7}{12}, \quad a_{.2} = \frac{5}{12},$$

platí, že

$$\Delta(D_1, D_2) = \frac{1}{12},$$

$$\max \Delta(D_1, D_2) = \frac{5}{12},$$

a tudíž

$$\delta(D_1, D_2) = \frac{1}{5}.$$

Přes zdánlivě složitý tvar výpočtu $\delta(D_1, D_2)$ není v tomto speciálním případě výpočet indexu vztahu dvou diferenciací nikterak obtížný.¹²

Ukažme v dalším, jaké zajímavé a svým způsobem nové pohledy zpracování dat týkajících se sociální diferenciace přinášejí výše uvedené úvahy (omezíme se nyní pouze na aplikace uvedené metriky Q).

V krátkosti ukážeme, jak lze těchto úvah využít k určitému typu rozboru vztahu věkové a sociální diferenciace tak, jak je poskytlují data ze Sčítání lidu ČSSR v r. 1970. Budeme vycházet z tabulky udávající sociálně věkovou diferenciaci ekonomicky aktivní populace.¹³

Na základě tabulky 1 lze řešit celou řadu úloh. Jednou z nich je analyzovat vzdálenosti sociálního složení jednotlivých věkových kohort od sociálního složení celé ekonomicky aktivní populace.

Převedením výše uvedené tabulky na tabulku sociálního složení jednotlivých věkových kohort (tj. vydělením každého elementu řádku uvedené tabulky celkovým procentem daného řádku), kterou zde explicitně neuvádíme, a určením vzdáleností Q takto vzniklých distribucí získáme tabulku 2.

Nebudeme na tomto místě provádět rozbor situace, kterou uváděná data vyjadřují. Omezíme se pouze na zdůraznění toho, že velmi výrazně odrážejí postupné historické proměny sociálního složení ekonomicky aktivní populace. Zároveň naznačují i důležité aspekty reprodukčního cyklu sociální struktury: starší generace jsou vzdáleny od průměru sociální struktury (tj. celku), neboť jsou nositeli minulých forem sociální diferenciace, zatímco odehlyly sociálního složení mladých věkových skupin od celkového sociálního složení vyjadřují, že jde o nositele nových tvarů, forem a hodnot sociální struktury, tedy budoucnosti sociálně třídního složení společnosti. Přítomnost v tomto aspek-

Tabulka 1. Věkově sociální diferenciace ekonomicky aktivní populace ČSSR v r. 1970 (%)

Věková skupina	Sociální skupina	Dělníci mimo zemědělství	Zemědělníci dělníci	Ostatní zaměstnanci	Družstevní rolníci	Ostatní družstevníci	Jednotlivé hospodářci rolníci	Ostatní	Celkem
15-20		5,1	0,2	0,7	1,1	0,2	0	0	7,3
20-30		15,1	0,7	8,2	1,1	0,5	0	0	25,6
30-40		10,5	0,6	10,0	1,4	0,4	0,1	0	23
40-50		11,4	0,7	7,4	2,3	0,5	0,2	0,1	22,6
50-60		6,7	0,4	7,3	1,7	0,3	0,2	0	16,6
60+		2,1	0,2	0,9	1,4	0,1	0,2	0	4,9
Celkem		50,9	2,8	34,5	9	2	0,7	0,1	100 %

¹² Nebudeme se na tomto místě zabývat diskusí o vztahu různých indexů těsnosti vztahu dvou dichotomických znaků a námi zavedeným indexem vztahu dvou diferenciací Q . Poznamenejme, pouze, že v uvedeném konkrétním případě se Yule-ův index

$Q = -\frac{2}{3}$, jeho interpretace je však (na rozdíl od

hodnoty $Q = \frac{1}{5}$) těžko přirozeně interpretovatelná.

¹³ Zdůrazňujeme, že nám v tomto okamžiku nejde o diskusi zvolených hodnot sociální diferenciace (struktury), která je determinována znaky, jichž bylo v daném censu užito. Takové úvahy by totiž vybočily z rámce úvah, který jsme si vytkli.

Tabulka 2. Vzdálenosti sociálního složení jednotlivých věkových kohort od sociálního složení ekonomicky aktivní populace ČSSR v r. 1970 (v %)

	ρ
15–20	25,1
20–30	8,1
30–40	9
40–50	2,3
50–60	11,2
60+	24,2

tu reprezentují střední věkové skupiny obyvatelstva.

Nikoliv bez zajímavosti bude i tabulka uvádějící vzdálenosti sociálního složení jednotlivých věkových kohort, které plasticky dokreslí výše uvedená data (zde jde opět o velmi jednoduchou aplikaci metriky ρ zavedené v lemmatu 1, aplikovanou na jednotlivé řádky příslušně upravené matice, resp. tabulky 1).

I analýzou této tabulky dostaneme zajímavé údaje o historických proměnách sociál-

ního složení ekonomicky aktivního obyvatelstva, které zdaleka nejsou patrné z tabulky. Vzdálenosti sociálního složení jednotlivých věkových skupin totiž odrážejí shody či rozdíly sociální historie v životních drahách jednotlivých věkových skupin.

Na těchto dvou příkladech (tabulka 2 a 3) jsme chtěli alespoň v náznavu ukázat, jaký cenný (a přitom nikterak složitý) nástroj analýzy vztahu dvou diferenciací uvedené charakteristiky respektive postupy představují. Přitom jde vesměs o sekundární kvantitativní charakteristiky, které mají zcela jasný „sociální obsah“ a v mnohých případech mohou sloužit jako specifický typ indikátorů sociálního vývoje. V tom také spočívá jejich přednost před tradičními prostředky statistiky.¹⁴

4. Závěrečné poznámky

Uvedený přístup k analýze sociálních diferenciací vychází z nového — nebo lépe řečeno ne tak uživaného — pohledu na danou tematiku. Nechápe diferenciaci absolutně, nechce ji vyhlašovat za univerzální makro-

Tabulka 3. Vzdálenosti sociálního složení jednotlivých kohort ekonomicky aktivní populace ČSSR v roce 1970

15–20	20–30	30–40	40–50	50–60	60+
15–20	22,4	34,3	24,9	35,6	27,7
	20–30	13,7	8,6	19,1	29,7
		30–40	10,8	5,5	27,9
			40–50	11,6	22,5
				50–60	25,6

¹⁴ Chceme na tomto místě poukázat na to, že celá řada možností dalšího rozpracování zvoleného postupu zůstala nevyužita. Předně je nutné zdůraznit, že veškeré naše dosavadní úvahy lze rozšířit na libovolný konečný počet diferencí (myslíme zde především zavedení $\Delta(D_1, D_2, D_3, \dots, D_n)$ či $\sigma(D_1, D_2, D_3, \dots, D_n)$ po konečné n).

Stejně tak zůstala prozatím stranou celá „statistika“ příslušných charakteristik Δ a σ . Poznamenáme dále, že veličinu σ lze s úspěchem použít při konstrukci tzv. kauzálních modelů kvalitativních sociologických proměnných (viz Charvát F.: *Model kauzality v soustavě kvalitativních sociologických*

proměnných, Sociologický časopis 1, 1975).

S určitou adaptací lze zvolený postup užít i pro analýzu tzv. mobilních tabulek (nový způsob zavedení tzv. strukturální a čisté mobility, a to „sociálně přirozený“ způsob zavedení).

Příslušná metrika ρ pak může sloužit jako základní prostředek pro aplikaci tzv. multidimenzionálního škálování či typologických procedur v případě komparace řady distribucí (diferenciací na různých populacích) apod.

K těmto otázkám se vrátíme v dalších pracích, věnovaných rozpracování daného tematického postupu.

sociologickou kategorií, jako to činí tzv. stratifikační přístup, ale chápe ji dialekticky jako určitý projev integračních sociálních tendencí. Pochopitelně nemůže ve svém rámci „řešit“ výchozí princip marxisticko-leninské analýzy společenského vývoje soudobých historických podmínek, totiž rozhodující úlohu tříd v sociálně ekonomickém vývoji soudobých společností. Může však k jeho empirickému vyjádření velmi konkrétně přispět, a tedy z něj vycházet a rozvíjet jej v empirických formách vědeckého odrazu sociální skutečnosti.

Zdánlivě jednoduchá myšlenka charakterizující průnik dvou diferenciací jako systém diferenciací daných jednou celkovou diferenciací v elementech druhé diferenciace nejenže naplňuje obsahem nových pohledů běžné, rutinní analýzy tzv. kontingenčních tabulek, třídění druhého stupně sociologických znaků, ale kontrastuje s určujícími teoreticko-empirickými postuláty stratifikačních koncepcí (syntetizace dílčích statusů, skládání dílčích stratifikací v jediný sociální status ať již užitím elementárních aritmetických či typologických a jiných procedur). Umožňuje totiž nejen konstruovat přirozené charakteristiky vztahu dvou či více diferenciací, ale bezprostředně iniciuje i závažné problémy a otázky meritorního rázu, jako například otázka jaký je podíl dělnické třídy na proměnách sociální struktury dané společnosti, k jakým závěrům vede srovnání podílu jednotlivých tříd a sociálních skupin na procesech reprodukce sociálně třídní struktury,¹⁵ v jakých konkrétních podobách a měřítech probíhá základní proces sociálně třídního vývoje socialistické společnosti, totiž sblížení tříd a sociálních skupin, a celou řadu dalších.

Proto je logickým závěrem této dílčí informace požadavek vytvoření teorie sociální diferenciace, marxisticko-leninské teorie, která by svými poznatky vydatně přispěla k řízení složitých procesů výstavby socialistické a komunistické společnosti.

Резюме

Харват Ф.: Об одном из возможных подходов к анализу социальных различий (дифференций)

В статье прежде всего вводится т. наз. «расстояние между двумя упорядоченными диффе-

ренциациями с одинаковым числом элементов» как

$$\varrho(a, b) = 1 - \sum_{i=1}^m \min(a_i, b_i),$$

где $a = \{a_i\}_1^m$, $b = \{b_i\}_1^m$, $a_i \geq 0$, $b_i \geq 0$,

$$\sum_{i=1}^m a_i = \sum_{i=1}^m b_i = 1.$$

Отношение двух общих дифференциаций (качественных признаков) можно, естественно, измерять величиной, которая выражает, как дифференцированно проявляется одна дифференциация в элементах второй дифференциации.

Показано, что мерой этого отношения можно считать величину

$$\Delta(D_1, D_2) = 1 - \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n \min(a_{ij}, a_i \cdot a_j),$$

где (a_{ij}) контингентальная таблица дифференциаций D_1 и D_2 и a_i , a_j являются соответствующими суммами по строкам и столбцам, $i = 1, \dots, m$; $j = 1 \dots n$. Далее показано, что максимальная возможная величина $\Delta(D_1, D_2)$ при данных a_i , a_j может быть исчислена лишь средствами математического программирования. Вводится т. наз. индекс отношения двух дифференциаций в виде величины

$$\delta(D_1, D_2) = \frac{\Delta(D_1, D_2)}{\max \Delta(D_1, D_2)}$$

которая обладает естественными и предполагаемыми свойствами.

Заключение статьи посвящено определению δ для четырехмерной таблицы и приводятся образчики использования ϱ расстояния для анализа данных социальной и возрастной дифференциации.

Summary

Charvát F.: Analysis of the Structure of Social Differences — One of the Possible Approaches

The paper begins with introducing the so-called "distance between two ordered differentiations having the same number of elements" as

$$\varrho(a, b) = 1 - \sum_{i=1}^m \min(a_i, b_i), \text{ where}$$

$$a = \{a_i\}_1^m, \quad b = \{b_i\}_1^m, \quad a_i \geq 0, \quad b_i \geq 0,$$

$$\sum_{i=1}^m a_i = \sum_{i=1}^m b_i = 1.$$

sociální struktury socialistické společnosti: K některým aspektům obecných a zvláštních momentů její vedoucí úlohy (Sociologický časopis 6/1976.).

¹⁵ K obecné teoretické formulaci těchto závažných otázek dynamiky sociálně třídní struktury viz F. Charvát: Dělnická třída v procesech reprodukce

The relation between two common differentiations (qualitative variables) can naturally be measured in terms of the value indicating the differentiated operation of one differentiation in the elements of another differentiation.

It has been proved that the quantity

$$\Delta(D_1, D_2) = 1 - \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n \min(a_{ij}, a_{i.}, a_{.j}),$$

where (a_{ij}) contingency table of differentiations D_1 and D_2 and $a_{i.}$, $a_{.j}$ are the respective sums of rows and columns, $i = 1, \dots, m$, $j = 1, \dots, n$, can be taken for the measure of this relation.

The paper goes on to prove that, while $a_{i.}$, $a_{.j}$ are given, the maximum possible value D_1 , D_2 is generally calculable only by applying the means of mathematical programming. The so-called index of the relation between two differentiations is introduced as the quantity

$$\delta(D_1, D_2) = \frac{\Delta(D_1, D_2)}{\max \Delta(D_1, D_2)},$$

having natural and expected properties.

In conclusion the paper is concerned with the determination of δ for a four-field table and with examples of the application of δ of distance in analyzing data of social and age differentiation.

František Zich: Sociologický výzkum
Svoboda, Praha 1976, 269 s.

Poslední období vývoje československé metodologie lze charakterizovat snahou hlouběji se zabývat základními metodologickými pojmy a základními metodologickými principy a problémy. To se dotýká otázek vlastního smyslu sociologického výzkumu, vztahu teoretické a empirické složky sociologického bádání, hledisek získávání dat — měření, typů znaků a dalších momentů. F. Zich v souhrnné monografii předkládá pokus o syntézu celé dosažené úrovně práce široké metodologické fronty.

Kniha zachycuje tři aspekty časového vývoje. Do minulosti se ohlíží tím, že shrnuje a synteticky uzavírá určitou etapu vývoje metodologického myšlení, přítomnost je reflektována vlastními vědeckými výsledky autora, které představují původní řešení a originální přístupy, a budoucnost je nastíněna především podnětností a otevíráním nových problémů.

Z různých možností koncepce metodologické publikace zvolil F. Zich velice široký pohled celkového monografického zpracování problematiky sociologického výzkumu a jeho přehledné utřídění. Cílem je „přispět v mezích možností jedné publikace k objasnění některých otázek marxistického sociologického výzkumu“ (s. 7). Tato opatrná formulace, která je pochopitelně na místě, má varovat čtenáře před očekáváním, že kniha řeší všechny problémy a odpovídá na všechny otázky, které soudobý stav marxistického sociologického výzkumu formuluje, a jejichž odpovědi musí naše sociologická metodologie hledat. F. Zich se zaměřuje na některé závažné momenty a nejdůležitější pojmy, přičemž však se snaží podat přehled co nejširší a nejobsaáhlejší. To se mu daří: čtenář má před sebou široký pohled na sociologický výzkum, z něhož vystupují podrobně zpracované nejdůležitější aspekty.

Silnou stránkou Zichovy práce je pokus, a to většinou úspěšný, o propojení různých metodologických hladin, charakterizaci jejich vazeb a vzájemných kontextů, o vybudování metodologického zázemí jednotlivých metod a technik a o jejich zařazení do širšího obecnějšího kontextu a vzájemných souvislostí.

Celkový přístup vychází z pojetí konkrétní sociologie. Konkrétní sociologie může existovat a důsledně plnit své funkce — především v prakticko-politické oblasti — jen tehdy, je-li rozvíjena v intencích marxistické meto-

dologie (s. 9). Musí být ovšem napojena na teoretickou sociologii, která je součástí historického materialismu. Autor odmítá názor, který proklamuje sociologii jako úzce empirickou vědu, jako nástroj sběru dat o sociálních jevech. „...pro smysluplné a efektivní poznání má naopak základní význam teoretická fáze výzkumu, v níž je prováděn rozbor dosavadních znalostí problému, jeho identifikace i operativní vymezení základních pojmů“ (s. 9). Metodologie je tedy chápána v determinaci marxistickým světovým názorem, marxistickou filozofií a metodologií vědy.

Kniha je uspořádána do pěti dále podrobněji členěných kapitol, které mají logickou vazbu a postupují od problematiky vymezení předmětu až po způsoby zpracování dat.

První kapitola, *Pojetí marxistické sociologie*, vychází především ze stručného, ale velmi výstižného nástinu historie sociologie a charakteristiky hlavních směrů, především těch, které měly zásadní vliv na metodologický vývoj buržoazní sociologie, a charakterizuje i vybrané současné západní teoretiky. Jsou zde fundovaně vloženy základy marxistické sociologie a proveden rozbor některých prací klasiků předznamenávajících důležitost sociologického výzkumu a diskusi vztahu mezi sociologií a historickým materialismem. Úroveň a hodnota této kapitoly je nesporná.

Kapitola druhá, *Metodologické otázky sociologického výzkumu*, se zabývá metodologií na obecné úrovni. Jsou zde analyzovány pojmy sociální jev jako předmět sociologického výzkumu, vztah předmětu a metody, vztah teorie a empirie, operacionalizace, hypotéza, měření, fakt, proměnná a znak. Autor tyto pojmy rozebírá dialekticky, vymezuje je z hlediska širokých souvislostí, ale zároveň neztrácí ze zřetele praktické cíle vymezení, tj. hledisko konkrétní praxe sociologických výzkumníků.

Jednotlivé pasáže vycházejí z marxistické literatury, ze známých monografií i posledních časopiseckých prací. Tak například část o měření představuje shrnutí obsáhlé diskuse, která proběhla na stránkách *Sociologického časopisu*, její zhodnocení a autorovo vlastní rozvinutí. Velice různorodě chápáný pojem měření je tu prezentován v ucelené podobě, vytvářející dobrý základ pro další práci v této problematice. Domnívám se, že obecně je zvolený přístup vhodný a že autorova prezentace je jakýmsi syntetickým vyvrcholením zmíněné diskuse.

F. Zich měl k dispozici pouze rozsah jedné knihy pro velmi širokou tematiku. Z toho

důvodu nemohl rozvinout nebo musel vynechat i některá poměrně důležitá témata. Tato objektivní nutnost pravděpodobně způsobila, že nebyla podrobně zhodnocena kvalita měření a jednotlivých aspektů, které kvalita měření zahrnuje a které ji charakterizují.

Ve fundovaném rozboru vztahu teorie a empirie provedeném v různých rovinách obecnosti se autor podle očekávání zaměřuje především na rovinu sociologického výzkumu a na funkce teorie a empirie ve výzkumném procesu. Logicky dochází k pojmu hypotéza a velmi zdařile rozebírá jeho funkci ve výzkumu a především jeho roli ve vztahu teoretické a empirické složky poznání. Rozlišení různých typů hypotéz na a) východiskové, b) pracovní, c) statistické je velice důležité a prakticky významné. Velice často totiž výzkumníci formulují hypotézy jen proto, že se to očekává (patří to k pravidlům práce) a později si jich vlastně ani nevšimnou. Jiní pak chápou hypotézy jako statistické, tj. přímo ověřovatelné statistickými postupy (statistické testování hypotéz).

Toto dobře zpracované téma zaslouží několik poznámek:

a) *Východisková hypotéza* (lze uvažovat o vhodnosti termínu – snad by bylo přesnější označení teoretická hypotéza, neboť není východiskem, ale již odvozeným a důkladně teoreticky zpracovaným systémem výroků) reprezentuje vlastně shrnutí teoretických i empirických poznatků, které o daném tématu v dané době jsou k dispozici, a představuje vlastní teoretické zpracování těchto poznatků výzkumníkem: zahrnuje již i jeho názor a apriorní vysvětlení různých inkonzistentních momentů i různých zatím nevysvětlených problémů. Tento krok je základní pro budování projektu, neboť z něho plyne celý metodologický přístup k empirickému terénu.

b) *Pracovní hypotézy* pak jsou operacionalizací teoretických hypotéz, tj. převedením záměrů do empiricky ověřitelných výroků. Pracovní hypotézy ovšem jsou hypotézy sociologické, i když ve vztahu k teorii znamenají většinou značné zjednodušení. Jsou formulovány v sociologickém jazyce, takže například časté slovo „korelace“ tu neznamená Pearsonův korelační koeficient, ale vztah dvou či více proměnných. Tato úroveň je již nutně svázána s krokem operacionalizace proměnných, který jde souběžně.

c) *Statistické hypotézy* jsou matematickou operacionalizací pracovních hypotéz; každá pracovní hypotéza je reprezentována jedním či několika souběžnými matematickými modely, z nichž pak plyne statistická technika a způsob jak rozhodnout, zda hypotéza platí či neplatí.

Návaznost a vazba těchto úrovní určuje, jak mohou být teoretické záměry a východiska adekvátně převedeny do empirického zkoumání a samozřejmě i naopak. Těsnost vazby pak umožňuje převod statistických závěrů do roviny pracovních hypotéz. A u kaž-

dé pracovní hypotézy můžeme hodnotit její platnost na základě výsledků statistického rozhodování o statistických hypotézách, které pracovní hypotézy reprezentují. Přechod k hodnocení teoretických hypotéz pak závisí na stupni adekvátnosti převodu teorie do pracovních podmíněných výroků. Rozhodování o přijetí hypotézy závisí na konzistenci všech výsledků testování. Pochopení těchto zásad poměrně složitého procesu a jeho úspěšná aplikace přímo determinuje úspěšnost výzkumu, měřenou vztahem k cíli.

To co F. Zich v kapitole o metodologii píše, můžeme, až na drobné detaily, přijmout bez výhrad a považovat jeho závěry za soubor metodologických zásad. Je škoda, že autor chtěl pokrýt sociologický výzkum tak široce, a že se nevěnoval především, ne-li výlučně, tak potřebné metodologické úrovni, jak je prezentována v druhé kapitole. Tak například v části o hypotézách nebyl analyzován a vyřešen problém částečné inkonzistence hypotéz pracovních či statistických a odraz této skutečnosti na vyšší hladině uvažování. Dále je zajímavá například otázka, kdy vzniká teorie z empiricky ověřeného systému hypotéz, jaká je legitimnost obměny teorie. S tím souvisí i problém relativnosti hypotéz v rámci jednoho obecného teoretického přístupu. Je také nutné řešit problematiku empirické zákonitosti a teoretického zákona, sílu empirické evidence pro přijetí hypotézy a především otázku, co to vlastně znamená přijmout hypotézu, jaký je rozdíl mezi přijetím hypotézy v základním a aplikovaném výzkumu atd.

Velice důležité je základní rozlišení typu výzkumu podle toho, zda si klade otázku a chce na ni odpovědět, tj. explorační typ výzkumu, nebo zda chce ověřit konzistentní systém (či systémy) hypotéz o nějaké realitě, o sociálním jevu. Tyto dva přístupy se nutně liší celkovým myšlenkovým stylem, který se promítá jak do metodologie plánování sběru dat, tak do způsobu hodnocení získaných údajů, má svůj odraz jak v použití statistických metod, tak v typech závěrů. Podle mého názoru není přesné tvrzení autorovo, že hypotéza vzniká jako odpověď na formulovanou otázku (s. 102). Typ výzkumné otázky ovšem určuje, může-li otázka být zodpovězena ověřováním hypotéz či explorační.

Některé výroky o dílčích problémech nejsou v práci přesně formulovány a čtenář s nimi nemusí souhlasit. Tak je tomu například u výroku, že nulová statistická hypotéza předpokládá neexistenci souvislostí (s. 108). Při hlubším pohledu na možnosti statistiky bychom přišli na to, že mnoho statistických testů prověřuje hypotézy zcela jiného charakteru. Také výrok „...smyslem testovacího postupu je ověření platnosti této nulové hypotézy...“ není charakteristický a platí jen v rámci určitých obecných statistických přístupů, které v sociologickém výzkumu mají prozatím velmi malou aplikabilitu.

Explorativní inference je podstatně neurčitější a její vztah k budování teoretických po-

znatků také podstatně vážnější. Dobře formulovaný systém hypotéz může vyvrátit nějakou dílčí teorii, kterou ověřujeme. Výsledky explorativních metod, například seskupování, musí být opakovány, máme-li na jejich základě formulovat teoretické závěry. Zpravidla na základě explorační formulujeme hypotézy, jež v dalším nezávislém šetření vlastně ověřujeme.

Problém vztahu verifikace hypotéz a explorační v sociologickém výzkumu je podle mého názoru jedním z hlavních právě v dnešní době rozvoje možností manipulace s daty na samočinných počítačích a za pomoci jednoduché ovladatelné programových systémů. Statistika se těmito problémy zabývá, nejsou to však problémy statistiky jako vědy, ale především problémy věd meritorních. Statistika dává instrument, používání instrumentu je v kompetenci věd ostatních.

S tím je spjata i otázka postupné formulování hypotéz závisle v řetězci, tj. vlastně jiná forma explorační. Přijetí či odmítnutí jedné hypotézy vede k formulování detailnějších hypotéz nebo k jinému pohledu na problém. Tomuto postupu se zřejmě nevyhneme, je však otázkou — dosud nevyřešenou a bohužel též neřešenou — do jaké míry je správný.

Kapitola třetí, *Techniky zjišťování dat*, se zabývá konkrétními nástroji zjišťování dat v sociologii. Nejprve posuzuje tři základní techniky získávání sociologických informací: pozorování, rozhovor a dotazník. Paralelně je zmíněna též anketa, jejíž vyčlenění však dle mého názoru vybočuje z konceptuálního rámce. Anketa je de facto formou dotazníku a liší se od něho způsobem administrace (jak je jinde v textu knihy též uvedeno).

Jednotlivé techniky jsou vždy klasifikovány podle typů, které se ve výzkumné praxi nejčastěji vyskytují. Tak u pozorování je to zúčastněné pozorování (utajené nebo neutajené), nebo nezúčastněné pozorování. Krajní typy jsou obvykle uváděny proto, aby mohly být určeny rozdílnosti výhodnosti, resp. nevýhodnosti jejich aplikace. V praxi ovšem se čisté typy technik málokdy vyskytují nebo je skutečně nasazení techniky obtížně klasifikovatelné. Pod záhlavím techniky pozorování najdeme také studium písemných pramenů, obsahovou analýzu a interakční metodu.

Technika rozhovoru je nejdříve rozebírána obecně, dále je uváděna role tazatele, role dotazovaného, role otázky, typologie otázek a nakonec i druhy rozhovoru a jeho průběh. Technika dotazníku a anketa jsou probrány poměrně stručně.

Kapitola má velice široký záběr a těžko zde nalezneme nějaký podstatný chybějící aspekt, pokud jde o jednotlivé techniky. Jinou možností, podle mého názoru výhodnější, je klasifikovat techniky sběru dat z hlediska komunikační situace, která při akci samé nastává. Domnívám se, že tento přístup dává možnost odvodit stejně přehledně a přitom úplněji soustavu praktických pravidel pro vý-

zkumnou terénní práci, předpokládá ovšem zcela jiný pohled. Zároveň dává také možnost hodnotit kombinaci různých technik a určovat vhodnost jejich nasazení vzhledem k danému cíli. To je však hypotéza neverifikovaná praxí.

Čtvrtá kapitola, *Výběr objektů zkoumání*, je dalším logickým krokem v popisu sociologického výzkumu a jeho základních podmínek a kroků v jeho provedení. Základním pojmem, který tvoří rámec kapitoly, je reprezentativnost. F. Zich dělí výběrové postupy na reprezentativní, kvazireprezentativní a nereprezentativní a přehledně popisuje jejich různé typy. Tato část knihy je relativně velice stručná — cílem tu není podat praktický návod, jak výběrová šetření dělat, ale popsat základní souvislosti výběru jednotek, aby čtenář pochopil smysl jednotlivých postupů a podstatu jejich nasazení. To se projevuje například u autorova využití vzorce stanovení velikosti výběrového souboru (s. 194). Uvedený vzorec (běžně ve statistických učebnicích předkládaný čtenářům) nemá význam praktický, protože platí jen pro jeden znak, a to u sociologického výzkumu nepadá v úvahu; odhad velikosti souboru je záležitostí podstatně složitější. Jeho význam je teoretický, autor na něm ukazuje, čím je rozhodnutí o velikosti souboru ovlivňováno — apriorně zvolenou chybou, pravděpodobnostní hladinou, na níž chceme zobecňovat, rozptylem znaku v populaci.

Ve složitějších úvahách zahrnujících více znaků tato hlediska zůstávají zachována, i když jejich matematická formulace je podstatně složitější. Tímto využitím vzorce autor naznačuje čtenáři podstatu rozhodovacích kritérií. Obdobně by mohly být využity vzorce pro optimální rozklad populace na oblasti a pro optimální proporce rozmístění zvolené výběrové velikosti v oblastech; pomocí vzorců pro odhad výběrové chyby můžeme posoudit metodologickou vhodnost nasazení jednotlivých typů výběrových uspořádání, resp. jejich kombinací ze statistického hlediska.

Překlad vzorců do jazyka metodologie je vlastně zpětnou vazbou, neboť postupy statistiky vznikají abstrakcí a zobecňováním praktických zkušeností a požadavků.

Pod kvazireprezentativní výběry řadí F. Zich výběr kvótní, výběr typů a samovýběr. Kvótní výběr je hodnocen velice stručně, autor mu nepřikládá velkou váhu mezi výzkumnými výběrovými postupy. Výběr typů, nevztahujeme-li jej k jednotlivcům, ale k situacím, skupinám, organizačním celkům apod., je základní metodou komparačního přístupu a základem experimentálního uspořádání, které samo o sobě je s touto metodou velice těsně spjata.

Přechod mezi jednotlivými typy výběrů je velice relativní a nejednoznačný, jak je vidět například z experimentálního uspořádání, výběrů typů apod. Reprezentativnost sama je relativní pojem, je to vztah výběrového a základního souboru, vztah konkrétních zkouma-

ných jednotek a cílové populace. Proto určení reprezentativnosti a charakteristika postupu podle ní je obtížná. Obzvláště obtížné je určení reprezentativnosti (jak autor uvádí na s. 208) u malých výběrových souborů.

Z vlastní výzkumné praxe znám případy, kdy soubor o 274 (!) lidech byl reprezentativní pro velkou skupinu obyvatelstva (asi 30% dospělého obyvatelstva ČR), ale naopak i případ, kdy 1500 osob vůbec nerepresentovalo malou a relativně homogenní část obyvatel Prahy.

Rozhodnutí o reprezentativnosti souboru je výsledkem velmi podrobné analýzy dat a současně i dostupných komparací výsledků různých šetření. Autor velmi správně podtrhuje fakt, že reprezentativnost malého souboru „...záleží na způsobu výběru jednotek a na dosavadním stupni znalostí o základní populaci...“ (s. 208).

Poslední, pátou kapitolou je *Zpracování empirických dat sociologického výzkumu*. I zde je zachován styl autora a jeho záměr popsat co nejširší zázemí výzkumných akcí a zároveň každou součást uvádět v širších a obecnějších kontextech. Obsah kapitoly je uspořádán podle jednotlivých etap, které zpracování empirických dat předpokládá. Začíná tříděním, popisem souboru pomocí jedno- a dvourozměrných distribucí, uvedením nejzákladnějších statistických měr; pokračuje dvojrozměrným rozložením a zjišťováním statistických souvislostí. Následuje krátká pasáž o používání samočinných počítačů. Kapitolu i knihu uzavírá oddíl *Závěrečná zpráva o výzkumu*. F. Zich se nezabývá složitějšími statistickými technikami a metodami; pouze je uvádí a odkazuje na příslušnou časopiseckou i knižní literaturu.

Tato kapitola uvádí stručně řadu pojmů a charakteristik a poskytuje tak základní přehled. Je poznamenána tiskovými chybami ve vzorcích (K na s. 237, x_i na s. 240, r_{yx} na s. 241). To je starou bolestí našich textů. Úroveň matematického tisku v sociologických textech je velice nízká – a autor je tu většinou bezmocný.

Oddíl o zpracování dat na samočinných počítačích je zajímavý spíše vzhledem k metodě znaménkového schématu než jako ukázka výstupu z počítače. Rychlost vývoje v tomto směru je tak vysoká, že program, jehož ukázku autor uvádí, představuje jen malý výsek možností a jen malou část našich požadavků.

Pasáž o závěrečných zprávách by také zasloužila daleko širší rozbor, a to především (jak to dělá autor v některých svých dalších pracích) se zaměřením na aplikabilitu výsledků, na vztah výzkumníka a zadavatele, na cíl zprávy, na příjemce a jeho zájmy, na návaznost výzkumných prací apod.

Zichova kniha je monografie o výzkumu s velmi širokým obsahovým záběrem a hlubokou analýzou vybraných témat. Uzavírá jednu etapu práce československé metodologie, shrnuje ji a podstatně k této práci přispívá. Zá-

roveň otevírá řadu nových problémů, provokuje k jejich formulaci a ke hledání řešení.

F. Zich vyplnil mezeru v naší sociologické literatuře posledních let. Jeho monografie bude sloužit výzkumníkům, specialistům na metodologii i studentům. Není to učebnice: některé partie jsou pro studenty příliš obtížné, chybí tu cvičení a výklad není orientován na výuku. Knihu však v pedagogickém procesu bude možno použít.

Každá kapitola knihy představuje samostatné téma, které by zasloužilo knižní zpracování. *Sociologický výzkum* by se měl stát základem pro další podrobnější a úplnější práci s tímto zaměřením: a) metodologická problematika výzkumu (na obecné úrovni druhé kapitoly); b) učebnice technik sběru dat s praktickými návody; c) metody praxe výběrových šetření v plné šíři i hloubce; d) učebnice statistiky zahrnující základní postupy analýzy sociologických dat.

Jan Řehák

J. Varholík – F. Coňk: *Dělnické pokolení*

Praha, Mladá fronta 1976, 152 s.

V životě mladého člověka má zvláštní význam ten okamžik, kdy se začíná zapojovat do společenského pracovního procesu. Vstup do aktivní výrobní činnosti je provázen vznikem nových práv a povinností vůči společnosti, nových povahových znaků a rysů, změnou stanovisek a hierarchie hodnot, názorů a vztahů ke kolektivu a posléze odborných dovedností a životních plánů. Zvláště je to patrné u dělnické mládeže, která začíná velmi brzy svou profesionální dráhu.

Tématu dělnické mládeže je u nás na stránkách sociologických a filozofických prací věnována poměrně malá pozornost. Tento nedostatek do jisté míry odstraňuje publikace J. Varholíka a F. Coňka, *Dělnické pokolení*. Svým obsahem navazuje na předchozí práci (O. Čmolík, J. Varholík, *Pokolení*. MF, Praha 1974), jež se zabývala mladou generací převážně v obecně metodologické rovině. V nové publikaci věnují autoři pozornost některým vybraným otázkám a problémům týkajícím se socialistického formování dělnické mládeže.

V úvodní kapitole oba autoři zdůvodňují, proč je nutné věnovat otázkám dělnické mládeže, kterou považují za významnou součást dělnické třídy, pozornost. Vzhledem k historické a vedoucí úloze dělnické třídy není možné se zabývat dělnickou mládeží izolovaně, ale pouze v souvislosti s celou třídou.

Druhá kapitola má název *Dělnická třída a současnost*. Její první část je věnována rozboru sociálně třídní struktury naší společnosti jako důležitému východisku pro zkoumání mladé generace. Autoři chápou strukturu jako komplex různých druhů struktury, z nichž každý předpokládá určité dělení společnosti na skupiny a vzájemné vztahy. Z tohoto hle-

diska pak hovoří o struktuře národní, sociálně třídní, podle příslušnosti k jednotlivým generacím, podle vzdělanosti, kvalifikace apod. Určující roli v každé třídní společnosti má struktura třídní.

Druhá část kapitoly pojednává o způsobech zařazování jednotlivých pracovníků do kategorie dělnické třídy. Autoři se přitom opírají o základní a nejdůležitější marxistickou definici tříd, kterou formuloval V. I. Lenin.

Na srovnání statistických údajů z roku 1970 a 1961 jsou dokumentovány kvantitativní proměny v sociální struktuře naší společnosti. Autoři dokazují, že tvrzení o zmenšování podílu či významu dělnické třídy jsou nesprávná, protože dělnická třída naopak zaznamenává největší vzrůst. Postavení dělnické třídy v socialistické společnosti se vyznačuje tím, že tato třída byla a zůstane základní výrobní silou společnosti, a to svým postavením v materiální výrobě, svou revolučností, angažovaností a kolektivismem.

Nejrozsáhlejší část publikace představuje bezesporu třetí kapitola, která má název *Sociálně demografická struktura současné mladé generace v Československu*. Autoři podrobně rozebírají, jak velký a nezanedbatelný význam má poznání mladé generace v objektivních podmínkách sociálně ekonomického a společenského bytí, neboť to je rámec, v němž mládež pracuje, studuje, tráví volný čas atd. Proto také mladá generace žije těmi problémy, které jsou charakteristické pro danou společnost — ať již jsou to problémy politické, ekonomické nebo sociální. V podmínkách socialismu se proměny celé společnosti výrazně odrážejí i v sociálně třídních přeměnách mladé generace. Autoři zdůrazňují nejen tuto, ale i další skutečnost, která je charakteristická pro současnou mládež, že totiž s vývojem společnosti a v procesu sblížení tříd dochází k poměrně velkému pohybu mládeže mezi jednotlivými třídami a sociálními skupinami, které nejsou vzájemně uzavřené, nýbrž jsou vzájemně propustné. Dělnická mládež má ovšem řadu zvláštností, které vyplývají z jejího postavení ve společnosti a z dosažené sociální zralosti.

V době sociální adaptace mladého dělníka hraje velkou úlohu pracovní kolektiv. V této souvislosti autoři vyslovují názor, že pracovní kolektiv se může stát důležitým činitelem, který aktivně formuje celý komplex významných rysů osobnosti, počínaje profesionálními schopnostmi a konče kulturně společenskými návyky.

Autoři se zamýšlejí nad socialistickým vědomím mladých dělníků. Jejich názory, myšlení a postoje jsou ovlivňovány řadou faktorů, jako například úspěchy v socialistické výstavbě u nás i v bratrských socialistických zemích, postupným překonáváním rozdílů mezi fyzickou a duševní prací, rozdíly mezi městem a vesnicí atd. Faktorem však zůstává, že přes nesporně vysokou úroveň socialistického společenského vědomí část našeho obyvatelstva, včetně dělnické mládeže, svým spo-

lečenským vědomím zaostává za společenským bytím, za potřebami, které jsou nastolovány výstavbou rozvinuté socialistické společnosti.

Autoři publikace nezapomínají ani na další důležitý faktor, jímž je vzdělání, resp. vzrůstající kvalifikace dělnické třídy. Tento pozitivní vývoj je ovlivněn generační směnou dělnické třídy — podíl vyučených tvoří v nejmladší generaci dělnické třídy více než dvě třetiny. Zdokonalení socialistické výchovy a přípravy mládeže pro dělnické povolání má objektivně mimořádný význam proto, že jde o reprodukci dělnické třídy, která má v naší společnosti vedoucí postavení a je rozhodujícím činitelem v jejím socialistickém rozvoji.

Sociální aktivita dělnické mládeže je název poslední kapitoly, která logicky navazuje na předcházející. Je v ní zdůrazněno, že při formování a rozvoji sociální aktivity mládeže je nutné vycházet z objektivní marxisticko-leninské analýzy mládeže jako sociálně demografické, vnitřně diferencované části společnosti. V tomto procesu působí řada faktorů, jejichž místo a úloha je třeba znát, aby mohly být efektivně využívány jednotlivé formy a prostředky socialistické společnosti při působení na rozvíjení sociální aktivity osobnosti. Mládež se ovšem nemůže stát tvůrčí silou budování nové společnosti jen vlivem objektivních faktorů. Autoři přikládají velký význam vlivu strany, mládežnické organizace a všech článků politické struktury socialistické společnosti, která ideově a politicky působí na mládež.

Podle názoru autorů má významné postavení i politická aktivita mladých dělníků, která je projevem nejvyššího stupně společenské aktivity. K prohloubení vedoucí úlohy dělnické třídy v oblasti materiální výroby i v celé společnosti je třeba využít všech forem a faktorů, které působí na rozvoj sociálně politické aktivity dělníků. To má pak vliv na socialistické formování mladé generace a dělnické mládeže jako důstojného pokračovatele naší revoluční dělnické třídy.

V souvislosti s důrazem kladeným společenskovědními pracovníky na výzkum problematiky dělnické třídy je nutné klást důraz i na výzkum dělnické mládeže. Má v sociální struktuře naší společnosti významné místo, tvoří 65,4 % veškeré ekonomicky aktivní mládeže ve věku od 15 do 29 let.

Práce J. Varholíka a F. Coňka představuje významný a aktuální marxisticko-leninský příspěvek k výzkumu problematiky dělnické mládeže v současném období budování socialistické společnosti. Je dobrou a praktickou pomůckou pro všechny, kteří se zabývají oblastí mládeže, zvláště dělnické. Teoretické úvahy i praktické závěry jsou formulovány konzistentně a reflektují dlouhodobé zkušenosti a poznatky autorů získané při práci s mládeží. Práce je cenná i dokumentací statistických údajů.

Rostislav Hába

Z činnosti mezinárodní pracovní skupiny „Sociální plánování a prognózování“

Problematika plánování a prognózování sociálního rozvoje patří ve všech evropských socialistických zemích ke stěžejním výzkumným úkolům společenských věd. Tato skutečnost byla vyjádřena i při koncipování programu mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí, kde byly problémy sociálního plánování a prognózování zařazeny mezi základní témata, na něž se má mezinárodní spolupráce ve společenskovědní oblasti orientovat. Tyto otázky se staly součástí programu problémové komise „Vývoj sociální struktury socialistické společnosti. Sociální plánování a prognózování“, při které byla pro jejich řešení ustavena pracovní skupina „Sociální plánování a prognózování“.

Činnosti pracovní skupiny se kromě Československé akademie věd, pověřené koordinací spolupráce v oblasti sociálního plánování a prognózování, účastní akademické a případně další instituce z Bulharské lidové republiky, Maďarské lidové republiky, Německé demokratické republiky, Polské lidové republiky a Sovětského svazu. Na svém prvním zasedání se skupina sešla v březnu 1976 v ČSSR v rámci Mezinárodního symposia o sociálním plánování a prognózování. Tehdy byl přijat plán práce skupiny, jehož klíčovou částí se stala příprava kolektivní mezinárodní publikace o sociálním plánování a prognózování, zaměřená jako jeden z příspěvků socialistických zemí pro IX. světový sociologický kongres ve švédské Upsale v r. 1978. Zpracování tohoto díla byly pak věnovány i další dvě schůzky pracovní skupiny v únoru 1977 v Moskvě a v březnu 1977 v Liblicích.

Publikace je koncipována tak, aby poskytla podle možnosti reprezentativní přehled jak o současných teoretických a metodologických přístupech k sociálnímu plánování a sociálnímu prognózování v zúčastněných socialistických zemích, tak i o základních zkušenostech z praktické sociálně prognostické a sociálně plánovací činnosti. Problematiku sociálního plánování chce publikace postihnout na všech úrovních a ve všech liniích řízení socialistické společnosti — tedy jak na úrovni celospolečenské, tak také v rámci středního a nejnižšího článku řízení, jak v rámci řízení odvětvového, tak i v rámci územního řízení. Z úsilí o komplexnost pohledu pak vyplývá i struktura publikace, která se pokud jde o obsah rozpadá do pěti oddílů: 1. oddíl se zabývá genezí sociálního plánování v socia-

listických zemích, historickými zkušenostmi SSSR v této oblasti a přehledem zkušeností a výsledků dosažených v jednotlivých zúčastněných zemích. 2. oddíl zahrnuje řadu příspěvků věnovaných teoretickým a metodologickým problémům plánování a prognózování sociálních procesů. 3. oddíl je věnován otázkám sociálního prognózování, 4. oddíl přístupu a zkušenostem v plánování sociálního rozvoje v územních komplexech a ve výrobních hospodářských jednotkách, a poslední 5. oddíl se zabývá otázkami formování informační základny sociálního plánování a prognózování.

Zpracování příspěvků se zúčastnil široký okruh autorů, z nichž většina nebude našemu čtenáři neznáma: z BLR M. Minkov, D. Dikov a A. Atanasov, z MLR Z. Fergeová, K. Kulcsar a P. Tamas, z NDR L. Hummel, P. Foigt, V. Preller a G. Pietrzynski, z PLR W. Adamski, Z. Sufin a J. Danecki, ze SSSR I. I. Čangliová, I. V. Bestužev-Lada, O. I. Škaratan, M. N. Toščenko a M. N. Rutkevič. Z ČSSR se podíleli J. Kohout, J. Mihálik, M. Nebeský, F. Kutta a další pracovníci oddělení sociálního řízení a plánování Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV. Práci, jejímž hlavním redaktorem je F. Kutta, by mělo vydat v r. 1978 nakladatelství Academia v anglickém jazyce.

I když je dosud předčasné bilancovat výsledky tohoto velmi náročného a intenzivního úsilí, můžeme — myslím — konstatovat, že mezinárodní pracovní skupině „Sociální plánování a prognózování“ se práci na této publikaci podařilo orientovat mezinárodní spolupráci na zcela konkrétní a současně společensky i vědecky závažný úkol, jehož úspěšné dořešení bude jistě představovat i významný příspěvek k mezinárodnímu sněmování sociologů v r. 1978.

Další plán činnosti skupiny počítá s tím, že po dokončení redakčních prací na zmíněné mezinárodní publikaci se bude skupina každoročně scházet v některé ze zúčastněných socialistických zemí na monotematických konferencích, které by postupně prodiskutovaly některé zásadní teoretické i metodologické problémy sociálního plánování a prognózování. Tak v r. 1978 bude Bulharská akademie věd pořadatelem konference k otázkám informačního systému sociálního plánování, v r. 1979 bude Akademie věd NDR organizátorem konference o teritoriálních aspektech plánování sociálního rozvoje.

Nelze jistě pochybovat o tom, že formy mezinárodní spolupráce socialistických zemí

při řešení aktuálních výzkumných úkolů společenských věd se budou dále zdokonalovat a rozvíjet. Týká se to i spolupráce v oblasti sociálního plánování a prognózování, kde výsledky dosažené za krátkou dobu necelých dvou let vytvářejí pro další rozvoj spolupráce dobré předpoklady.

Michal Illner

Mezinárodní konference o sociálním plánování a humanizaci práce

Již podruhé v průběhu posledních šesti let se v Polsku konala mezinárodní konference na téma *Sociální plánování a humanizace práce*. Byla to v pořadí čtvrtá ze série konferencí, jejichž tradice byla po VII. světovém sociologickém kongresu ve Varně založena v Československu v roce 1971 I. mezinárodní konferencí marxistických průmyslových sociologů v Liblicích u Prahy.

Varšavská konference, kterou uspořádala ve dnech 23.–25. září 1976 Polská akademie věd, sekce sociologie práce komitétu sociologických věd, spolu s Polskou sociologickou společností, sekci sociologie práce, se zúčastnilo asi sto sociologů z vědeckých pracovišť, vědeckovýzkumných ústavů, vysokých škol a podniků. Kromě převážné většiny účastníků z Polska se na konferenci podíleli též sociologové ze SSSR, Bulharska, NDR, Maďarska a Anglie. Československo zastupovali prof. Jaroslav Kohout, děkan fakulty řízení Vysoké školy ekonomické v Praze, a Libuše Lišková, odborná pracovnice katedry ekonomické sociologie a psychologie této školy.

Konference byla zahájena v plénu, kde byly předneseny čtyři hlavní referáty. Prof. Jan Sczepański hovořil na téma *Práce, potřeba, jednotlivec*, přičemž se soustředil na otázku postoje k práci v jednotlivých etapách vývoje společnosti od feudalismu až po současnou socialistickou společnost a na vztah mezi prací a spotřebou. Dále poukázal na úzkou souvislost mezi chováním v práci a spotřebitelským chováním jako určitými znaky osobnosti a na nutnost analýzy tohoto chování. Stanisław Czajka ve svém referátu *Podstata marxisticko-leninské koncepce humanizace práce* definoval humanizaci práce jako hodnotu, která je podřízena člověku a slouží jeho blahu jako vyšší hodnotě. Uvedl, že pojem humanizace práce vyplývá ze socialistického humanismu a že humanizace práce je jedním ze sociálních nástrojů, jimiž společnost chce a může zabezpečit rozvoj osobnosti člověka jako sociální jednotky. Jako nejdůležitější směry humanizace práce označil 1. soustavné zdokonalování systémů a stylů řízení, 2. neustálé zlepšování fyzického pracovního prostředí a životních podmínek pracovníků a pracovních kolektivů, 3. nepřetržité zdokonalování sociálně psychologických podmínek práce a zabezpečení možnosti rozvoje a seberealizace jednotlivců a kolektivů. Prof. Jolanta Kulpińska zaměřila svůj referát na téma *Sociální plánování a humanizace*

práce. Vyzvedla příspěvek sociologie k problematice sociálního plánování a humanizace práce z hlediska osvětlení sociálních aspektů hospodářského plánování a zdůraznila úzkou souvislost mezi sociálním plánováním a humanizací práce. Jako její program označila stanovení cílů, které má splnit sociální plánování. Čtvrtý hlavní referát na téma *Problémy humanizace práce v sociální politice* přednesl prof. Anton Rajkiewicz. V úvodu svého referátu uvedl, že se sociální politika v současné době chápe jednak jako vědecká disciplína (nauka o sociální politice), jednak jako oblast praktické činnosti, přičemž cílem sociální politiky se rozumí sociální pokrok. Faktorem tohoto sociálního pokroku je humanizace práce, která je předmětem sociálního plánování, jež má v podniku zvláštní význam pro uskutečňování programů humanizace práce. Prof. Rajkiewicz pak zdůraznil nutnost přípravy a zdokonalování kádrů specializujících se na oblast humanizace práce. Uvedl požadavky sociální politiky v oblasti humanizace práce a vyzvedl zvláštní význam humanizace práce v podnicích, jež pracují na tři směny a mají převahu ženského osazenstva. Všiml si též sociálně patologických jevů (jako alkoholismus apod.), které ztěžují humanizaci práce. Zvláště pak zdůraznil úroveň fideických kádrů jako rozhodující faktor při provádění humanizace práce a úlohu výzkumů v oblasti humanizace práce, zobecnění jejich výsledků a jejich využití v sociální politice a v praktické pracovní činnosti. Svůj referát uzavřel konstatováním, že humanizace práce je prvkem budování společnosti rozvinutého socialismu.

Další jednání konference probíhalo v sekcích, v nichž byly předneseny připravené diskusní příspěvky, na něž navazovaly spontánní diskuse. Celkem bylo předneseno padesát diskusních příspěvků.

První sekce se zabývala tématem *Humanizace práce – aktuální problémy sociální politiky a perspektivy rozvoje společnosti*. Do této sekce byl zařazen též příspěvek *Historický význam předmarxovského humanismu* (S. Wilenciewicz). Jinak se hovořilo o aktuálních problémech humanizace práce. V příspěvku *Humanizace společenského života* W. Jędrzycki uvedl, že prvkem umožňujícím včlenit faktor humanizace do všech sfér lidského života je sociální politika, chápána jako činnost státu, a sociální plánování jako její nástroj. Praktické zaměření měly příspěvky *Současné směry humanizace práce – problémy výměny a hodnocení zkušeností* (S. Kowalewska), *Faktory humanizace práce v epoše vědeckotechnické revoluce* (I. Szaniawski), *Systémový a praxeologický přístup k humanizaci práce* (T. Psczołowski), *Humanizace práce ve státní správě* (T. Seczyński) a *Humanizace práce v kulturně osvětové činnosti* (Z. Lugowski). Autor příspěvku *Procesy intelektuální humanizace práce a humanizace práce* (Z. Kowalewski) rozlišil faktory umožňující humanizaci práce z hlediska charakteru inte-

lektuálních aspektů práce, přičemž vycházel z pojmu intelektualizace práce dané stupněm účasti duševního úsilí, charakterem nezbytných znalostí a návyků a druhem určitých modelů tvůrčího a reprodukčního myšlení. Hlavním cílem příspěvku *Humanizace procesů přeměn* (M. Holsztein-Beck) bylo ukázat nutnost humanizace procesů změn, to znamená nutnost přihlížet k možnostem lidské přizpůsobivosti. A. Halamski ve svém příspěvku *Humanizace práce – orientace na jednotlivce* uvedl, že by bylo nesprávné a nebezpečné vytyčít tezi, že humanizace práce je činností, již se jednotlivec utváří v pracovním procesu. Jde o to, odpovědět správně na otázku, které rysy člověka se v oblasti humanizace práce mají stát základem působení, čili co se člověku nabízí, když se určitým způsobem mění pracovní podmínky. S velmi konkrétním a velmi diskutovaným příspěvkem *Problémy zaměstnanosti v průmyslu a životní styl* vystoupil prof. G. Assman z NDR.

Referáty a diskusní příspěvky v druhé sekci byly zaměřeny na téma *Technické podmínky práce – humanizace práce a sociální plánování*. E. Olszewski ve svém referátu *Humanistická úloha techniky* uvedl, že systém hodnot uznávaný danou společností do určité míry ovlivňuje rozvoj technických koncepcí a výrazně determinuje výběr koncepcí určených k realizaci. Především pak na něm závisí sociální úloha techniky. Vyjádřil hypotézu, že dochází k postupnému přechodu od defenzivní malé humanizace k ofenzivní, která vede k velké humanizaci, k boji za osvobození práce od pout jakéhokoli odcizení. S. Zabeglik ve svém referátu *K pojetí fyzické a duševní práce* vyzvedl myšlenku, že ze sociologického hlediska odstranění rozporů mezi fyzickou a duševní prací v podstatě spočívá v odstranění kvalitativních rozdílů mezi lidmi, v jejichž práci převládá fyzické úsilí, a lidmi, v jejichž práci převládá duševní úsilí. Z. Janowska se v příspěvku *Problémy humanizace mimořádně členité a automatizované práce* zabývala úlohou člověka a formováním jeho postavení v podmínkách vysoké specializace a automatizace pracovního procesu. A. Baňka se zabýval ergonomickými aspekty integrace člověka s technikou v souvislosti s některými teoretickými problémy humanizace práce. L. Pacholski ve svém referátu *Metodické implikace v oblasti humanizace podmínek materiálního pracovního prostředí, spojené se změnou tradičního kritéria určujícího předmět ergonomie* hovořil o činnosti oddělení ergonomických systémů Ústavu pro organizaci a řízení Poznaňského polytechnického institutu, přičemž uvedl, že místo tradičního předmětu ergonomických výzkumů byl zaveden takzvaný ergonomický průmyslový systém. Aspekt humanizace techniky tak úzce souvisí s ekonomikou a organizací výrobního podniku. Š. Grabara hovořil o komplementarnosti potřeb pracovníků v oblasti humanizace pracovních podmínek, a to z hlediska přizpůsobení pracovních podmínek

možnostem, požadavkům a potřebám člověka, přizpůsobení člověka člověku a přizpůsobení člověka práci.

Třetí sekce se věnovala tématu *Organizace a řízení v procesu humanizace práce a sociálního plánování*. Zazněla zde celá řada závazných příspěvků. Například J. Dzida zdůraznil ve svém příspěvku *Účast na řízení a humanizace práce*, že účast pracovníků na řízení se může stát jedním z nástrojů humanizace práce. R. Kowalcuk ve svém referátu *Některé problémy řízení průmyslového podniku a humanizace práce* uvedl nutnost nejen ekonomického, ale i sociálního zdůvodnění rozhodnutí. K. Doktor v příspěvku *Humanizace práce v průmyslových organizacích a její bariéry* hovořil o technologických a byrokratických bariérách humanizace práce. J. Bugiel ve svém vystoupení *Vedoucí kádry průmyslového podniku a problémy humanizace práce* ukázal na základě rozboru 173 programů humanizace práce vypracovaných v letech 1974–1975, že přístup vedení podniků k těmto problémům je jen formální. J. Sabanová v příspěvku *Příprava budoucích vedoucích kádrů v praxi sociálního plánování a humanizace práce* rozebrala, jak má vypadat příprava řídicích pracovníků, aby bylo možno jejich řízení nazvat humanistickým. Příspěvek R. Kukulowice byl věnován tématu *Řízení (vedení) lidí – současný stav a požadavky, jež z něho vyplývají*. Autor příspěvku *Teorie organizace a humanizace práce*, prof. S. Kowalewski, podepřel řadou argumentů hypotézu, že k prohloubení vztahů mezi lidmi je třeba rozpracovávat socialistickou teorii organizace.

Příspěvky přednesené ve čtvrté sekci byly zaměřeny na téma *Sociální rozvoj kolektivů, praxe sociálního plánování a humanizace práce*. Velmi významná byla vystoupení prof. S. Frolova, vedoucího vědeckovýzkumného oddělení Vysoké odborové školy v Moskvě, který informoval o *současném stavu sociálního plánování v SSSR*, kde sociální plánování dnes patří k běžné praxi každého podniku a kde se rozvinulo i regionální a odvětvové plánování, dále prof. Z. Fajnburga z Permské university, který hovořil o *utváření kolektivů v podniku metodou sociálního plánování jako jednou z cest humanizace práce*, a konečně B. Chadžimitova z Akademie společenských věd a sociálního řízení při ÚV Bulharské komunistické strany v Sofii, jenž rozebral některé problémy sociálního plánování pracovních kolektivů v Bulharsku. O situaci a problémech sociálního plánování v Polsku a v polských podnicích informovali ve svých příspěvcích prof. M. Frank, I. Koziel, D. Moliková a S. Szawlowska. O podniku jako organizátoru sociální činnosti kolektivu hovořil D. Žuk a o podniku jako organizátoru volného času kolektivu T. Kljugovová. Rozboru sociálního klimatu jako součásti sociální analýzy v podniku věnovala svůj diskusní příspěvek L. Lišková (VŠE Praha).

Přehled uvedených diskusních příspěvků není vyčerpávající. Měl jen ukázat sféry, v jakých se jednání konference pohybovalo, a upozornit na některé významnější příspěvky, jejichž úplný text bude uveřejněn ve sborníku z této konference.

Celkově lze konferenci hodnotit jako užitečné setkání sociologů, které umožnilo posoudit aktuální teoretické a praktické problémy sociálního plánování a vyměnit si informace o jeho rozvoji v praxi řady socialistických zemí.

Libuše Lišková

Sociální problémy cvičení rodičů a dětí. Ze sociologického výzkumu v pražských tělovýchovných jednotkách

Jednou z nových forem pohybové aktivity organizované na bázi ČSTV v tělovýchovných jednotkách, je cvičení rodičů s dětmi předškolního věku. Zhruba za deset let existence oddílů rodičů a dětí se této aktivitě věnovalo resp. věnuje tisíce rodičů a dětí v českých zemích i na Slovensku, ve městech i na venkově.

V souvislosti s masovým rozvojem cvičení rodičů a dětí v posledním období usilují pracovníci z oblasti tělovýchovy, pedagogiky, psychologie i sociologie o poznání některých aspektů společného cvičení rodičů a dětí, a to jak z hlediska fyziologického (tj. jak přispívá tato pohybová aktivita tělesnému rozvoji dětí předškolního věku), tak i z hlediska poznání sociálních a psychologických souvislostí cvičení.

Proto byl také v letech 1975–1976 z iniciativy vědecké rady ÚV ČSTV v některých pražských tělovýchovných jednotkách v oddílech rodičů a dětí uskutečněn sociologický výzkum, který měl jednak ověřit některé známé poznatky a zkušenosti ze společného cvičení, jednak získat řadu nových informací – především o sociálních charakteristikách a podmínkách vzniku a realizace této nové formy pohybové aktivity.

Toto sledování sociálních a psychologických aspektů cvičení rodičů a dětí bylo vůbec prvou akcí tohoto charakteru, která byla v souvislosti s cvičením rodičů a dětí realizována. Jako základní techniky bylo použito hloubkového řízení nebo rozhovoru s dospělým cvičencem z páru „rodič-dítě“. Jako doplňující techniku jsme zvolili zúčastněné pozorování v některých oddílech při cvičení rodičů a dětí.

Je třeba zdůraznit, že získané údaje vypovídají pouze o části pražské populace cvičenců v oddílech rodičů a dětí, a to zejména z oblasti Malé Strany, Smíchova, Vinohrad a Střešovic. V této stati věnujeme pozornost jen některým vybraným problémům.

I. Typologie účastníků cvičení

Základní jednotkou, v níž se společné cvičení dětí předškolního věku realizuje, je rodina. Je proto důležité si uvědomit, že tato forma

cvičení rozšiřuje rovněž možnosti pohybového využití rodičů i prarodičů dětí. Z posledních výzkumů je totiž známo, že podíl pohybových aktivit dospělého obyvatelstva se ve struktuře jejich volného času postupně snižoval. Tento trend v podstatě dokumentuje celková tendence prožívání volného času v posledních patnácti letech, kdy u některých skupin populace převažovaly „pasivnější formy prožívání volného času“.

Nizký podíl pohybových aktivit v denním režimu je zvláště typický pro mladé ženy s dětmi. Ve srovnání s frekvencí a intenzitou jejich pohybové aktivity například ve školním věku nebo před založením rodiny jde o nízké zastoupení těchto aktivit. První výrazný zlom nastává mezi 19.–25. rokem, druhý mezi 25.–30. rokem života. Všimněme si, že v těchto dvou obdobích vznikají základní rozdíly mezi mužem a ženou v pěstování pohybové aktivity. Tyto rozdíly jsou pochopitelně spojeny s celkovými změnami ve způsobu života ženy v těchto obdobích. Jsou prokazatelně nejvýraznější v době, kdy se žena stává matkou a pečuje o rodinu a domácnost. Její způsob života ve volném čase je převážně vázán na domov. Ženy, které se dříve věnovaly pohybové aktivitě, většinou tuto tělovýchovnou činnost opouštějí někdy na delší dobu, a jak se potvrdilo šetřením, vracejí se k ní později velmi sporadicky.

Ve zkoumaném souboru se ukázalo, že ženy tvoří více než tři čtvrtiny dospělých cvičenců. Z tohoto hlediska je právě cvičení rodičů a dětí činností, která zajišťuje jakousi kontinuitu v realizaci pohybové aktivity žen. Význam společného cvičení rodičů a dětí tedy spočívá zejména ve dvou funkcích: 1. podněcuje rodiče k tomu, aby v tomto směru více působili na své děti a věnovali se rozvoji jejich pohybových schopností, 2. stimuluje vznik a utváření podmínek pro rozvoj pohybové aktivity matek, ale i otců i prarodičů dětí.

Struktura skupiny dospělých cvičenců. Základní sociální charakteristiky a struktura účastníků cvičení rodičů s dětmi podle věku a pohlaví, jakož i srovnání s populací Prahy jsou zřejmé z tabulky 1:

Ukazuje se, že na cvičení s dětmi v pražských podmínkách participují zejména ženy, věkové skupiny 26–40 let a skupina lidí se středoškolským a vysokoškolským vzděláním. To ostatně dokumentují i silně nadsazené hodnoty u těchto skupin ve srovnání s identickými skupinami v pražské populaci. Z hlediska věku jsou v našem souboru zastoupeny věkové skupiny od 21 do 65 let. (V tabulce 1 tvoří pro pražskou populaci základ 100% rovněž skupiny v tomto rozmezí.) Zajímavé je zjištění, že cvičení s dětmi je běžnější v rodinách se dvěma dětmi než v rodinách s jedním dítětem.

Z hlediska socioprofesionálních charakteristik dospělých účastníků cvičení je zřejmé, že se cvičení s dětmi zúčastňují většinou skupiny zaměstnanců a inteligence. Pokud jde

Tabulka 1. Struktura skupiny dospělých cvičenců podle pohlaví, věku, vzdělání, počtu dětí do 15 let a srovnání s pražskou populací (v %)

Skupiny		% účastníků cvičení	Praha*)
Pohlaví	muži	13,0	46,6
	ženy	87,0	53,4
	celkem	100,0	100,0
Věk	21 – 25 let	8,0	13,7
	26 – 30	35,0	11,5
	31 – 40	41,0	17,9
	41 – 50	8,0	24,8
	51 – 60	4,0	20,3
	61 – 65	4,0	11,8
	celkem	100,0	100,0
Vzdělání	nedokončené základní	—	0,1
	základní	5,0	38,2
	nižší odborné	12,0	30,2
	středoškolské	48,0	21,0
	vysokoškolské	35,0	9,4
	neuvedeno	—	1,1
	celkem	100,0	100,0
Počet dětí do 15 let v rodině**)	1 dítě	36,4	69,1
	2 děti	62,5	27,8
	3 děti a více	1,1	3,1
	celkem	100,0	100,0

*) Výsledky ze Sčítání lidu, domů a bytů, Hlavní město Praha, 1970.

**) U pražské populace tvoří základ domácnosti s dětmi do 15 let v rodinách úplných + neúplných.

o sociální charakteristiku rodin, týká se pěstování této aktivity z velké části smíšených zaměstnanecko-dělnických rodin (viz tabulku 2).

Nepotvrdil se předpoklad, že rodiče s vyšším stupněm vzdělání začínají v oddíle s dětmi cvičit významněji dříve než rodiče s nižším stupněm vzdělání (tj. zhruba od dvou let věku dítěte). Dotazovaní se základním a nižším odborným vzděláním začali cvičit ve věkovém rozmezí od 2 do 3 let, středoškoláci a vysokoškoláci jsou na škále počátků cvičení rozdělení s větší variabilitou.

Skoro dvě třetiny všech dětí, které chodí cvičit, nenavštěvují výchovná zařízení předškolního věku. Návštěva cvičení v oddíle je

pro tyto děti zřejmou kompenzací nedostatku pobytu v kolektivu dětí.

Zajímavé je zjištění týkající se věku dětí na počátku cvičení (viz tabulka 3). Děti nejčastěji začínají cvičit ve věkovém rozmezí od 2 do 3 let. Nejméně jich začalo v oddíle cvičit po třetím roce a netypický je počátek cvičení u dětí mladších dvou let. Průměrný věk, ve kterém začínají děti v tělovýchovné jednotě cvičit, se pohybuje od 2 do 2,5 let. Z hlediska pohybového a psychického rozvoje dětí je toto období zvláště vhodné pro děti, které nechodí do jeslí.

Důležitým sociálním aspektem cvičení v oddílech rodičů a dětí je skutečnost, že toto cvičení není pouze jednostrannou záležitostí

Tabulka 2. Socioprofesionální struktura příslušníků rodin cvičících v oddílech „rodiče a děti“ (v %)

	Socioprofesionální příslušnost cvičícího v oddíle	Socioprofesionální příslušnost manželského partnera
Dělníci	7,0	15,6
Zaměstnanci	40,0	32,3
Příslušníci inteligence	40,0	44,8
Ženy v domácnosti	8,0	2,1
Důchodci	4,0	2,1
Ostatní	1,0	3,1
Celkem	100,0	100,0

některého člena rodiny: často navštěvují cvičení oba rodiče, nebo se spolu střídají, nebo se střídají s prarodiči dítěte apod. Tato skutečnost je pro nás indikátorem zvýšeného zájmu těchto rodin o výchovu dětí, o rozvoj jejich pohybových schopností, o rozvoj osobnosti dítěte vůbec. Jak tabulka ukazuje, cvičení je u jedné třetiny našeho souboru vskutku rodinnou záležitostí — zúčastňují se ho oba rodiče nebo se střídají s prarodiči, a to nejen při cvičení v oddíle, ale i při cvičení doma, které je součástí této pohybové aktivity. Lze říci, že se cvičení rodičů s dětmi v těchto rodinách stalo jednou z nejoblíbenějších rodinných aktivit, která je doplňována dalšími společnými akcemi pořádanými tělovýchovnou organizací (například zimními pobyty na horách, letními tábory, společnými vycházkami apod.).

V počátcích cvičení v oddíle chodí s dítětem cvičit obvykle matka. Po delší době — asi po dvou letech návštěvy cvičení (v době našeho šetření činila průměrná doba návštěvy oddílu asi jeden a půl roku) se ukazuje tendence k „střídání“ matky otcem a prarodiči dítěte. Naopak u dětí, které zatím chodily cvičit krátkou dobu (méně než šest měsíců) se dospělí „doprovázející“ cvičenci nestřídají vůbec. Zdá se, že většinou matka uvádí dítě do nového prostředí oddílu, seznamuje je

s novou činností — společným cvičením. Když pak je dítě dostatečně v novém prostředí adaptováno (cvičení navštěvují ze dvou třetin děti, které nechodí do výchovných zařízení předškolního věku), dochází zpravidla k zapojení dalších členů rodiny do cvičení v oddíle. Jak se ukázalo, je to výhodnější až když „první doprovázející“ člen rodiny (tedy nejčastěji matka) dobře zvládá většinu cviků a je obeznámen se zásadami, které je třeba při cvičení dodržovat.

II. Postoje rodičů ke společnému cvičení a celková pozice pohybových aktivit v rodině

Získání informací o postojích rodičů resp. prarodičů dětí ke společnému cvičení, podle nichž lze hodnotit význam této aktivity pro děti a pro rodinu vůbec, je důležité z hlediska dalšího rozvoje cvičení rodičů a dětí. Jsou rovněž využívány při popularizaci a propagaci cvičení v široké veřejnosti. Přitom nejde jenom o propagaci cvičení v oddílech rodičů a dětí v tělovýchovných jednotkách, které jsou stejně limitovány určitou kapacitou, ale také o snahu vést rodiny s malými dětmi k cvičení v domácím prostředí, venku apod. — samozřejmě podle vhodných příruček a ukazek na dobré profesionální úrovni. Sféru cvičení rodičů s dětmi je z tohoto hlediska mož-

Tabulka 3. Vzdělání rodičů a věk dítěte na počátku cvičení v oddíle (v %)

Vzdělání	Věk					Celkem
	méně než 2 roky	2 roky	2–2,5 roku	2,5–3 roky	více než 3 roky	
Základní	—	50,0	25,0	25,0	—	100,0
Níže odborné	—	54,5	18,2	27,3	—	100,0
Středoškolské	6,4	23,4	29,8	31,9	8,5	100,0
Vysokoškolské	3,0	30,3	30,3	24,2	12,2	100,0
Celkem	4,2	30,5	28,4	28,4	8,4	100,0

$\chi^2 = 7,345$ statisticky nevýznamný

Tabulka 4. Zapojení rodiny do cvičení v oddíle (v %)

S dítětem chodí cvičit	%
pouze otec	8,0
pouze matka	52,0
rodiče se střídají	17,0
rodiče se střídají s prarodiči dítěte (zúčastní se tzv. nejširší rodina)	15,0
pouze prarodiče dítěte	8,0
Celkem	100,0

no chápat jako jednu z forem využitelných při „výchově k rodičovství“.

1. V čem vidí rodiče přínos nebo význam cvičení?

Identifikované postoje k cvičení byly vesměs pozitivní. Shrňme-li získané výpovědi, pak lze říci, že a) *přínos pro rodiče* spočívá zejména v lepší možnosti pochopit mentalitu dítěte a poznat jeho chování v jiném prostředí než doma, dále v posílení vzájemného vztahu rodičů a dětí na základě společné činnosti, která matce, otci nebo prarodičům poskytuje příležitost věnovat se dítěti intenzivněji. Dalším významným aspektem je to, že rodiče mají radost z pohybu dětí a pohled na cvičící malé děti je pro ně silným emotivním zážitkem. Významně se také upevňuje citová vazba mezi rodiči a dětmi.

Různé sociální a věkové skupiny se v hodnocení společného cvičení rodičů a dětí poněkud odlišují. Tak například skupina *dělníků* vidí význam tohoto cvičení především v tom, že jim pomáhá blíže pochopit své děti a poskytuje jim dobré poučení, jak a co je možno s malými dětmi cvičit, jak s nimi zacházet. Část skupiny *zaměstnanců* nadprůměrně hodnotí skutečnost, že při cvičení s dětmi jsou rovněž sami v pohybu a tak alespoň částečně mají možnost kompenzovat nedostatek pohybu při sedavém zaměstnání (jde zde převážně o věkovou skupinu 41–50 let); druhá část skupiny zaměstnanců, a to mladší věková skupina (31–40 let), nepovažuje možnost pohybového vyžití rodičů při tomto cvičení za důležité. Nutno říci, že tato skupina vykazuje celkově vyšší hodnoty tělovýchovné činnosti vůbec, má tedy možnost sportovního vyžití, možnost zacvičit si jinde

Tabulka 5. Délka cvičení v oddíle a zapojení rodiny do cvičení (v %)

	S dítětem chodí cvičit					Celkem
	Matka	Otec	Rodiče se střídají	Rodiče se střídají s prarodiči	Prarodiče dítěte	
Méně než 6 měsíců	80,0	20,0	—	—	—	100,0
6–11 měsíců	57,5	—	15,2	15,2	12,1	100,0
od 1 do 1,5 roku	61,1	11,1	11,1	16,7	—	100,0
od 1,5 do 2 let	40,0	20,0	20,0	20,0	—	100,0
od 2 do 2,5 let	17,6	11,7	47,3	11,7	11,7	100,0
od 2,5 do 3 let	83,3	—	—	16,7	—	100,0
3 roky a více	36,3	9,1	9,1	27,3	18,2	100,0
Celkem	52,0	8,0	17,0	15,0	8,0	100,0

$X^2 = 40,310$ statisticky významný na 5 %

Tabulka 6. Frekvence pohybové aktivity podle věku, pohlaví, vzdělání a počtu dětí v rodině

Výpověď o frekvenci	Věk (roky)	Pohlaví	Vzdělání	Počet dětí v rodině (do 15 let)	Kdo z rodiny s dětmi cvičí
Cvičí, sportuje několikrát v týdnu	26–30	muži ženy	vysokoškolské	2	rodiče se střídají
1krát týdně	31–40	muži	vysokoškolské	1	pouze otec, rodiče se střídají
1krát–2krát za měsíc	31–40	muži	základní vysokoškolské	—	pouze otec, rodiče se střídají
Méně než 1krát za měsíc	21–25 41–50	ženy	středoškolské	2	pouze matka
Cvičí pouze při cvičení s dětmi	51–60	ženy	nižší odborné	—	pouze matka nebo prarodiče

než v oddílech rodičů a dětí. (Sociální skupina zaměstnanců je na základě získaných údajů ve srovnání s ostatními sociálními skupinami nejméně homogenní). Zaměstnanci vysoko hodnotí skutečnost, že se dětem při cvičení věnují více než kdy jindy.

Skupina *inteligence* zdůrazňuje zejména význam společného cvičení pro posílení vztahu rodičů a dětí. Současně hledají v této aktivitě jistou kompenzaci sedavého způsobu života. b) Pokud jde o přínos společného cvičení pro děti jsou zdůrazňovány dvě zásadní skutečnosti: za prvé – význam cvičení pro pohybový rozvoj dětí, za druhé – pobyt dětí v kolektivu vedeném odbornými pracovníky.

Výpověď rodičů o významu tohoto cvičení pro děti dosti silně ovlivňuje skutečnost, zda dítě chodí či nechodí do jeslí nebo do mateřské školy. Právě u dětí, které do těchto zařízení nechodí, je výrazně více oceňována skutečnost, že cvičení pěstuje u dětí kázeň a disciplínu a že děti mají možnost být při cvičení v dětském kolektivu. Tito rodiče také o něco kladněji hodnotí vliv cvičení na pohybový rozvoj dětí.

Hodnocení významu cvičení je také pochopitelně závislé na tom, jak dlouho rodiče chodí s dětmi cvičit. Zdá se, že zpočátku je více než později zdůrazňován význam cvičení z hlediska pohybového rozvoje dětí (do 6 měsíců návštěvy cvičení) a pobyt v kolektivu dětí (od 6 měsíců do 1½ roku návštěvy cvičení). Po delší době návštěvy cvičení jsou více zdůrazňovány některé jeho psychologické aspekty, například po více než tříletém cvičení je kladen důraz zejména na posílení harmonického vztahu mezi rodiči a dětmi.

Uvádíme některé typické odpovědi rodičů na otázku: „V čem a jak, podle vašeho názoru, může být společné cvičení pro děti užitečné, prospěšné?“:

- „Děti jsou zde pod odborným dohledem; je to prospěšné pro jejich komplexní rozvoj, a to zvláště u pohybově méně nadaných dětí.“ (Muž, 32 let, ekonom; holčička, 5,5 let.)
- „Pokrok ve fyzickém a psychickém vývoji dítěte je brzy zřetelný. Je to vlastně návod pro rodiče, jak s dítětem cvičit.“ (Žena, 42 let, překladatelka; chlapec, 3 roky.)
- „Když nechodí do jeslí, tak nemá možnost přizpůsobit se v kolektivu. Cvičením v oddíle to získá – hlavně teda je zde disciplína a kázeň.“ (Žena, 27 let, v domácnosti, středoškolačka; chlapec, 3 roky.)
- „Je to mimo jiné i jeden ze způsobů jak přispět adaptaci dítěte v kolektivu – než začala chodit do mateřské školy, chodila jsem s ní cvičit, aby si zvykla chovat se v kolektivu. Teď chodí do školky a zvykla si tam velmi záhy.“ (Žena, 41 let, vysokoškolačka; holčička, 5 let.)
- „Myslím si, že cvičení, kromě rozvoje pohybových schopností dítěte, vychovává dítě ke kázi, samostatnosti a životu v kolektivu.“ (Žena, 35 let, chemička; chlapec, 5 let.)
- „Dítě se zde naučilo nebát se!“ (Žena, 31 let, v domácnosti; holčička, 2,5 roku.)
- „Zdá se mi, že zde vhodně ventiluje své přirozené sklony.“ (Žena, 33 let, prodávka; holčička, 3,5 roku.)
- „Jde vlastně také o příjemný, pozvolný a nenásilný vstup dítěte do společnosti v přítomnosti matky.“ (Žena, 28 let, učitelka; chlapec, 4 roky.)

2. Celková pozice pohybové aktivity v rodině

Pro úspěšný rozvoj pohybových vlastností dítěte je velmi důležité, jaké podmínky pro něj vytváří rodina, v níž dítě žije, jaké předpoklady v tomto směru rodina poskytuje. V sou-

vislosti s tím bylo třeba zjistit, jaké místo zaujímá pohybová aktivita a tělesná výchova vůbec v životě rodin s malými dětmi, a zda tato skutečnost také ovlivňuje participaci na společném cvičení s dětmi.

Prokázalo se, že zájem o cvičení s dětmi a jeho intenzita je vyšší v rodinách, kde rodiče intenzivně cvičí a sportují, resp. v rodinách, které se tělovýchovným aktivitám věnovaly dříve.

Frekvence cvičení a sportování je u skupiny dospělých cvičenců následující:

- jedna čtvrtina všech dotazovaných cvičí a sportuje jednou týdně, resp. několikrát týdně (tj. kromě cvičení v oddílech rodičů a dětí);
- asi polovina dotazovaných cvičí a sportuje v současné době velice nepravidelně (většina z nich ale intenzivněji cvičila v minulosti);
- v oddílech rodičů a dětí cvičí rovněž malá část cvičenců (7%), kteří se v minulosti tělovýchovné činnosti nevěnovali a ani dnes ji jiným způsobem neprovozují.

Frekvence pohybové aktivity rodičů resp. prarodičů dětí je pochopitelně různá podle věku, vzdělání, pohlaví a počtu malých dětí v rodině. Je také různá podle toho, kdo z rodiny je zainteresován na společném cvičení rodičů a dětí. Následující tabulka ukazuje, jaká frekvence pohybové aktivity je typická pro různé věkové, vzdělanostní atd. skupiny dospělých cvičenců.

Ukázalo se, že v případech, kde se cvičení s dětmi zúčastňují oba rodiče, existuje zřejmě „zakotvenost“, silná fixace a pozitivní vztah k tělovýchovné činnosti vůbec. Pro úspěšný pohybový rozvoj dětí v těchto rodinách je vytvořeno dobré zázemí. Tito rodiče většinou patří do věkové skupiny 26–30 let a dosáhli vyšších stupňů vzdělání.

Dosavadní zjištění dále prokazují, že v rodinách, kde pohybová aktivita zaujímá vyšší místa v hodnotovém systému rodičů resp. prarodičů dětí, je také více rozšířeno společné cvičení rodičů a dětí – tato nová, progresivní forma pohybové aktivity. Zůstává otázkou, jak na druhé straně stimulovat rodiny (rodiče), kde zájem o pohybovou aktivitu je malý.

Závěrem

Konstituce rodiny přináší pro její členy řadu pozitivních stimulů k realizaci společných zájmů a aktivit, na jejichž bázi se mohou vytvářet pozitivní předpoklady k prohlubování partnerských a rodinných vztahů. Cvičení rodičů a dětí se pro řadu rodin s malými dětmi (pro rodiny dvougenerační i třígenerační) stává jednou z těchto společných aktivit. Vzniká na základě zájmu rodiny přispět k pohybovému a psychickému rozvoji dítěte a pozitivně ovlivňuje rodinné klima. Výsledky šetření rovněž ukazují, že přispívá k pocitu plnějšího a spokojenějšího prožití volného času.

Dominujícím motivem účasti rodičů na společném cvičení byl především „zájem o dítě“. Současně však více než polovina dospělých má pocit „vlastního nedostatku pohybu“ a chce si při této příležitosti zacvičit. Pro tuto část našeho souboru se cvičení s dětmi stalo velmi oblíbenou činností fixovanou v jejich denním (týdenním) režimu a struktuře volného času.

Jaroslav Hudeček

Výuka řízení sociálního rozvoje pracovních kolektivů

S intenzivním rozpracováváním otázek sociálního plánování, které se má u nás v příštích letech zavést nejen ve vybraných podnicích, jako je tomu dosud, ale v celostátním měřítku, stále naléhavěji vystupuje do popředí otázka kádrů odborně připravených na tuto náročnou práci.

Proto katedra ekonomické sociologie a psychologie fakulty řízení Vysoké školy ekonomické v Praze (která v čele s prof. Kohoutem, nyníjším děkanem fakulty řízení, po světovém sociologickém kongresu ve Varně v r. 1970 začala intenzivně teoreticky studovat a při konkrétním provádění sociální analýzy pro potřeby vypracování metodiky sociálního plánování prakticky uplatňovat sovětské poznatky a zkušenosti se sociálním plánováním) zahájila 7. března 1977 v učebním středisku Vysoké školy ekonomické v Poděbradech první postgraduální kurs *řízení sociálního rozvoje pracovních kolektivů*. Je to po postgraduálním kursu sociálního plánování, který organizuje Vysoká škola ekonomická v Bratislavě, další neobyčejně významný krok v přípravách na praktické zavedení sociálního plánování ve všech státních a hospodářských organizacích.

Do prvního postgraduálního kursu řízení sociálního rozvoje pracovních kolektivů bylo přijato celkem 33 posluchačů, a to nejen z českých zemí, ale i ze Slovenska. Jde o pracovníky z podniků a nadpodnikových orgánů různých odvětví národního hospodářství (průmysl, stavebnictví, doprava, spoje, lesní hospodářství), z výzkumných ústavů i z ústředních a jiných nadřízených orgánů (ministerstvo práce a sociálních věcí, státní plánovací komise, krajský národní výbor), kteří pracují jako podnikoví sociologové a psychologové, vedoucí pracovníci oddělení pro kádrovou a personální práci, výchovu kádrů a péči o pracovníky a výzkumní pracovníci.

Kurs je dvouletý a jeho výuka obsahuje několik tematických bloků. Především jde o přednášky z marxismu-leninismu, jimiž se výuka v kursu zahajuje. Následují přednášky o teoretických a metodologických základech řízení, o informačním a rozhodovacím procesu, o kontrolním procesu, organizaci a systému řízení národního hospodářství, které budou zakončeny souhrnnou zkouškou. Posluchači se dále částečně seznámí s automatizovaným zpracováním dat, statistikou a mate-

matickými modely. Hlavní váha kursu spočívá v přednáškách z psychologie a sociologie v řízení, které budou uzavřeny samostatnými zkouškami, dále v přednáškách o kádrové a personální práci a jejím vztahu k sociálnímu plánování a konečně v přednáškách o metodách sociální analýzy a o řízení a plánování sociálního rozvoje. Z těchto dvou posledních předmětů budou posluchači skládat závěrečnou souhrnnou zkoušku. V rámci kursu se počítá též s exkurzemi do podniků.

Význam kursu byl s plnou vahou zdůrazněn v úvodních vystoupeních při slavnostním zahájení kursu.

Prof. J. Kohout ve svém zahajovacím projevu zdůraznil, jak velká pozornost se věnuje řízení sociálního rozvoje pracovních kolektivů v Sovětském svazu, neboť otázka lidského subjektu je daleko obtížnější problém než řešení problémů technického a ekonomického rozvoje. Připomenul Leninův výrok, že „teorie je zobecněná zkušenost“, a označil kurs za laboratoř, v níž se mají spojit teoretické poznatky, které může dát k dispozici vysoká škola, s praktickými zkušenostmi posluchačů. V tomto směru lze očekávat i pomoc ze strany federálního ministerstva práce a sociálních věcí a Ústřední rady odborů.

Rektor Vysoké školy ekonomické v Praze prof. S. Hradecký uvedl, že vítá kurs nového typu, který může přinést velký užitek ekonomické praxi. Vyzvedl, jakou pomocí je systém postgraduálního studia, zejména při

zkráceném čtyřletém denním studiu, které nemůže dát všechny vědomosti a poznatky, nehledě k tomu, že postgraduální studium umožňuje doplnit vzdělání absolventa vysoké školy o nové poznatky v oblastech, které se mezitím vyvinuly. Velmi významným jevem studia na Vysoké škole ekonomické v Praze je to, že se posílila výuka nejen vědeckého komunismu, filosofie a politické ekonomie, ale i psychologie, sociologie a nyní sociálního plánování.

Náměstek federálního ministra práce a sociálních věcí M. Kyselý vyzvedl skutečnost, že katedra ekonomické sociologie a psychologie se od počátku podílela na přípravách sociálního plánování na federálním ministerstvu práce a sociálních věcí. Jde nyní o to, aby se sociální plánování stalo systémem v celospolečenském měřítku, aby se stalo nejen záležitostí sociologů a psychologů, ale všech vedoucích pracovníků. Experimenty se sociálním plánováním, které se v současné době provádějí, mají své klady, ale i problémy. Řídící sféra je mnohdy pocituje jako příliš, něco „navíc“. Proto tím více je třeba uvítat nový postgraduální kurs, který přispěje jednak k rozšiřování poznatků o sociálním plánování, jednak k rozšiřování okruhu pracovníků, kteří se budou v praxi sociálním plánováním zabývat a rozhodovat o něm.

Libuše Lišková

V. T. Lisovskij — A. V. Dmitrijev: *Ličnost studenta*

Leningrad, Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta, 1974, 184 s.

Recenzovaná práce přináší výsledky sociologického bádání zaměřeného na problémy výchovy studentů, jež uskutečnili pracovníci laboratoře pro sociologický výzkum, která byla zřízena při leningradské univerzitě v roce 1966. Do vlnu dostala tehdy dva úkoly: a) Zajistit sociologický výzkum života studentů a v souvislosti s tím prozkoumat vliv společenských organizací na jejich výchovu. Na podkladě zjištěných skutečností pak měla laboratoř doporučit vhodné cesty k vytvoření kvalitní studentské samosprávy. b) Zajistit koordinaci průzkumů prováděných na jiných vysokých školách RSFSR.

V následujícím období (1966–1974) provedli pracovníci laboratoře řadu sociologických šetření, a to za pomoci anket, osobních rozhovorů, studia písemných materiálů a přímého pozorování. Dále bylo použito sociometrie a pedagogických experimentů. V centru pozornosti bylo poznání osobnosti soudobého studenta. Byly hledány možnosti a způsoby vedení studentů k tomu, aby uvědoměle řídili vlastní chování a vytvářeli pozitivní vlastnosti osobní i profesionální. Takto získané poznatky se pak měly stát základem pro vytvoření systému výchovně vzdělávací práce na vysokých školách. Celý soubor výzkumů byl součástí leningradskou univerzitou řešeného výzkumu *Příprava odborníka na vysoké škole*.

Problematika, která je v knize předkládána, je ucleněna do jedenácti kapitol.

První kapitola je úvodem do problému, a to z hlediska světových parametrů. Problém vzdělávání mládeže v moderní společnosti je problémem masovým. Podle statistik UNESCO bylo ve světě za poslední čtvrtstoletí vynaloženo na vzdělání víc prostředků než za celé předcházející období. Přesto však roste počet negramotných (v letech 1960–70 se zvýšil ze 700 milionů na 800 milionů). Velké problémy jsou v oblasti vysokoškolského vzdělání, neboť zájemců o vysokoškolské vzdělání je daleko víc, než je možno přijmout. V kapitalistických zemích pak diplom nezajišťuje odpovídající zaměstnání. Levicové organizace mládeže usilují o reformu vzdělání a o jeho bezplatnost na všech stupních školského systému. Ještě větší problémy lze očekávat v příštích letech, neboť počet obyvatel značně vzroste.

V další kapitole se autoři snaží objasnit postavení studentstva ve společnosti. Netvoří samostatnou třídu, jak tvrdí někteří buržoazní sociologové, ale *zvláštní sociální skupinu*, která je blízká inteligenci a představuje její rezervu. Pojem „studentstvo“ není ve vědecké literatuře dost přesně definován. Rovněž chybí objasnění charakteru a specifiky práce studentů.

V Sovětském svazu přicházejí od roku 1970 mezi studenty absolventi přípravek — jsou to nejlepší dělníci a kolchozníci, kteří mají za sebou nejméně roční, ale i desetiletou praxi. Za čtyři roky tak přišlo do řad studentů na 180 000 lidí.

Současné studentstvo musí překonávat řadu rozporů. Patří sem rozpor mezi rozvojem intelektuálních i fyzických sil a nedostatkem času a ekonomických možností k uspokojení z toho vznikajících potřeb. Další rozpor je dán současným stavem školského systému — na jedné straně je třeba usilovat o samostatnost, na straně druhé je student omežován mnohdy již zastaralými metodami a formami odborné přípravy. Jiný okruh problémů vzniká z rozporů mezi narůstajícím kvantem informací, které při nedostatku času nemohou být dostatečně zpracovány, což vede k povrchnosti.

Třetí kapitola je věnována problémům příchodu mládeže na vysoké školy. Mládež není dostatečně informována o povolání, které volí, ani o svých vlastních schopnostech a možnostech.

Předmětem čtvrté části je pojednání o ideálu vysokoškolsky vzdělaného odborníka. Ankety k této otázce ukázaly, na které hodnoty se studenti orientují (například hluboké odborné znalosti, vědecká práce, ochota pracovat v kolektivu a upravovat svůj vztah k němu, získávání nadprůměrných odborných znalostí). Zajímavé je, že školy s menší tradicí se v některých hodnoceních odchylují. (Tak například na periferních vysokých školách bývají vedle hlubokých odborných znalostí zdůrazňovány i takové faktory jako cenné morální kvality, vysoká úroveň obecné kultury, chápání jevů společenského života na základě rozsáhlých sociálně politických znalostí).

Vyučovacímu procesu a vztahu studentů k němu je věnována pátá kapitola. Studenti staví na první místo vysokou úroveň odborných znalostí, schopnost aplikovat je v praxi, a konečně nutnost zůstat na úrovni nejnovějších poznatků vědy.

Autoři si dále všímají adaptace studentů prvních ročníků novým životním a studijním

podmínkám a ukazují, jak některé vysoké školy usnadňují přechod k novému stylu života.

Při výuce je třeba vypracovávat návyky tvůrčí práce, získané znalosti rozvíjet a zdokonalovat a soustavně rozšiřovat teoretický obzor, aby studenti nezaostávali za současným stavem vědy. Obsah výuky by tedy měl být dostatečně dynamický. Odborník musí mít dostatečnou teoretickou přípravu a široký profil. Velký důraz se klade na schopnost aplikace teoretických poznatků v praxi.

Neodmyslitelnou součástí přípravy odborníka je formování vědeckého světového názoru. Tento proces má podle autorů dva úkoly: vybavit studenta jak určitým kvantem znalostí, tak dovedností orientovat se ve skutečnosti, která ho obklopuje. Součástí této kapitoly jsou informace o dotazníkové akci, která byla zaměřena na vlastnosti politicky vzdělaného odborníka a na zájem studentů o politickou práci a politické problémy současnosti.

S vytvářením vědeckého světového názoru souvisí i politická a společenská aktivita studentů, již je věnována sedmá kapitola. Vychází opět z dotazníkové akce. K formování sociální zralosti přispívají studentské budovatelské kolektivy, v nichž studenti získávají potřebné zkušenosti v organizačnické činnosti.

Z obsahu č. 3/1977 časopisu

SOCIOLOGICKÉ SKY PROBLEMI,

vydáváného Sociologickým ústavem Bulharské akademie věd v Sofii

Dimitrov K.: O podstatě a základních prvcích sociální třídní struktury rozvinutého socialismu

Ivanov V.: Dělnická třída v sociální struktuře rozvinuté socialistické společnosti

Mišev K.: Tendence v přeměně sociální struktury a kulturní technické úrovně dělnické třídy v BLR za vědeckotechnické revoluce

Minkov M.: Prognózování sociálně třídní struktury socialistické společnosti

Na přechodu socialistické společnosti ke komunismu stále víc roste význam morálních faktorů. Těmto otázkám je věnována osmá část knihy. Autoři vytyčují základní požadavky na výchovu ke správnému uvědomění.

Jeden z průzkumů byl zaměřen na osobní plány studentů v souvislosti s jejich budoucím povoláním. Těmto problémům věnují autoři pozornost v deváté kapitole. Konstatují (na základě dotazníkové akce), že je rozpor mezi osobními plány studentů a jejich budoucí pracovní činností.

Psychologické aspekty zkoumání studenta jsou předmětem desáté kapitoly. Jde zejména o psychologickou charakteristiku, dále o znalost osobnosti a zákonitostí souvisejících s duševní prací a s organizováním práce.

Poslední kapitola si všímá typologických zvláštností osobnosti dnešního studenta. Autoři referují o sovětských i zahraničních výzkumech této problematiky a předkládají své vlastní výsledky, na jejichž podkladě rozdělili studenty do šesti typů.

Závěrem lze konstatovat, že publikace je cenným zdrojem informací o stavu zkoumání problémů vysokoškolských studentů v Sovětském svazu a že ukazuje cílevědomou snahu prohloubit a zvědčtit přístup k řešení těchto otázek.

Eliška Nováková

Stančevová S.: Hlavní faktory, směřování a formy sociálně třídní mobility v socialistické společnosti

Mironov I.: Příjmy a sociálně třídní struktura *Devedžiev M.*: Systémy obcí — hlavní směr reorganizace obcí v BLR

Petrov Ch.: Životní plány bulharských studentů

Josifov A.: Analýza sociologického instrumentáře

Rjabuškin T. V.: (SSSR): XXV. sjezd KSSS a úkoly dalšího rozvoje sociologického výzkumu v SSSR

Fotev G.: Sociologický názor Herberta Spencera na společnost jako na organismus

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 249—391, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, Jindřišská 14, 125 05 Praha 1. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27, Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, 101 46 Praha 10. Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v květnu 1977. Číslo vyšlo v srpnu 1977.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS, B. V., Amsteldijk 44, Amsterdam (Z.), Holland, Orders from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8000 München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol. 13, 1977 (6 issues) Dutch Glds. 62,— (DM 60,—).

© ACADEMIA, Praha 1977.